

DR. P. JONIKAS

LIETUVIŲ KALBOS ISTORIJA

TERRA

HISTORY OF THE LITHUANIAN LANGUAGE
WITH A SUMMARY IN ENGLISH

Copyright by Publisher

488.2(091)

**Tiražas — 1000 egzempliorių
Tekstą surinko “Naujienos”
Spaudė foto ofsetu M. Morkūno spaustuvė
Išleido Knygų Leidykla TERRA,
748 West 33rd Street, Chicago 16, Illinois**

1952 m.

PRATARMĖ

Šį darbą „Patrijos“ leidyklai buvau įteikęs jau 1947 m. pradžioje (500 metų mūsų raštijos sukakties proga), bet dėl įvairių priežasčių ji tada jo neišspausdino. Norėta juo pateikti pluoštą žinių apie mūsų gimtąją kalbą daugiau platesniajai visuomenei, be atskirų straipsnių straipsnelių, neturėjusiai veikalo, kuris stengtųsi bent trumpai apžvelgti mūsų kalbos praeitį. Antra, tuo metu norėta patenkinti ir mūsų mokyklą, kuri pageidavo, kad kalbininkai paruoštų žinių, teikiamų mokiniams iš lietuvių kalbos istorijos. Žinia, normaliomis sąlygomis tiedviem uždaviniams reikėtų ir skirtingų rašinių; bet šiomis aplinkybėmis teko pasitenkinti vienu bendru.

Nelengvas dalykas dabar ryžtis rašyti lietuvių kalbos istoriją, nes čia dar nemaža kas tebėra neištirta, trūksta paruošiamųjų darbų. Prieš 75 metus išleistas vokiečių kalbininko A. Bezenbergerio darbas „Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache. Auf Grund litauischer Texte des XVI. und XVII. Jahrhunderts (Göttingen 1877)“, kaip ir pati antraštė sako, parašytas remiantis XVI—XVII a. lietuviškaisiais raštais, žinoma, šiandien negali atstoti mūsų kalbos istorijos: viena, tai tėra apskritai tik kai kurių gramatinių lyčių aiškinimai, kurie dabar nevienur jau yra pasenę; antra, tas darbas ne platesniajai ir ne lietuviškajai visuomenei rašytas. Be to, už Lietuvos ribų tremties gyvenimo

sąlygomis ne tik nebuvo galima priėti įvairių šaltinių, bet ir Vakaruose esanti literatūra, tekstai už stovyklų užtvarų atsidūrusių žmonių ne visi tebuvo gaunami. Aplinkybės toli gražu nebuvo palankios perdirbti visoms problemoms bei visai medžiagai. Tuo tarpu teko apsiriboti trumpesniais lietuvių kalbos istorijos bruožais. Apžvalga baigiama apskritai XIX a. pabaiga. Tačiau, rodos, ir teikiamosios žinios, šio meto aplinkybėmis, nevienam galės praversti. Tūlas kultūrininkas skatino autorių šią knygą leisti.

Darbas, be mažų smulkmenų, išspausdintas taip, kaip jis buvo formuluotas 1947 m. pradžioj. Tik vėliau buvo pridėtas asmenvardžių ir vietovardžių skyrius bei angliškoji santrauka, o sulaužius ir rodyklės. Imtis jį perdirbti ir labiau patobulinti dabartinėmis sąlygomis autoriui nebuvo įmanoma. Beveik viskas buvo spausdinta "Naujienose" (1951—1952 m.).

Autorius reiškia padėką Pr. Skardžiui, skaičiusiam šio rašinio korektūrą ir vienu kitu mažmožiu jį papildžiusiam, ir Vaclovui Biržiškai bei J. Puzinui už jų specialybių patarimus. Didelė padėka priklauso Vytautui Sauliui, kuris rūpinosi knygos išleidimu. Ačiū ir visiems kitiems, vienu ar kitu būdu prisidėjusiems prie šio darbo pasirodymo.

A u t o r i u s

T U R I N Y S

Pratarmė	5-6
Kai kurie sutrumpinimai	11
[vadas	13-16
Indoeuropiečių prokalbė	17-19
Indoeuropiečių prokalbės skilimas	21-23
Baltų kalbos	25-43
1. Baltų prokalbė ir protėvynė	25-27
2. Baltų prokalbės skilimas	27-28
3. Vakariniai baltai	29-31
4. Prūsai	31-33
5. Rytiniai baltai	33-41
a. Latvių kalba	34-37
b. Kitos rytinių baltų kiltys bei kalbos ...	37-41
6. Lietuvių, latvių ir prūsų kalbų palyginimas	41-43
Senosios lietuvių gyvenamosios vietos	45
Lietuvių tauta, jos vardas ir kalba	47-48
Lietuvių kalbos lyčių senumas	49-51
Lietuvių kalba priešpaminkliniu laikotarpiu	53-64
1. Fonetika	53-55
2. Kirčiavimas	55-59
3. Tarmių susidarymas	59-64
Paminklinis laikmetis. Mažvydas	65-72

Jonas Bretkūnas	73-76
Mikalojus Daukša	77-87
Konstantinas Sirvydas	89-95
Bendroji XVI-XVII a. lietuvių kalbos lyčių apžvalga	97-109
1737 m. anoniminė gramatika	111-114
Lietuvių kalba ir jos gaivinimas XIX a.	115-124
Lietuvių kalbos žodynai	125-129
Mūsų asmenvardžiai ir vietovardžiai	131-140
Lietuvių kalba viešajame gyvenime	141-146
Svetimosios įtakos. Skoliniai	147-154
1. Germaniškieji skoliniai	147-149
2. Gudiškieji bei rusiškieji skoliniai	149-152
3. Lenkiškieji skoliniai	152-154
Lietuviškieji bei baltiškieji skoliniai kitose kalbose	155-157
Bendrinė kalba	159-180
1. Lietuvių kalbos gramatikos	160-163
2. Tarmės pasirinkimas	163-169
3. Posakių bei žodyno skirtingumas	169-171
4. Naujadarai	171-180
Rašyba	181-193
1. Raidynas	181-188
2. Rašybos dėsniai	189-193
Lietuvių kalbos tyrinėjimai	195-201

Mūsu didieji kalbininkai -----	203-220
1. Kazimieras Jaunius -----	203-207
2. Jonas Jablonskis -----	208-214
3. Kazimieras Būga -----	214-220
Literatūra -----	221-230
Rodyklės -----	231-241
On the Development of the Lithuanian Language	243-255

KAI KURIE SUTRUMPINIMAI

asm.	—	asmuo
dg.	—	daugiskaita
gl.	—	galininkas
ide.	—	indoeuropiečių
įn.	—	įnagininkas
kam.	—	kamienas
km.	—	kilmininkas
mot. g.	—	moteriškoji giminė
nd.	—	naudininkas
plg.	—	palygink
psl.	—	puslapis
pvz.	—	pavyzdžiui
šm.	—	šauksmininkas
t.	—	tolimesnysis (pvz. puslapis)
tt.	—	tolimesnieji
vd.	—	vardininkas
vyr. g.	—	vyriškoji giminė
vs.	—	vienaskaita
vt.	—	vietininkas
žem.	—	žemaitiškai
žr.	—	žiūrėk

> ženklas reiškia: virsta kuo

< ženklas reiškia: kilęs iš ko

* ženklas (žvaigždutė) žodžio ar lyties priešakyje reiškia, kad ta lytis nėra paliudyta, bet tikrai turėjusi būti.

Žurnalų pavadinimų sutrumpinimus žr. knygos gale (“Literatūroj”).

I V A D A S

Kalba nēra visai pastovi, bet kinta kartu su gyvenimu. Kai kas net vieno žmogaus atminime pakitēja, o dar daugiau tokių pakitėjimų atsiranda per ilgesnį tarpą — šimtą, kelis šimtus ar net tūkstančius metų. Palyginę pvz. “Aušros” kalbą su šių dienų mūsų kalba, pastebėsime, kad prieš 60 m. mūsų kalbos, pirmiausia rašomosios, skirtasi nuo šiųdienės. Dar daugiau tų skirtybių rasime XVI a., kada pasirodo pirmieji lietuviški raštai. Ten sutinkame žodžių bei jų lyčių, kurių šiandien nebevartojame, pvz. *liekas* “vienuoliktas”, *antras liekas* “dvyliktas”, *tos žmonės*. Randame ir garsinių skirtybių: vietoj *rankomus* dabar besakoma *rankoms* ir *rankom* (dg. nd.), vietoj *eš* — *aš*. Nebeturime šiandien ir tokių lyčių, randamų XVI — XVII a. raštuose, kaip *karaliūs* “karaliai”, *santi* “esanti” ir t.t.

To kitimo priežasčių esama įvairių; jų visų mes šiandien nē žinote dar nežinome. Įvairūs kalbiniai reiškiniai, įvairios lytys dažnai turi ir savas skirtingas kitimo priežastis. Apskritai kalba kinta kartu su kultūrinio, visuomeninio, politinio gyvenimo kitimu. Pvz., atsiradus gyvenime naujiems daiktams, dalykams, naujoms sąvokoms, atsiranda ir naujų žodžių joms pavadinti, o tiems dalykams išnykus — nyksta ir jų pavadinimai, žodžiai. Didelės reikšmės kalbos kitimui turi ir gyventojų mišimas, asimiliavimas kitos tautos atstovų, kurių ypatybės ima reikštis asimiliuotojų kalboje

(akcente, fonetikoje, žodyne ir t.t.). Nemenkas čia ir geografinis vaidmuo: kalbos atstovų paplitimas didesniame plote, didesnėje teritorijoje visada esti susijęs su sunkesniu susisiekimu, su mažiau glaudžiu tų atstovų tarpusavio bendravimu, su kalbinės bendruomenės susiskaidymu; o tai vėl atsiliepia kalbos įvairėjimu. Visiems lengvai pastebimas dalykas yra kitų kalbų įtaka kalbos kitimui. Kitimą veikia ir tam tikri specifiniai psichofiziniai kalbos gyvenimo mechanikos dėsniai. Pagal juos trumpėja ypač garsinės žodžių lytys, žodžiai “dyla” arba šiaip susinešioja, susidėvi ir išnyksta. Išnyksta vienuodų garsų skirtingos kilmės žodžiai (homonimai) dėl garsinės lyties sutapimo. Tos pat reikšmės žodžiai, pakitėjus formai, ima ir savo reikšme skirtis (pvz. seniau *namie* reiškė taip pat *name*, bet ilgainiui tos skirtingos lytys įgavo ir skirtingas reikšmes). Panašiai kaip apdaro srityje, turi savo reikšmę kalbos kitimui mada, taip pat tam tikrais laikotarpiais tabu ir t.t.

Svarbiausi lietuvių kalbos praeities šaltiniai yra vadinamieji mūsų kalbos paminklai, arba senoviniai raštai, dokumentai. Tačiau ir jie neduoda nei pilno, nei visai tikro mūsų kalbos praeities vaizdo. Viena, mūsų raštai tesiekia tik XVI a. vidurį, vadinasi, tėra palyginti netolimos praeities liudininkai. Antra, tie kalbos paminklai ir to meto gyvosios lietuvių kalbos gerai neatvaizduoja. Mat, raštų ir rašomoji kalba visada skiriasi nuo šnekamosios kalbos, tarmių; kita vertus, jie, ypač pirmieji raštai, apsiriboja beveik viena tikybine sritimi, o, be to, daugumas jų yra vertimai, kurių autoriai (kai kurie ir patys nelietuviai) kartais vergiškai

laikēsi svetimojo originalo.

Padeda kalbos praeitį pažinti ir amžininkų, senųjų autorių liudijimai ir pasisakymai apie kalbą bei jos reiškinius. Tačiau lietuvių kalbos senovei tokių liudijimų nedaug terandame.

Paminklus papildo skoliniai, t. y. žodžiai bei jų lytys, lietuvių kalbos skolintos iš kitų kalbų, arba atvirkščiai — kitų kalbų skolintos iš lietuvių kalbos. Iš jų neretai galime nustatyti žodžių skolinimo ir kalbos garsų pakitimo laiką. Pvz. *lénkas* dėl dvibalsio *en* mūsų pasiskolintas iš sen. gudų *lęchū* (kur *ę* yra nosinis garsas) prieš X amžių, nes X a. gudų kalba nosinių jau nebeturi.

Gyvosios tarmės irgi padeda nušviesti vieną kitą kalbos praeities reiškinį. Tarmės savo lyčių skirtybėmis leidžia atsekti senesnę lytį, iš kurios jos ilgainiui yra išriedėjusios. Pvz. bendrinės kalbos vs. gl. yra *šā-kq*, o vs. įn. *šakà*. Atrodytų, kad tų dviejų linksnių galūnės yra skirtingo kilimo; tačiau taip nėra. Vs. gl. galūnė *-q* (bendrinėje kalboje tariama dabar ilgai ar pusilgiai), kaip rodo dar XVI a. kalbos duomenys, yra kilusi iš *-an*. Bet rytų aukštaičių vs. gl. *šaku* (su ilgu ar pusilgiu *-u*) šalia vs. įn. *šaku* rodo, kad ir vs. įn. kadaise bus turėjęs tos pat rūšies, tik kitaip kirčiuojamą galūnę, kuri rytiečiuose galėjo išvirsti tos pačios kokybės balsiu (*-u*)¹.

¹ Kad čia vs. gl. ir įn. galūnės balsis dabar yra nevienodos kybės (ilgumo), yra buvusi kalta galūninio skiemens priegaidė (mat, priegaidžių esama ir nekirčiuotuose skiemenyse).

Savo raida nuo bendrinių žodžių skiriasi tikriniai vardai (asmenvardžiai ir vietovardžiai). Jie paprastai išlaiko senesnių, sustingusių formų. Pvz. *Léipalingis* su *-ei-* šalia *Lieplaukē* rodo, kad dabartinė lietuvių latvių *liepa* (su *ie*) seniau buvo tariama *leipa* (su *ei*).

Pagaliau, ypač tolimajai lietuvių kalbos praeičiai nušviesti, aiškinti kai kurioms lytims, kurioms neberandame atramos savo kalboje, padeda ir kitos kalbos, lietuvių kalbos giminės. Lygindami lietuviškąsias lytis su kitomis kalbomis, galime atstatyti senesnes lietuviškąsias lytis, jau išnykusias iš mūsų kalbos. Toks lyginimas XIX a. yra padėjęs ir pačiam kalbos mokslui atsisistoti ant kojų.

Indoeuropiečių prokalbė

Ne visą lietuvių kalbos praeitį galime lygiai nušviesti. Suprantamas dalykas, kad daugiausia medžiagos turime paminkliniam lietuvių kalbos laikotarpiui, t. y. nuo XVI a. vidurio, kada pasirodo pirmieji mūsų kalba raštai. Tačiau priešpaminkliniam laikmečiui, žilajai mūsų kalbos senovei, tokių tiesioginių duomenų nėra. Dėl to senesnysis laikotarpis daug sunkiau teprieinamas tyrinėjimui.

Bet ir apie žiląją kalbos senovę galime šiandien šį tą pasakyti, kai tam yra nurodęs būdą lyginamasis kalbotyros metodas, moksliskai pagrįstas tiktai XIX a. pradžioje. Šis metodas rodo, kad lietuvių kalba priklauso vad. indoeuropiečių kalbų šeimai. Tai padeda nušviesti ir išaiškinti daugelį mūsų kalbos duomenų bei lyčių ir praskleisti tolimąją kalbos senovę dengiančią uždangą.

Koks gi yra šis metodas ir kaip prieita prie ide. (indoeuropiečių) kalbų šeimos nustatymo?

XVIII a. galo ir XIX a. pirmosios pusės kalbininkai (W. Jones, R. K. Raskas, Pr. Boppas, A. Schleicheris ir kt.), išiziūrėję į daugelį Europos kalbų ir kai kurias Azijos kalbas, pastebėjo, kad juose esama panašumo. Ir iš tikrųjų, paėmus kai kuriuos žodžius, panašumas krinta į akį, pvz. graikų (dorėnų) *mātēr*, lotynų *māter*, sen. indų *mātā*, sen. slavų *mati* (rusų *mat'*), lietuvių *mótė*, latvių *māte*, vokiečių *Mutter*, anglų *mother*; ar-

ba gr. *néos*, lot. *novus*, sen. indų *návas*, rusų *nov* (*no-vyj*), vok. *neu*; liet. *naūjas* yra su priesaga *-ja-* sudarytas iš **navas* (kaip *kairias* iš *kairas* ir kt). Tą bendrumą pastebime ir formų srityje, kaitmeninėse galūnėse, pvz. gr. *es-tí*, lotynų *es-t*, sen. indų *as-ti* “yra”, liet. *es-ti*, vokiečių *is-t*.

Tokie bei panašūs lyginimai vertė kalbininkus padaryti išvadą, kad tų kalbų panašumai nėra atsitiktinis dalykas, kad jos turi būti artimos giminės. Buvo įsitikinta, kad visos tos kalbos sudaro vieną giminių kalbų grupę, vadinamą ide. kalbų šeima². Tai šeimai priklauso Europoje šios dabartinės kalbos: airių, portugalų, ispanų, italų, prancūzų, anglų, vokiečių, olandų, danų, norvegų, švedų, lietuvių, latvių, rusų (ir gudų, ukrainiečių), lenkų, čekų, slovakų, serbų kroatų, slovėnų, bulgarų, rumunų, graikų ir kt.; Azijoje: armėnų, persų, indų ir kt.

Šios rūšies lyginimai vertė tyrinėtojus pripažinti, jog tokių lyčių panašumą tegalima paaiškinti sutikus, kad jos yra kilusios iš vienos bendros lyties. Vadinasi, bus buvusi bendra lytis, iš kurios ilgainiui išriedėjo lietuvių *motė* ir kitų kalbų lytis, ir kita bendra lytis, iš kurios išriedėjo *naujas* ir t.t. Todėl kalbininkai priėjo išvadą, kad turėjo būti bendra kalba, iš kurios pagaliau išsirutulojo visos ide. šeimos kalbos, jų tarpe ir mūsų

² Be ide. kalbų šeimos, yra pasaulyje dar daugiau šeimų kitų kalbų, susijusių tarp savęs artimos giminystės ryšiais. Pvz. Europoje tokia yra suomių ugrų kalbų šeima, kuriai priklauso estų, suomių, vengrų ir kt. kalbos; semitų kalbų šeima, kuriai priklauso žydų, arabų ir kt. kalbos.

kalba. Ta bendroji kalba buvo pavadinta ide. prokalbe. Kokia iš tikrųjų ši prokalbė yra buvusi, sunku ką tiksliau pasakyti, nes jokių jos paminklų nėra išlikusių. Ją mes atstatome lygindami žinomąsias ide. kalbas.

Pripažinus bendrąją kalbą (ide. prokalbę), reikėjo pripažinti ir vieną tautą, kuri ta kalba turėjo kalbėti. Vadinasi, šiandieninių ide. (ide. kalbų šeimos atstovų) protėviai bus sudarę vieną tautą, vadinamą ide. protaute. Kur ta protautė žiloje senovėje bus gyvenusi, vėl kitaip tariant — kur yra buvusi ide. protėvynė, šiandien sunku ką tiksliau bepasakyti. Buvo ir yra įvairių teorijų, kurių nė viena neturi pakankamai duomenų tai protėvynei tiksliau apibrėžti. Vieni teigė, kad jos ieškotina pietryčių Europoje ar kirgizų stepėse Rusijoje, kiti — kad vidurio Vokietijoje (Thūringijoje), treti — šiaurės Vokietijoje ir Skandinavijoje. Vokiečių kalbininkas H. Hirtas manė, kad ta protėvynė bus buvusi kur netoli baltų bei slavų gyvenamųjų vietų, nes šios tautos, atrodo, mažiausia tebus nutolusios nuo pirmųjų sodybų, kadangi jų kalbos turi labai daug žilos senovės išlaikiusios.

Indoeuropiečių prokalbės skilimas

Ide. prokalbė nebuvo vieninga, bet buvo daugiau ar mažiau tarmiškai susiskirsčiusi, panašiai kaip ir dabar atskiros kalbos turi tarminių skirtybių. Ypač išsiskyrė dvi tarmių grupės, kurioms vardą duoda skirtingas žodžio *šimto* tarimas, būtent, kentuminė ir sateiminė. Tai rodo lot. *centum* (tark: *kentum*), gr. *hekatón*, gotų *hund* (vok. *hundert*), bet: sen. indų *śatám*, liet. *šimtas* (latvių *simts*), rusų lenkų *sto*... Ilgainiui tarminiai skirtumai didėjo, ypač kai ide. protautė ėmė skirstytis ir atskiros tautos iškeliavo į naujas sodybas. Tuo būdu ide. prokalbė, apie 2000 prieš Kr., o kai kurių mokslininkų nuomone, prieš 3000—4000 pr. Kr. ar net dar anksčiau, ėmė skilti į atskiras šakas. Tokios šakos buvo: graikų, italikų³, keltų, ilirų, germanų, trakų, frigų, armėnų, albanų, baltų, slavų, indų ir iranėnų ir neseniai atrastos hetitų ir tocharų. Iš šių šakų savo ruožtu, kaip vėl iš tam tikrų prokalbių, ilgainiui išriedėjo šiųdienės ide. kalbos. Pvz. iš slavų šakos išaugo rusų (ir gudų, ukrainiečių), lenkų, čekų, slovaku, slovėnų, serbų kroatų, bulgarų ir kt. kalbos; iš germanų šakos — vokiečių, anglų, olandų, danų, norvegų, švedų ir kt. kalbos; iš italikų šakos — šių dienų romanų kalbos (iš vadinamosios vulgarinės lotynų kalbos): italų, ispanų, portugalų, prancūzų, rumunų ir kitos. Iš baltų šakos

³ Su oskų umbrų ir lotynų faliskų grupėmis.

atsirado prūsų, lietuvių, latvių ir kitų baltų kilčių kalbos.

Toks šių dienų ide. kalbų atsiradimo vaizdavimas, lyg kokių atžalų išaugimas iš vieno bendro kelmo, tikrenybės tiksliai neatšviečia. Ši vadinamoji kalbų “kilmės medžio” teorija (A. Schleicherio sukurta) ide. kalbų susidaryme tepaliečia skirstymosi vyksmą, bet išleidžia iš akių kitą svarbų momentą tų kalbų atsiradimo raidoje — jų tarpusavio įtakas, tam tikrą mišimą. Juk ide. kalbos, išaugusios iš bendro kamieno, lyg kokios to medžio šakos, ne tik kiekviena augo toliau, plėtojosi ir vėl savo ruožtu leido atskiras šakeles, išvirtusias šių dienų kalbomis, bet, būdamos greta viena kitos, ir viena kitą veikė, viena iš kitos šio bei to skolinosi. Taigi tos kalbos ne tik skirstėsi, bet ir maišėsi; ne tik viena nuo kitos tolo, bet kai kurios tam tikra prasme ir artėjo. Kai kurie kalbiniai reiškiniai iš tam tikros vietos, lyg bangos iš kokio centro, plito į visas puses, persigaudamos į gretimas kalbas. Ši teorija (vad. “bangų teorija”, sukurta J. Schmidto) papildė ir pataisė “kilmės medžio” teoriją. Jei pastaroji kalbų darymosi vyksme tekreipė dėmesį į laiką, kuriame ėjo išsiskyrimas, tai “bangų teorija” pabrėžia plotą, kuriame vyksta kalbų tarpusavio įtakos, mišimas. Tačiau ir “bangų teorijos” negalima taikyti be atodairos. Šiandien kalbos mokslas (vad. kalbos geografija) nustatė, kad vienos tarmės lytys įsigauna į kitas tarmes ne į visas puses lygiai, ne mechaniškai plisdamos bangų pavidalu, bet pirmiausia priklausydamos nuo tų tarmių atstovų susisiekimo, bendravimo ir kt.

Apskritai Schmidto, o ypač Schleicherio ide. kalbų raidos teorijos yra perdaug dirbtinės, schemiškos, ir jos toli gražu tiksliai nepavaizduoja istorinio tų kalbų susidarymo vyksmo. Tikrasis tarmių išaugimas atskiromis šių dienų ide. kalbomis, be abejo, buvo žymiai įvairesnis, painesnis. Kiekvienos tų kalbų susidaryme reiškėsi daugiau ar mažiau skirtingi veiksniai. Ypač daug reikė palyginti netaip senų laikų tautų kraustymasis, tautų mišimas, atskirų politinių vienetų susidarymas ir kultūrinė įtaka.^{3a}

Kaip jau minėta, sunku ką nors tiksliau pasakyti apie ide. prokalbę. Ji yra spėtinė (teoriškai atstatyta iš žinomųjų ide. kalbų). Taip pat spėtinė yra ir ide. protautė su protėvyne. Todėl pastaraisiais laikais kai kurie tyrinėtojai ėmė abejoti, ar tokia ide. prokalbė bei protautė apskritai yra buvusi⁴.

^{3a} Šioje knygoje šiom dviem ide. raidos teorijomis pasinaudama dėl šiaip painios ide. kalbų išrutulos pavaizdavimo paprastumo.

⁴ Įžymaus kalbininko N. S. Trubetzkoy nuomone, nėra nė būtino reikalo pripažinti, kad buvo kadaise viena vieninga kalbinė sistema (prokalbė), iš kurios išriedėjo ide. kalbos, nors ir jis neigė ide. prokalbės galimumą. Esą galima pasitenkinti ide. kalbų šeimos sąvoka. Tai šeimai kurios kalbos priklausymą nulemiaš tam tikro skaičiaus bendrų žymių turėjimas. Bet tam nesą būtino reikalo, kad visos tos kalbos būtų kilusios iš bendro kamieno.

Baltų kalbos

1. Baltų prokalbė ir protėvynė

Kaip jau minėta, viena ide. kalbų šaka buvo baltų, arba (kaip ją vadino K. Jaūnius ir K. Būgà) aisčių, šaka. Iš jos ilgainiui yra išriedėjusios prūsų, lietuvių, latvių, kuščių, žiemgalių ir sėlių kalbos. Šioms kalboms tą baltų šaką, arba bendrąją kalbą, iš kurios jos yra kilusios, vėl galima vadinti jų prokalbe, taigi baltų prokalbe. Taip pat ir tautą, ja kalbėjusią, galime vadinti baltų protaute (probalčiais). Manoma, kad baltų prokalbė bus gyvavusi maždaug 1000—500 (o gal 1500—500) m. prieš Kristų.

Apie baltų prokalbę, panašiai kaip ir apie ide. prokalbę, mes maža ką težinome. Jokių jos paminklų neturime, apie ją sprendžiame pirmiausia iš žinomųjų baltų kalbų lyginimo. Atskilusi nuo ide. prokalbės, ji jau skyrėsi savo gramatika ir žodynu. Be kitko, baltų prokalbė nebeturėjo tiek daug kaip ide. prokalbė priebalsių, o veiksmažodžio sistema buvo paprastesnė.

Apie baltų protėvynę padeda spręsti pačių baltų kalbų duomenys, taip pat ir proistorė. Iš bendrų pirmiausia prūsų, lietuvių ir latvių kalbų žodžių, susijusių su geografine aplinka, galima spręsti apie tas vietas, kuriose baltų protėviams teko gyventi. Tokie žodžiai yra augalų bei gyvulių pavadinimai. Iš tikrųjų, jei atskirose baltų kalbose randame tam tikrų medžių ar gyvulių bendrų vardų, tai reiškia, kad baltai tuos

vardus turējo pažinti tada, kai jie dar tebegyveno nesusiskirstę atskiromis tautomis. Tie vardai kartu rodo, kad jais vadinami augalai bei gyvuliai buvo pažįstami ten, kur baltai gyveno. Tuo būdu iš bendrųjų medžių vardų pirmiausia galime spręsti, kur baltai prokalbės metu nebus gyvenę. Baltų paveldėtas iš prokalbės bendras beržo vardas (prūsų *bērse*, liet. *beržas*, latv. *bērzs*) rodo, kad baltai negalējo ateiti iš Italijos, nei iš Mažosios Azijos, kur beržų nėra. Negalējo baltai būti atsikėlę nei iš tolimosios šiaurės, nes jie tada nebūtų taip gerai pažinę šių medžių: ąžuolo (pr. *ausonis*, liet. *ąžuolas*, *aužuolas*, latv. *ozols*), liepos (pr. *lipe*, liet. *liepa*, latv. *liepa*), uosio (pr. *woasis*, liet. *uosis*, latv. *osis*), vinkšnos (liet. *vinkšna*, latv. *vīksna*). Dar geriau matyti baltų gyventoji vieta iš gyvulių vardų. Baltai pažino voverę (pr. *weware*, liet. *voverė*, latv. *vāvere*), kiaunę (pr. *caune*, liet. *kiaunė*, latv. *caune*), kurių nėra toli pietuose. Tolimoje šiaurėje taip pat nėra ir šių baltų protautės pažintų gyvulių: stumbrų (pr. *wissambris*, liet. *stumbras*, latv. *sūbris*), taurų (pr. *tauris*, liet. *tauras*, latv. *taurs*), briedžių (pr. *braydis*, liet. *briedis*, latv. *briedis*). Tuo tarpu ungurys (pr. *angurgis*, liet. *ungurys*; bet latv. *zutis*) ir lašiša (pr. *lassasso*, liet. *lašiša*, arba *lašis*, latv. *lasis*) rodo, kad baltų bus gyventa Baltijos apylinkėse.⁵

Archeologinės iškasenos rodo, kad priešistoriniais laikais baltų sodybų tenka ieškoti maždaug tose vietose, kur jų gyvenama ir istoriniais laikais, išskyrus da-

⁵ Plg. P. Schmidt, Sprachliche Zeugnisse über die Urheimat der Balten und ihre Kultur (Die Letten 71-88).

bartinę Latvijā ir bene pačią Baltijos pakrantę. Tad nebent iš dalies tēra teisinga nuomonē, kad dabartinėje savo žemėje lietuviai yra ateiviai iš rytų. Tačiau yra tiesa, kad žiloje senovėje baltų ribos siekė toliau į rytus; tai rodo ir baltiškieji vietovardžiai, kurių yra gausu toli rytuose už šiandieninių baltų sodybų.

Iš įvairių duomenų tenka spręsti, kad sritis tarp Vyslos žemupio vakaruose, net iki Persantės upės paryje, Tverės Kalugos linijos rytuose, Pripetės balų pietuose ir Dauguvos vidurupio šiaurėje priklausė senosioms baltų kiltims, kurios tose vietose gyveno daugelį amžių prieš Kristų.

2. Baltų prokalbės skilimas

Baltų protėviams ilgainiui paplitus didesniame plote, jų kalba negalėjo išlikti visą laiką vienoda. Jau pačioje baltų prokalbėje bus buvę tarminių skirtybių. Skirtumai ilgainiui didėjo, kai probalčiai nusikėlė gyventi į atskiras vietas, pateko į kitas gyvenimo sąlygas, asimiliavo svetimų tautų elemento arba šiaip patyrė kitų tautų įtakos. Tuo būdu baltų prokalbė ėmė skilti. Pirmiausia ji suskilo į dvi dalis: į vakarinius (prūsus) ir rytinius baltus.

Skilimo laiko neįstengiamo griežtai nusakyti. Bet iš pačių baltų kalbų duomenų, pritariant ir proistorės liudijimams, galima mėginti bent apytiksliai jį nustatyti. Kalba čia padeda pradengti žiląją baltų senovę dengiančią miglą tuo būdu, kad iš bendrųjų baltų tautų žodžių, susijusių su kuriuo nors žinomu laikotarpiu,

galime spręsti, jog tų žodžių įsigijimo laiku baltai dar nebuvo suskilę, nes kitaip ir bendrų žodžių nebūtų praminę. Žinoma, šis kelias nevisada testi tikras, nes kai kurie tų bendrųjų žodžių gali būti ne būtinai bendrai įsigyti, bet vėliau skolinti iš kitos tautos. Tokie bendri žodžiai, susiję su epocha, yra kai kurie bendri baltų metalų vardai: geležies (pr. *gelso*, liet. *gel(e)žis*, lat. *dzelzs*) ir plieno (pr. *playnis*, liet. *plienas*, lat. *pliens*). Jei iš tikrųjų jie nėra skolinti vienos baltų tautos iš kitos, tai tie žodžiai rodo, kad baltai juos bus bendrai praminę, kai jie tebedarė dar vieną tautą. Bet praminti jie galėjo ne anksčiau negu šie metalai atsirado, vadinasi, ankstyvajam geležies amžiui (500—0 m. pr. Kr.) prasidedant. Tad bent to amžiaus pradžioje (V a. pr. Kr.) baltai, atrodo, bus buvę kalbiškai dar nesuskilę. K. Būgos nuomone, baltų prokalbė pradėjo skilti IV — III a. pr. Kristų. Ir bendras baltams kanapių vardas (pr. *knapios*, liet. *kanapės*, lat. *kaņepes*) rodo maždaug tą patį laikotarpį, nes kanapės Europoje paplinta V — III a. pr. Kr.

Tokiai baltų prokalbės ir protautės skilimo datai iš dalies nesipriešina ir proistorė. Proistorės duomenimis, probaltiškoji kultūra apie žalvario amžiaus (1500 — 500 pr. Kr.) vidurį atrodo skylanti į rytinių (lietuvių latvių) ir vakarinių baltų (prūsų) grupę.

Atrodo, kad baltų skilimo negalime nustumti į pokristinius laikus, nes I — II a. po Kr. istorikai mini jau atskiras vakarinių baltų (prūsų) kiltis: vadinasi, jau atsiskyrusioji vakarinė baltų grupė spėjusi suskilti į atskiras gentis.

3. Vakariniai baltai

Baltų prokalbei bei protautei suskilus, vakarinių baltų šaką sudarė žmonės, kurie ilgainiui gavo prūsų vardą.

Vakarinių baltų sodybos nuo senovės yra buvusios prie Baltijos jūros, tarp Vyslos žiočių, anksčiau net už Vyslos iki Persantės, ir Nemuno. XIII a. Prūsų žemės siena vakaruose kryžiuočiai laiko Vyslos upę, o rytuose ir žiemiuose — Nemuną. Pietuose prūsai susidūrė su Lenkais; Dlugošius Prūsų ir Lenkų siena laiko Osos upę.

Vakarinių baltų šaka nėra buvusi visai vienalytė. Proistorikai gana anksti, jau paskutiniaisiais amžiais prieš Kristų, pastebi jos sodybose susidarant skirtingas medžiaginės kultūros grupes. Tatai verstų manyti, kad vakariniai baltai tada skilo atskiromis kiltimis. Kaip didelis buvo tų kilčių kalbinis skirtumas, sunku ką tiksliau pasakyti. Tik aišku, kad medžiaginės ir papročių kultūros skirtybės dar nereiškia, kad jos jau turi būti lydimos didesnių kalbinių skirtybių.⁶ Šiaip ar taip, šis kultūrinis skirstymasis, prasidėjęs naujuoju žalvario amžiumi (apie 1000 m. prieš Kr.), išryškėja senuoju geležies amžiumi (I — IV a. po Kr.). Nuo to laiko jau pradeda rasti žinių apie prūsų kiltis istoriniuose šaltiniuose. I a. po Kristaus romėnų istorikas Tacitas mi-

⁶ Pvz. ir šiandien esama tam tikro skirtumo tarp žemaičių ir dzūkų ir papročiuose, ir ūkio padarguose, ir statyboje, bet jų kalba, išskyrus kai kuriuos žodžius ir lytis, lengvai vienų kitiems suprantama.

ni aisčius (Aestiorum gentes). Greičiausia, tas vardas priklauso vienai kuriai prūsų kilčiai. II a. po Kr. graikų geografas Ptolemėjas dar iškelia sūdus (sūduviūs) ir galindus. Aisčių vardas minimas įvairių autorių ir vėliau, kol IX a. jis išnyksta.⁷ Jo vietoje iškyla *prūso* vardas. Rodos, pirmą kartą šis vardas (*Bruzi*) užtinkamas IX a. vadinamojo bavarų geografo raštuose. Po to jį (*Brus*) mini ispanų žydas Ibrahim -ibn- Jakub savo 965 m. kelionės po Vokietiją aprašyme. *Prūsų* vardu iš pradžių, tur būt, buvo vadinami irgi vienos vakarinių baltų kilties gyventojai. Šis vardas vėliau teko visai vakarinių baltų šakai.

Tačiau vakarinių baltų kilčių būta ir daugiau. Iš kryžiuočių ordino kronikininko Petro Dusburgiečio pranešimų (1326) yra žinomos šios Prūsų žemės sritys bei kiltys⁸: 1. *Pamedė* (Pomesania), jos gyventojai lietuviškai turėtų būti vadinami *pamedėnais*, arba *pamedičiais*; 2. *Pagudė* (Pogesania), gyventojai *pagudėnai*; 3. *Vařmė* (Warmia), *varmėnai*, *varmiėčiai*; 4. *Nótanga* (Nattangia), *nótangėnai*; 5. *Sėmba* (Sambia),

⁷ Vėliau šis aisčių vardas pereina aisčių kaimynų, kilme ir krauju negiminės, estų tautai. Toks vienos tautos vardo perkėlimas kitai — pirmosios valdomai ar greta gyvenančiai — yra žinomas reiškinys. Tuo būdu senovėje buvę gotų (kurie tada vadinosi *gudais*) valdžioje slavėnai gavo germanų tautos — *gudų* — vardą. Taip pat rusai (suomiškai *ruotsi*, *ruossi*) IX — X a. dar tebebuvo švedai, kurie įsikūrė tarp Naugardo slavėnų, Polocko krievių ir Kievo polianų, o šiandien *rusais* vadiname slavų tautą.

⁸ Duodamos K. Būgos nustatytos lytys, skliaustuose kai kurių istorinių šaltinių paprastai iškraipytos, svetimios formos.

sėmbai; 6. *Nadruvā* (Nadrowia), *nadrūviai*; 7. *Skalvā* (Scalowia), *skalviai*; 8. *Sūduvā* (Sudowia), *sūdūviai* (arba *sūdai*); 9. *Galinda* (Galindia), *galindai*; 10. *Bārta* (Bartha), *bártai*. Prūsams Petras Dusburgietis priskiria ir Kulmo bei Liubavo sritis, kurios dar prieš ordino atėjimą buvusios nusiaubtos. Kiti šaltiniai pamini tarp Liubavo ir Galindos Sasną (Sasińska albo Saska ziemia), kur Neidenbergo ir Osterodės apskritys.

Vokiečių ordino užkariauti, prūsai buvo spaudžiami, persekiojami, kartais net oficialiai ir jų gimtąją kalbą uždraudžiant. Tokiomis sąlygomis, svetimoje aplinkoje gyvendami, XVII a. gale prūsai išnyko, išvirto vokiečiais, lietuviais, dalis ir lenkais.

Vėliau prūsų vardas yra atitekęs jų žemėse įsikūrusiems vokiečiams. O šiandien jį nešioja ne tik vėlesniųjų laikų vokiečiai, kurie apsigyveno prūsų sodybose, bet ir toli už jų: mat, plečiantis naujai Prūsijos valstybei, ir tolimesnieji už senosios prūsų žemės esą plotai liko tuo pačiu Prūsijos bei prūsų vardu pavadinti.

4. Prūsų kalba

Baltų prokalbei suskilus, vakariniai baltai (prūsai) atsiskyrė nuo rytinių tuo, kad pirmieji ir toliau laikėsi tam tikrų senųjų baltų kalbos lyčių, o antrieji ėmė jas tarti naujoviškai. Apie tai vėl galime spręsti palyginę prūsų kalbos duomenis su lietuvių bei latvių kalbų duomenimis. Tie skirtumai ėmė reikštis tiek gramatikoje, tiek žodyne. Tuo būdu prūsai pvz. ir toliau

tarė: 1. dvibalsį *ei*, o rytinių baltų tarmėje jis tam tikromis sąlygomis (po kirčiu) išvirto *ie*: pr. *deius*: liet. *Dievas*, lat. *Dievs*. 2. Prūsai senuosius (ide.) *ā* ir *ō* (ilguosius) suplakė į vieną garsą: pr. *dāt*, *brāti* arba *glossis*, *brote* (kitoje tarmėje): liet. *duoti*, *brolis* (*broterėlis*), *gluos(n)is*, lat. *duot*, *brālis* (šm. *brātarīti*). 3. Prūsų kalboj yra ir skirtingų linksniavimo bei asmenavimo galūnių, pvz. vs. km. *deiwās*: liet. *Dievo* (seniau **deivā*), lat. *Dieva*; pr. *dauns*: liet. *davęs* (seniau *davens*), lat. *devis* ir t.t. 4. Prūsų kalba turi išlaikiusi ir niekatrąją giminę, pvz. *asaran*, *pedan* “žagrė, noragas”: liet. *ežeras*, *pėdas*, lat. *ezers*, *pėds* (bet: rus. *ozero*, gr. *pēdón* — niekatr. giminės). 5. Nemaža skirtumų ir žodyne, pvz. *kelan* (:slav. *kolo* “ratas”): liet. *ratas*, lat. *rats*, pr. *emnes* (:slav. *imę*, lot. *nomen*): liet. *vardas*, lat. *vārds* ir t.t.

Prūsų kalbos paminklų nedaug tėra išlikusių. Ir tie patys, svetimtaučių menkai arba net ir visai prūsiškai nemokančių surašyti, suprantama, gerai neatvaizduoja gyvosios prūsų kalbos. Štai tie paminklai: 1. vadinas Elbingo žodynėlis. Jis (bene vokiečio) parašytas apie 1400 m., turi 802 žodžius, suskirstytus pagal dalykų asociacijas (*Dievas*, *angelas*, *dangus* ir t.t.); 2. vad. Simano Grunavo (Grunau) žodynėlis. Tai 100 žodžių, netiksliai užrašytų, rodos, su lenkiškų ir lietuviškų lyčių priemaiša, sąrašas Grunavo prūsų kronikoje (parašytoje apie 1517–26 m.); 3. I katelizmas (1545 m.); 4. II katekizmas (1545 m.); 5. III katekizmas (1561 m.). Vertingiausias pastarasis katekizmas, Abelio Willio išverstas į prūsų kalbą, nes jame brūkšniais žymimas

kirtis (kirčiuotųjų balsių ilgis), o iš to galima suvaidinti ir priegaides. Tačiau ir jo kalbos tikslumu sunku patikėti, nes pats A. Willis maža temokėjo prūsiškai, vertė per prūsų vertėją.

Ir prūsų kalba nebuvo vienalytė, bet, ypač toliau, ėmė įvairuoti pagal sritis bei kiltis. Pvz. manoma, kad tokia skirtingesnė buvo jótvingų (sūdūvių) kalba, nors jos pobūdis dar nėra visai paaiškėjęs.

Štai prūsų kalbos pavyzdys — dešimt Dievo įsakymų iš 1545 m. II katekizmo (netobula anuometinė rašyba):

Staey dessimpts Pallapsaey. Pirmois. Tou ni tur kitans deiwans turryetwei. Anters. Tou ni tur sten emnen twayse deywas nienbaenden westwey. Tirtis. Tou tur tan lankinan deynan swyntintwey. Ketwirtz. Tou tur twayen thawan bhae mutien smunintwey. Pyienkts. Tou ni tur gallintwey. Usts. Tou ni tur salobisquan limtwey. Asmus. Tou ni tur reddi weydikausnan waytaton preyken twayien tauwyschen. Newyntz. Tou ni tur pallapsitwey twaysis tauwyschis butten. Dessympts. Tou ni tur pallapsitwey twaysis tauwyschies gennan, waykan, mergwan, pecku, adder ka tanaessen hest.

5. Rytiniai baltai

Atitrūkę nuo vakarinės baltų šakos, rytiniai baltai, kaip rodo proistorės duomenys, vėl ėmė skirstytis į atskiras kiltis. Iš iškasenų bei laidosenos ryškesnes tų kilčių skirtybes archeologai pastebi jau pirmaisiais amžiais po Kristaus.

Iš pradžių, po atskilimo nuo vakarinių baltų, rytiniai baltai bus kalbėję ir viena kalba. Ji jau pat pradžioje galėjo nebūti vieninga, galėjo turėti tarminių skirtybių, kaip tai leidžia spėti ir minėtasis iškasenų bei laidosenos skirtumas. Tačiau iš to dar nematyti, kokių būta kalbinių skirtumų.

Jau iš pačios kalbos — iš turimųjų kalbos lyčių — galima spręsti, kad iš rytinių baltų bent lietuviai su latviais, baltų prokalbei suskilus, dar ilgą laiką yra kalbėję viena kalba arba tiksliau — dviem tos pačios kalbos tarmėm. Tos dvi tarmės ilgainiui ir išriedėjo atskiromis lietuvių ir latvių kalbomis. Tokiomis rytinių baltų tarmėmis lietuviai ir latviai, atsiskyrę nuo prūsų, bus kalbėję dar apie 1000 metų.

Kaip galima spręsti iš vietovardžių bei skolinių, lietuvių ir latvių bendroji kalba (vad. lietuvių latvių prokalbė) bus trukusi maždaug iki VII a. po Kr. Latvių kalba atsiskyrė nuo lietuvių kalbos ne iš karto: skyrimasis truko bent 400 metų. Taigi bent keturių amžių prireikė latvių kalbai pasidaryti tokiai, kokia ji apskritai yra dabar.

a. LATVIŲ KALBA

Latviškosios rytinių baltų tarmės skirtingumai ėmė reikštis tiek gramatikoje, tiek žodyne. Būdingas giminių kalbų (kaip ir tarmių) skirtumas yra tas, kad kadaise vienodi garsai pagaliau išvirsta skirtingais. Taip ir latviai ilgainiui prasikišo pro lietuvius tuo, kad vietoj ir toliau lietuvių tariamų senųjų garsų ėmė tarti

naujus. Tokiu būdu vietoj minkštųjų *k, g* latviai maždaug nuo VIII a. pradėjo tarti *c* (= *ts*) ir *dz* (*kitas: cits, gerti: dzert*). Ne vėliau kaip VIII a. latviai išvertė ir senuosius *š, ž* garsais *s, z* (*šienas: siens, žiema: ziema*).

Vietoj šiandieninių lietuvių *č* (= *tš*), *dž* latviai turi *š, ž* (plg. *vokiečio: lat. vācieša, briedžio: lat. brieža*)⁹. Ši latvių kalbos ypatybė, kaip galima spręsti iš rusiškųjų skolinių latvių kalboje, atsirado dar prieš X — XI a. Kita vėl svarbi latvių kalbos garsų pakaita yra dvibalsių *an, en, in, un* išvirtimas *uo, ie, ī, ū*, pvz. *ranka: ruoka, penki: pieci, krintu: kritu, juntu: jūtu*. Šie dvibalsiai bus išvirtę ne vėliau kaip XII amžiuje, nes XIII a. pradžioje užtinkami kronikose latvių vardai tų dvibalsių jau nebeturi.

Latvių kalba atsiskyrė nuo lietuvių ne tik minėtomis garsinėmis ypatybėmis, bet ir visa eile kitų. Ilgainiui latvių kalboje buvo atitrauktas kirtis į žodžio pradžią, o kai kurios žodžių galūnės pakeistos (pvz. *vyr-ui: lat. vīr-am*). Taip pat latviai kartais išlaikė kitus žodžius negu lietuviai (pvz. *auksas: lat. zelts = liet. želtas* “gelsvas”) arba kitas to paties žodžio reikšmes, pvz. *žem. eilā “eilė”: lat. iela “rietuvė (malkų), gatvė; stirta (javų krūva)”, nauda¹⁰: lat. nauda “pinigai”*. Latvių kalboje nemaža yra ir kitokių skolinių negu lietuvių kalboje.

⁹ Lietuvių *č, dž* ir latvių *š, ž* čia yra kilę iš senesnių junginių **tj, *dj: *vākietjā, *briedjā*.

¹⁰ Lietuvių *nauda* yra “turtas; kraitis; pinigai; pelnas.”

To latvių skyrimosi nuo lietuvių priežastis buvo pirmausia latvių įsikūrimas skirtingoje vietoje šalia skirtingų kaimynų, skirtingų tautybių žmonių asimiliavimas (sulatvėjimas), skirtingas latvių istorinis kelias. Pvz. latvių kalbos kirtis buvo atitrauktas ne be suomių kalbų įtakos (mat, latviai yra asimiliavę dalį lybių tautos, suomių giminės).

Seniausias latvių kalbos paminklas yra 1585 m. Kanizijaus katalikų katekizmo vertimas. Pirmųjų latvių raštų autoriai buvo vokiečiai, kurie rašė bloga kalba ir netikusia rašyba. Tų paminklų kalba šiaip nedaug kuo tesiskiria nuo šiandieninės latvių kalbos.

Štai latvių kalbos pavyzdys¹¹:

Teic, māmiņ, manu darbu,
Neteic manu augumiņu.
Kas no mana augumiņa,
Ja darbiņa nemācēju.

(Girk, mamyt, mano darbą,
Negirk mano augumēlio.
Kas iš mano augumēlio,
Jei darbelio nemokēju).

Vediet mani kur vezdami,
Caur siliņu nevediet!

¹¹ Latvių kalbos rašyboje kabliukai priebalsio apačioje reiškia priebalsių minkštinimą (ņ=liet. ni), o brūkšneliai balsių viršuje — balsių ilgumą. Latvių rašyboj o (savuose žodžiuose) reiškia uo (kai kur šioj knygoj taip ir rašoma).

Smiltis manas kājas grauza,
Skujas bira vaiņagā.

(Veskit mane kur vesdami,
Per šileļi neveskit!
Smiltys manas kojas graužē,
Skujos biro vainikan).

B. KITOS RYTINIŪ BALTŪ KILTYS BEI KALBOS

Be lietuvīŷ ir latvīŷ, rytinei baltŷ ŷakai priklauso dar žiemgāļiai ir sēļiai; prie tos ŷakos skirtini ir kuŗšiai¹².

Bet ŷiŷ baltŷ kilčīŷ bei tautŷ kalbos yra išnykusios, nepalikdāmos jokiŷ kalbos paminklŷ. Apie jas galime spręsti iš kai kuriŷ kronikose bei dokumentuose išlikusiŷ tikriniŷ varduŷ ir baltŷ žemēse paliktŷ jŷ vietovardžiŷ ar ŷiaip kalbiniŷ pēdsakŷ.

Ir žiemgāļiai bei sēļiai yra kartu su lietuvīŷ ir latvīŷ protēvīais kalbējē viena rytiniŷ baltŷ kalba arba iš pradžiŷ nežymiai tesiskyrusiomis tarmēmis, kurios ilgainiui daugiau viena nuo kitos nutolo.

Kuŗšiai, kaip rodo iškasenos, savo medžiagine kultūra iš pradžiŷ priklausē vakarinei baltŷ ŷakai. Bet nuo senojo geležies amžiaus (I — IV a. po Kr.) ŷi kultūra artēja prie rytiniŷ baltŷ, o po tautŷ kraustymosi

¹² Toli rytuose, prie Protvos upės, į vakarus nuo Maskvos, XI — XII a. yra gyvenusi nedidelė baltŷ kilties atplaiša — galindai. Apie jŷ kalbą nieko smulkiau negalima pasakyti.

laikotarpio (V — VIII a.) kuršių iškasenos įgyja griežtai rytinių baltų bruožus.

Kuršių gyvenamosios vietos nuo senovės nebent maža tebus kitėjusios. XIII a. šaltinių liudijimu, kuršiams priklausė vakarinė Kuržemė tarp Baltijos jūros ir Rygos įlankos, išskyrus šiaurinę jos dalį, kurioje gyveno suomių giminės lybių tauta; manoma, kad Lietuvoje kuršiai buvo įsikūrę didokame vakarų žemaičių kampe.

Kuršo¹³ vardas skandinavų šaltiniuose pasirodo VII a. švedų karalius Ivaras (miręs apie 675 m.) valdęs Kuršą. Rimbertas aprašo švedų karo žygį, kurį apie 854 m. jų karalius Olavas atliko kuršių žemėn, nuedamas iki Apuolės Skuodo apylinkėje.

Kad Kuršo žemėje buvo kalbama kuršiškai, pirmą kartą patiriame iš 1338 m. dokumento. 1413 m. keliauninkas G. de Lannoy sako, kad kuršiai turį savo atskirą kalbą. Taip pat apie kuršių kalbą yra girdėję ir XVI a. rašytojai. Bet jau XVII a. pirmoje pusėje kuršiai kalbėję latviškai. Taigi XVII a. kuršiai bus spėję šiaurėje išvirsti latviais, o pietuose lietuviais.

Kuršių kalba yra lyg pereiginė tarp vakarinių ir rytinių baltų. Tam pritartų ir jau minėtos proistorės žinios, taip pat ir jų geografinė padėtis — tarp prūsų ir rytinių baltų. Kuršių minkštieji *k* ir *g*, kaip ir latvių, versta į *c* ir *dz*, o dvibalsiai *an*, *en*, *in*, *un* išlaikyta (kaip prūsų ir lietuvių) sveiki. Tas kuršių kalbos ypa-

¹³ K. Būgos nuomone, Kuršas bus vardą gavęs nuo dabar užmiršto žodžio “kuřšas,” kuris reiškė “lydimą” arba “žemą, nuskurdusį medelį”. Taigi Kuršas būtų “lydimas” arba “žemų, nuskurdusių medelių, krūmų” šalis.

tybes suvaikome iš senojo Kuršo žemės vietovardžių, užrašytų kronikose bei dokumentuose, pvz. *Zerwe* “gervė”, *Sintere* (iš *Dzintere*: lat. *dzītars* “gintaras”) ir *Sentatze*. Plg. lietuvių vietovardžius *Gintara* ir *Santaka*. Iš to galima spręsti, kad kuršiai bus tarę **dzintar(a)s* ir **sentace*. Vadinasi, čia dvibalsiai *in* ir *en* išlaikyti nepakeisti, bet jau minkštieji *k* ir *g* perdirbti. Bent dalis kuršių bus tarę *ei* ir *ou* vietoj lietuvių latvių *ie*, *uo*. Tai rodo jų gyventųjų vietų tarmių vietovardžiai: *Leypia-seme* (= dabar *Lieplaukē: liepa*), *Alouste* (dabar latvių *Aluoksta*). Taigi *ei* tarimu kuršiai eina kartu su prūsais. Kuršių turėta ir kitų ypatybių, bendrų su prūsais.

Ž i e m g ā l i a i istoriniais laikais gyveno nuo Rygos įlankos pietų link, mažne visame Lielupės — Mūšos upyne ir ribojosi su lietuviškomis šiaulių ir Upytės sritimis, taigi į žiemius nuo lietuvių. Gal dėl to jie ir buvo vadinami žiemgāliais, t. y. “žiemų galo, pusės gyventojais”, o jų kraštas Žiēmgala (arba Žiemýgala).

Žiemgalių vardą irgi pirmieji iškelia skandinavai, kurių šaltiniuose jis pasirodo IX a. Apie 870 m. vienoje skandinavų kronikoje yra įrašyta žinia, kad danų žemės išeiviai, be kitko, pavergę Žiēmgalą (Semigaliam). Ir XI a. skandinavų lankytasi Žiēmgaloje, su žiemgaliais ne tik kariauta, bet ir prekiauta.

Žiemgalių kalba, kiek galima spręsti iš kronikose ar dokumentuose išlikusių jų tikrinių vardų, bus buvusi labai artima latviams; gal net buvo latvių kalbos tarmė. Žiemgaliai, kaip ir latviai, minkštuosius *k* ir *g* vertė *c*, *dz*, nebeišlaikė sveikų dvibalsių *an*, *en*, *in*, *un* ir

vietoj lietuvių dž (ankstyvesnio *dj) tarė ž. Tokius gar-
sų pakitimus matome kad ir iš šių Žiemgalos vietovar-
džių, užrašytų kronikose: *Autzis* (lat. *Auce*): liet. *Au-
kė*; *Zervinas* (:lat. *dzerve*): liet. *gervė*; *Mytove*: liet.
Mintauja; *Mezoten* (=lat. *Mežuotne*): liet. *medžiuo-
tas* “medžių turis”.

Sėlių kilties bei tautos vardas teiškyla XIII a.,
vokiečiams atsikrausčius į Pābaltijį.

Iš XIII a. šaltinių matyti, kad sėliai gyveno į rytus
nuo žiemgalių, kairiuoju Dauguvės pakraščiu nuo Sėl-
pilio iki Rygos apylinkių; Lietuvoje jų sodybos ėjo iki
Taurāgnų ir Svėdasų. XIII a. sėlių žemės, Sėlos (arba
Sėluonos), centras bus buvusi kažkokia sėlių pilis (cas-
trum Selonum), kur dabar yra latvių Sėlpilio miestas,
ant kairiojo Dauguvos kranto. XIII a. sėlių žemės riba
pietuose bus ėjusi maždaug pro šias vietas, tada dar
sėlių gyvenamas: Sālaką, Tauragnūs, Uteną, Svėdasus,
Subāčių, Palėvenę, Pāsvalį, Saločius. Tose vietose jau
bus buvę nemaža ir lietuvių. Neilgai trukus sėliai pie-
tuose sulietuvėjo, o šiaurėje sulatvėjo.

Sėlių kalbos turėta bendrybių ir su lietuviais, ir su
latviais. Tatai sprendžiame iš XIII — XIV a. kroni-
kose bei dokumentuose užrašytų Sėlos vietovardžių, o
taip pat ir šiųdienių senojo sėlių krašto vietų vardų
arba ir kai kurių žodžių, išlikusių ano meto sėliams
priklaususių vietų lietuvių tarmėse. Iš jų matome,
kad sėlių, kaip ir kuršių su latviais, minkštųjų *k*, *g*
versta *c*, *dz*. Pvz. *Nertze* (nežinomas ežeras apie Eg-
luonos ištakas), *Latzedzen* (nežinomos vietos neto-
li Viešintės upės). Tą virtimą rodo ir šiųdieniai var-

dai vietovių, kadaise priderėjusių sėliams, pvz. *Čedasai*, kilę iš sėlių **Cedasai* (su minkštu *ć*), kurie vėl kil-dintini iš **Ked-asai* (priesaga *-asai*, nes to vietovardžio šaknis pasikartoja ⁴ ir kituose tikriniuose varduose: *Ked-ys*, *Kedž-balē* šeduvos parap. sodžius); *Čivyliai* — sodžius Jūžintų par., bet jau ne sėlių krašte: *Kivyliai* (Vainuto par. soda). Sėlių, nors ne visur, išlaikyta sveiki *an*, *en*, *in*, *un* dvibalsiai. XIII — XIV a. dokumentuose rašoma: *Lensen*, *Gandennen* (nežinomos vietos netoli Viešintos upės). Sėliai *š* ir *ž* vietoje tardavo *s* ir *z*. Tokius garsus rodo sėlių gyventojų krašto vietovardžiai, bet lietuviškieji jų atitikmenys turi *š*, *ž*, pvz.: *Zarasaī*, arba *Zerasaī* (Jūžintuose), kilę iš **Azarasaī*, arba **Ezarasaī*, **Ezerasaī* (čia *-asai* priesaga, plg. *Svėd-asai*). Tad sėlių būta **ezer(a)s*: liet. *ežeras*. Taip pat *Zálvas* (Salako par. ežeras): liet. *Žalva* (šešuvos deš. įtakas), *Žalva* (ežeras švenčionių aps.), *žalvas* “žalvas” (žem.); *Zadúojas* ežeras netoli Sartų ežero (čia *-uojas* priesaga, plg. *Karkl-úoja* upė): liet. *Žādikē* — šušvės dešinysis įtakas (Pašušvio par.). Senovės dokumentuose randame užrašyta ir *Mallaisen*, šiandien lietuviai taria *Malaišiai* (bendrine kalba būtų *Mal-eišiai*, plg. *Vil-eišis*, *Bil-eišis*, *Bil-eišiai*).

6. Lietuvių, latvių ir prūsų kalbų palyginimas

Kaip jau matėme, prūsų kalba, baltų prokalbei suskilus, pasiliko prie senųjų lyčių, o lietuviai latviai susidarė naujų, tuo būdu nuo prūsų atsiskirdami. Maždaug tūkstančiui metų praėjus, panašiai atsiskyrė nuo

lietuvīų ir latviai. Lietuviai tebevartojo senoviškąsias lytis ten, kur latviai ėmė jas tarti naujoviškai. Tokiu būdu prūsų kalba yra seniausia baltų kalbų raidos pakopa (etapas), naujesnė — lietuvīų kalba, o naujaušia — latvių.

Tatai galima pastebėti kad ir iš žemiau duodamo to paties teksto (Tėve mūsų) sugretinimo (pirmoje vietoje eina lietuvīų kalba, antroje latvių, o trečioje prūsų):

Tėve mūsų, kurs esi danguje.
Mūsų Tėvs debesīs.
Tave mūsų kas esei en dangun.

Tesie šventas Tavo vardas.
Svėtīts lai top tavs vārds.
Svintints virst tvais emmens.

Teateinie Tavo karalystė.
Lai atnāk tava valstība.
Pereis tvais rīks.

Tesie Tavo valia kaip danguje, taip ir žemėje.
Tavs prāts lai notiek kā debesīs, tā arī virs zemes.
Tvais kvait audasei sin kaigi en dangun tīt dīgi na
zemei.

Kasdieninės mūsų duonos duok mums šiandien.
Mūsų dienisku maizi dod mums šodien.
Nūson deininan geitin dais nūmans šan deinan.

Ir atleisk mums mūsu kaltes,
Un piedod mums mūsu parādus,
Be atverpeis nūmans nūson aušautins,

kaip ir mes atleidžiame savo kaltininkams.
kā arī mēs piedodam saviem parādniekiem.
kai mes atverpimai nūson aušautenīkamans.

Ir nevesk mus ī pagundā,
Un neieved mūs kardināšanā,
Be nivedeis mans en perbandan,

bet gelbēk mus nuo pikto. Amen.
bet atpestī mūs no ļauna. Amen.
sklait izrankeis mans ese vargan. Amen.

Latvių ir lietuvių tekstas čia duotas bendrinėmis šių dienų lytimis, o prūsų — pataisyta rašyba ir kalba išlyginta¹⁴.

¹⁴ Paimta iš A. Salio, Lietuvių kalba savo giminių tarpe (NR 1937,110).

Senosios lietuvių gyvenamosios vietos

Lietuvių kalbos plotas ilgainiui yra sumažėjęs. Rytuose, pietuose bei pietvakariuose lietuvių kalbą yra atstūmusios slavų (gudų bei lenkų) ir germanų (vokiečių) kalbos. Kita vertus, lietuviai yra užėmę kai kurių kitų išnykusių baltų kilčių gyvenamųjų vietų dalis (kuščių, žiemgalių, sėlių, prūsų).

Apie lietuvių etnografines sienas istorinių laikų pradžioje trūksta tikslesnių žinių.

XIII kronikos bei dokumentai rodo, kad tada toliausiai į šiaurę nusikišusi lietuvių sritis buvo šiauliai. Ilgainiui slavai iš rytų ir pietų pusės atstūmė lietuvius. Seniau, matyti, lietuvių ištisai gyventa Zieteloje (Slānimo aps.) bei Lazūnuose (Lydōs aps.), kur dabar lietuvių tik salos belikusios. Lenkų rašytojas Balinskis sako, jog dar apie XIX a. vidurį lietuviškai tebekalbėta už Lydos iki Nemuno. Į Naugarduko pusę XIII a. lietuvių etnografinė siena bus buvusi Nemunas. XIV a. slavai keliose vietose peržengė Nemuną. Lietuvių ir rusų sodybos betarpiškai bus susidūrusios Zietelos ir Naugarduko apylinkėse, jei pastarasis XI a. nėra įkurtas lietuvių žemėse¹⁵.

¹⁵ A. Salys, Baltų tautos (LE s.v.).

Lietuvių tauta, jos vardas ir kalba

Pirmą kartą lietuvių vardą pamini vienas Karolio Didžiojo (768—814) žvalgas. Mat, kurdamas imperiją, Karolis Didysis norėjo žinoti, kokios tautos gyvena Europoje ir kokios jų jėgos. Tad jo agentai ir sužinojo, kad už slavų gyveną lietuviai. Lenkų kronikų Lietuva pirmą kartą minima 1009 m., o rusų — Nestoro kronikoje (*Litva*), parašytoje XI a. gale ar XII a. pradžioje.

Pati tauta vadina save *lietùviais*, arba *lietùvininkais* (lietùvnykais). Šiuo vardu ji vadinosi jau iš seno. Tačiau ilgainiui atsirado ir kitų vardų tos tautos dalims vadinti. XIII a. aukštumos gyventojai (Vilniaus — Ukmergės—Zarasų apylinkių) gavo aukštaičių vardą, o žemumos gyventojai (Nevėžio upyno bent iki Dubýsos ir Ventós vakaruose ir beveik iki Múšós šiaurėje) tuo metu liko pavadinti žemaičiais. Žemaičių vardą pažįstame iš 1215 m. kronikos¹⁶, o aukštaičių pirmą kartą minimas 1323 m.

Bet tai nereiškia, kad vieni ar antri būtų nustoję vadintis lietuviais ar tapę atskiromis tautomis. XIV a. Petras Dusburgietis aukštaičius mini kaip Lietuvos žemę (1326 m.: Austechia, terra regis Lethowie). Tas pats kronikininkas kalba apie “Žemaitijos lietuvius” (Lethowini de Samethia). Žemaičių ir aukštaičių atsiradimą paaiškina Vytautas Didysis. Jisai 1420 m. laiške, rašytame karaliui Zigmantui, sako, kad žemaičių žemė

¹⁶ Volinijos kronika rašo: “Žemotskyi kniazia Erdivil, Vykynt...” (t. y. Žemaičių kunigaikščiai Erdivilas, Vykintas...).

(terra Samaytarum), kurią jis kaip savo paveldėjimą iš senovės valdąs, esanti ir visada buvusi ta pati Lietuvos žemė, nes esanti ta pati kalba ir tie patys žmonės (unum ydioma et uni homines). Žemaičiai Lietuvą (Lythwaniam) vadina Aukštaičiais (Auxtote), nes ji žemaičių atžvilgiu esanti aukščiau. Žemaičiai save nuo senovės laikų ir dabar vadina lietuviais (Lythwanos).

Taigi aukštaičio ir žemaičio vardai lietuvių buvo praminti ne tautybei, ne kilmei žymėti, bet gyvenamosios vietos, geografinei krašto prigimčiai.

Lietuvių tauta kraujo atžvilgiu yra palyginti vienalytė, vienalytiškesnė negu pvz. buvo prūsai. Tačiau vis dėlto kiekvienoje tautoje esama svetimų priemaišų. Ir dabartinė lietuvių tauta yra susidariusi iš tikrųjų senųjų lietuvių ir asimiliuotųjų baltų kilčių dalių: kuršių, žiemgalių, sėlių ir prūsų. Asimiliacija atsiliepė ir lietuvių kalbai. Šių kilčių žmonės, ėmę lietuviškai kalbėti, į išmoktąją lietuvių kalbą noroms nenoroms yra įnešę ir savo gimtosios kalbos ypatybių. Tos ypatybės pasireiškė tiek lietuvių kalbos garsų tartyje, tiek atskirais žodžiais, tiek paliktais asmenvardžiais ar vietovardžiais, tiek pagaliau ir kitokiomis skirtybėmis. Ttai turėjo atsiliepti ir lietuvių kalbos tarmių susidarymui, apie kurį teks kalbėti vėliau. Pvz. švėkšnos apylinkėje pažįstamas žodis *ablingą*, reiškias “aplinką, kraštą” (šateikių aps. yra pavardė *Ablingis*), dėl savo priešdėlio *ab-* vietoj lietuvių *ap-* yra kuršių žodis. Taip pat, kaip matėme, *Zadúojas*, *Zarasaĩ*, *Zálvas* ir kt. dėl *z* yra sėlių vietovardžiai.

Lietuvių kalbos lyčių senumas

Ne visos ide. kalbos turi vienodo senumo kalbos paminklų. Seniausius paminklus turi senovės indų kalba (antrojo tūkstančio metų prieš Kristų), vėlesnio laiko yra graikų kalbos paminklai, dar vėlesnio — lotynų. Slavų seniausi kalbos paminklai yra IX a. po Kr., o baltų XV — XVI a.

Seniausias lietuvių kalbos paminklas yra Māžvydo katekizmas (1547). Lietuvių tikrinių vardų (vietovardžių ir asmenvardžių) bei atskirų žodžių šaltiniuose pasirodo ir keletą amžių anksčiau.

Tačiau palyginti vėlyvo laiko lietuvių kalbos paminklai dar nesako, kad jų kalba savo senumu turi užsileisti kitoms kalboms, turinčioms senesnius piminklus. Kalbos, jos lyčių senumas priklauso ne vien nuo to, iš kurio laikotarpio turime ta kalba rašytų raštų, bet ir ypač nuo to, kaip greitai pati kalba yra kitėjusi. Pvz. nuo XV a. anglų kalba yra pergyvenusi milžiniškus pakitimus, bet lietuvių kalba nuo savo paminklų pradžios palyginti nedaug tėra pakitusi.

Lietuvių kalba ir ligi šios dienos yra išlaikiusi labai daug žilos senovės, kaip reta kuri ide. kalba. Dėl to ji yra labai svarbi lyginamajam ide. kalbų mokslui. Štai ką apie ją sako garsus prancūzų kalbininkas A. Meillet (Mejė): “Kas iš žmogaus lūpų nori išgirsti aidą to, kas bus buvusi ide. prokalbė, tas tegul nueina ir pasiklauso lietuvių kaimiečio”. Vokiečių kalbininkas

H. Hirtas rašo: “Kai kuriuos lietuvių kalbos žodžius beveik tiesiog galima laikyti ide. prokalbės žodžiais, pvz. *jāvas, vilkas, dúmai, káulas, výras, medùs, sūnùs*. Yra anekdotas, dėl kurio tikrumo aš pats Lietuvoje buvau klausiamas: esą, sanskritistas P. v. Bohlenas buvęs atvykęs į Lietuvą pasikalbėti su ūkininkais sanskritiškai ir jie jį supratę. Tai, žinoma, netiesa, bet lietuvių kalba tai jau iš tikrųjų yra senoviška.”

Labai sena lietuvių kalbos ypatybė, betarpiškai ją siejanti su ide. prokalbe, yra laisvo kirčio ir ypač dviejų priegaidžių (stumtinės, arba tvirtaprādės, ir tęstinės, arba tvirtagālės) išlaikymas. Tik latvių (bet čia kirtis jau pririštas prie pirmojo skiemens) ir dar serbų kalbose jos išlikusios, kitose ide. kalbose jau išnykusios.

Žilos senovės rodo ir lietuvių kalbos linksniavimo galūnės. Pvz. dg. įn. galūnė *-ais* (*vilk-ais*) nedaug tesiskiria nuo ide. prokalbės galūnės (kaip tai galima spręsti iš gr. *-ois*: *lŷk-ois* “vilkais”, o sen. indų *-āih* : *vŕk-āih* “vilkais”). Dar geriau tą senovę rodo dg. vt. galūnė *-su*, kurią randame XVI a. raštuose (Mažvydo *dangusu* “danguose”, plg. sen. indų *sūnú-šu* “sūnuose”, kur *-šu* kilusi iš senesnės galūnės *-su*).

Arba štai paimekime kad ir vs. vd. galūnę *-as*: *vilkas*. Šios galūnės išlaikymu lietuvių kalba pralenkia senumo požiūriu ne tik lenkus (*wilk*), rusus (*volk*) ir

vokiečius (*Wolf*)¹⁷, kurie tos galūnės ilgainiui yra netekę, bet ir lotynų kalbą (*lupus*), kur galūnė *-us* stovi toliau nuo ide. galūnės **-os*. Tik graikų kalba čia turi *-os* (*lŷk-os*), o ir sen. indų jau *-ah* (*vŕk-ah*). Arba imkime žodį *rankà*, kuri mums yra bendra su slavais. Ši lytis irgi rodo senumo išlaikymą ir lėtą lietuvių kalbos kitimą. Tas žodis su savo *an* yra ir šiandien (XX a.) senesnis už IX a. slavų (slavų bažnytinės kalbos) *ronka*. Pastaroji lytis prilygsta šių dienų panevėžiečių *ronka*. O rusų *ruká* yra dar naujesnis raidos laipsnis (*ronka* } *runka* } *ruka*). Vadinasi, slavų lytis *ronka* prieš 1000 metų jau buvo naujesnė negu dabartinė lietuvių kalbos (vakarų aukštaičių ir kai kurių kitų tarmių) lytis *rankà*.

¹⁷ Iš germanų tik gotai prieš pusantro tūkstančio metų yra vartoję galūnę *-s*, pvz. *stains* "akmuo", bet iš tikrųjų ir tai dar nėra tiesioginis veldinys iš ide. prokalbės: *stains* visų pirma yra kilęs ne iš **stainas*, bet iš **stainaz*, kuris runų kalboje buvo išvirtęs į *stainaR*; ide. galūne **-os*, pavirtusi į *-as*, yra dar išlikusi germaniškuose suomių kalbos skoliniuose, pvz. *ansas* "sija", *kuningas* "karalius" ir kt.

Lietuvių kalba priešpaminkliniu laikotarpiu

Čia pasistengsime trumpai aprašyti kai kurias lietuvių kalbos ypatybes priešpaminkliniu laikotarpiu, t. y. nuo lietuvių kalbos išsiskyrimo iš rytinių baltų grupės iki pirmųjų lietuviškų raštų pasirodymo (XVI a. viduryje). Šiuo laikotarpiu ir iškyla visi didieji lietuvių kalbos pakitimai. Tačiau smulkesniam to laikmečio aprašymui stingame žinių.

1. Fonetika

Seniau kai kurios žodžių galūnės lietuvių kalboje yra buvusios ilgesnės, tik vėliau jos sutrumpėjo. Pvz. iki XIII a. lietuviai yra tarę **rankā*, **šakā* ne su trumpu galūniniu *-a*, bet su ilgu (**-ā*). Taigi apie XIII a. daiktavardžių ir kitų linksniuojamųjų žodžių mot. g. vs. vd. galūninis **-ā* sutrumpėjo. Tačiau kitų lyčių galūninis ilgas *ā* išliko, pvz. *vilkā* “vilko”, *rankās* “rankos”¹⁸. Tuo metu sutrumpėjo ir šių kalbos dalių vs. vd. galūninis *-i*: anksčiau buvo sakoma **martī*, **graži*, **jī* su ilgais galūniniais **-ī*, o vėliau tik imta mūsų protė-

¹⁸ Tik vėliau kai kuriose tarmėse tas *ā* pavirto *o* (tiek galūnėje, tiek negalūnėje): *vilkā* } *vilko*_o } *žadis* } *žodis*.

vių tarti *marti*, *graži*, *jì* ...¹⁹

Taip pat prieš XIII a. buvo tariami vyr. g. dg. vd. **gerie*, **piktie*...²⁰ su galūne *-ie*, ir tik po to atsirado *geri*, *pikti* ...

Apie tą patį laiką lietuviai ėmė tarti ir : aš *sukù*, tu *suki*, bet anksčiau dar tarė: **sukuo*, **sukie*²¹. Taigi XIII a. esamojo laiko veiksmažodžių vs. 1. asm. galūnė buvo sutrumpinta į *-u*, o 2. asm. į *-i*.

Šiandien bendrinėje kalboje ir kai kuriose tarmėse tariama *žāsis*, *vāšas*, *āžuolas* (rašoma *žąsis*, *vąšas*, *ąžuolas*), taip pat *kēsti*, *tēsti* (*kęsti*, *tęsti*). Bet tarmėse tebesakoma *žansis*, *vanšas*, *kensti*, *tensti* (žem.). Čia tebesakoma po balsio dar *n* prieš *s*, *š* (*z*, *ž*)... Kaip iš kronikose užrašytų lietuvių vardų matyti, XIV a. jis tebebuvo tariamas ir tų lietuvių tarmių, kurios vėliau to *n* nebeteko. Kronikose didžiojo Lietuvos kunigaikščio vardas rašomas *Kinstut* arba *Kenstut*... Dokumentuose didysis kunigaikštis rašosi *Kinstutte*, retkarčiais *Kenstutte* (taigi *in+s* arba *en+s*), kuris tik vėliau lietuvių

¹⁹ Daukša ir kai kurie aukštaičiai rytiečiai (pvz. Linkmenyse) dar vartoja tokias įvardžiutines lytis, kaip *gražýji* "gražioji", *kartýji* "karčioji" ir kt. Tai rodo, kad pridengtoje akūtinėje (stumtinės priegaidės) galūnėje (*gražt+ji*) *i* išliko, bet sutrumpėjo absoliutinėje (nepridengtoje) galūnėje.

²⁰ Plg. šiandienines pridengtas stumtinės priegaidės galūnes *gerie-ji*, *piktie-ji*.

²¹ Plg. šiandienines pridengtas stumtinės priegaidės galūnes *sukúo-si*, *sukie-si*.

(nerytiečių) imtas tarti *Kęstutis*²².

Vietoj šiandieninių *č, dž* visi lietuviai seniau yra tarę garsų junginius **tj* ir **dj*. Taigi senovėje yra sakę **tretjas* “trečias”, **svetjas* “svečias”, **medjas* “medžias, medis”, **svetjai* “svečiai”, **medjai* “medžiai”, **svetjamus* “svečiams”, **medjamus* “medžiams”, **valdjā* “valdžia”, **patjās* “pačios”, **vertja* “verčia”, **leidja* “leidžia” ir t.t. Taip bus tarę dar iš dalies ir XIV amžiuje, kol pradėjo skirtis aukštaičiai nuo žemaičių.

Šiandien mes rašome vs. gl. *-q, -ę, -į, -ų: vaiką, katę, akį, sūnų, tą vieną dieną* ir t.t. Tuo rašymu mes norime pažymėti ir senesnę tartį, būtent, kad čia kadaise buvo tariami nosiniai balsiai. Senovėje vietoj jų buvo tariami dvibalsiai *-an, -en, -in, -un*. Tokias galūnes dar vartoja ir XVI a. rašytojai, pvz. Bretkūnas rašo *Schitan Szemen* “šitą žemę”, *algan, akmenin*. Tačiau šių galūnių dvibalsinis tarimas apie tą laiką jau nyko: dvibalsiai ėmė virsti nosiniais, kuriuos daugumas lietuvių paskui išvertė grynaisiais balsiais. Panašiai atsiradusi ir šių dienų dg. kl. galūnė *-ų: vaikų, dienų, sūnų...* Čia anksčiau yra buvusi galūnė *-un*.

2. Kirčiavimas

Šiandien lietuvių kalboje (bendrinėje ir kai kuriose tarmėse) tam tikrų daiktavardžių kirtis visuose linkniuose yra šaknyje (pvz. *výras, výrų, výrus . . .*), o kitų

²² Plg. *Kęstiškė, Kęstaičiai* (sodžiai), *Kęsgaila: kenčiu, kęsti*.

jis šokinėja iš žodžio pradžios ar vidurio į galūnę (pvz. *vaikas, vaikū, vaikūs, su jaunimū . . .*).

Kitos kalbos rodo, o taip pat ir iš pačios lietuvių kalbos galima spręsti, kad senovėje ne taip yra buvę. Kadaiše lietuvių kalboje daiktavardžiai (panašiai ir kitų linksniuojamųjų kalbos dalių žodžiai) vieni buvo kirčiuojami visuose linksniuose — tiek vienaskaitoje, tiek dviskaitoje, tiek daugiskaitoje — šaknyje, o kiti galūnėje. Tik penktojoje linksniuotėje to paties žodžio kirtis šokinėjo. Šaknyje visur buvo kirčiuojami vad. I (*výras*) ir III (*rātas*) kirčiuotės žodžiai, o galūnėje II (*kélmās*) ir IV (*vaikas*)²³. Todėl ne tik tokie žodžiai, kaip *výras, kója, kárvė*, buvo linksniuojami su pastoviu kirčiu, bet ir *rātas, lāpė, rāčius* ir kt. O tokie žodžiai, kaip *kélmās, vaikas, arklýs, galvà, žolė*, turėjo kirtį galūnėje ne tik tuose linksniuose, kur ir šiandien turi, bet ir visuose kituose. Buvo pvz. sakoma ne tik *kelmaĩ, vaikaĩ* su galūniniu kirčiu, bet ir **kelmās, *vaikàs, *deivàs*²⁴. Taip pat yra buvę tariama vs. km. **vaikā, *kelmā, *deivā* (su ilgais *-ā* galūnėje) “vaiko, kelmo, dievo”. Tatai šiandien galima spręsti kad ir iš tokių galūnėje tebekirčiuojamų lyčių, kaip *Dievóp* (arba *Dievōp* su tęstinės priegaidės *o*): mat, šiokios lytys ir yra senieji kilmininkai su pasturdėliu *-p* (*Dievo* * *-p* | **deivā* * *-p*). Lygiai ir kiti linksniai yra buvę kirčiuojami

²³ Įvairiais sumetimais daiktavardžiai ne visų autorių vienaip skirstomi į kirčiuotes.

²⁴ Plg. sen. indų *dēvāh* “dievas”, gr. *theós* “dievas” su galūniais kirčiais, taip pat liet. *anàs, katràs, geràs-is* ir kt.

vieni vis galūnėje, kiti — šaknyje, pvz. vs. gl. **kelmañ*, **deivañ* “kelmą, dievą”, bet jau šaknyje **rātan*²⁵.

Taigi senovėje lietuvių kalboje yra buvusios dvi kirčiuotės: šakninė ir galūninė. Tik ilgainiui kai kurių šakninės kirčiuotės linksnių kirtis buvo atstumtas iš galūnės į šaknį. Pvz. šiandien nei vienas daiktavardis neturi kirčio gale vs. nd. (*výrui*, *rātui*, *kélmui*, *vaĩkui*) ir gl. (*výraq*, *rātq*: *kélmq*, *vaĩkq*). Taigi kirtis tų daiktavardžių, kurie jį yra turėję visuose linksniuose galūnėje, čia atitrauktas į šaknį. Šiandien taip pat neturi kirčio gale ir tie daiktavardžiai, kurie vs. km. turi galūnę -o (*vaĩko*, *kélmo*) arba vs. vd. baigiasi galūne -as (*vaĩkas*, *kélmás*). Tas pats, jei dg. vd. baigiasi galūne -s (*gálvos*, *žólės*, *ākys*). Šiose lytyse visur senosios galūninės kirčiuotės žodžių kirtis ilgainiui yra atitrauktas iš galūnės.

Bet tokie žodžiai, kaip *rātas*, *rankà*, *žēmē* (III kirčiuotės), buvę seniau šakninės kirčiuotės, dabar kai kuriuose linksniuose kirtį turi galūnėje: *ratù*, *ratè*, *ratùs*, *rankà* (vd. ir įn.), *rankàs*, *žemè*, *žemès*... Tai rodo, kad lietuvių kalboje kirtis kai kuriuose linksniuose buvo ne tik atitrauktas iš galūnės į šaknį, bet ir atvirkščiai — iš šaknies nukeltas į galūnę.

Panašiai kirtis yra pasikeitęs ir kai kuriose veiksmažodžio lytyse. Paimsime porą esamojo laiko atvejų.

²⁵ Dvejopas — šakninis ir galūninis — vs. gl. kirčiavimas dar ir dabar matyti iš einamųjų vidaus vietininkų, pvz. *rātan* : *kelmañ*, kilusių iš senesnių *rātana* : *kelmanà*. Mat, šie vidaus vietininkai yra sudaryti iš senojo vs. gl. su pasturdėliu -nā (**rātan*ⁿá* : *kelmañ*ⁿá*).

Pvz. šiandien visi dviskiemeniai stumtinės (tvirtapradės) priegaidės veiksmažodžiai tiek 1., tiek 2. vs. asmenyje turi kirtį šaknyje. Sakoma pvz. ne tik *sēju, sėji*, bet ir *jóju, jóji* (senovėje šio žodžio kirčio būta galūnėje). Bet lietuvių kalbos senovėje ir visa eilė kitų tos rūšies veiksmažodžių šiose lytyse yra turėję kirtį galūnėje, o kiti — šaknyje. Jei šaknis yra tęstinės ar trumpinės priegaidės, dviskiemenių veiksmažodžių vs. 1. ir 2. asm. šiandien yra kirčiuojamos galūnėje: a. *tenkù, tenki, turiù, turi*; b. *slenkù, slenki, tikiù, tiki*. Senovėje ir čia dvejopai kirčiuota: pirmosios (a) rūšies žodžiai turėjo kirtį šaknyje, o antrosios (b) rūšies — galūnėje²⁶. Dabar tą dvejopą kirčiavimą dar rodo ir dalyviai, pvz. *teñkas : slenkàs*.

Ilgainiui lietuvių kalboj yra kitėjęs ne tik kirtis (nukildamas iš savo vietos), bet ir priegaidės. Minėtinas nekirčiuotųjų skiemenų priegaidės pasikeitimas. Kaip žinome, šiandien mes težymime kirčiuotųjų skiemenų priegaidę (pvz. *vaikū* — žymime tik antrojo skiemens priegaidę, o pirmojo — ne). Nekirčiuotųjų skiemenų priegaidė aiški ir be žymėjimo: prieš kirtį šiandien visi ilgieji skiemens²⁷ yra tęstinės priegaidės, po kir-

²⁶ a ir b grupės (jei jos yra tęstinės ar trumpinės priegaidės) šiandien galime tokiu būdu atskirti: jei dviskiemenio esamojo laiko 3. asm. priešdėlėtinės veiksmažodžio lyties kirtis yra veiksmažodžio šaknyje — pati lytis yra buvusi šakninio kirčiavimo, jei priešdėlyje — galūninio. Pvz. *teñka : neteñka, tūri : netūri* (šakninio kirč.), bet *sleñka : nėslenka, tiki : nětiki* (galūninio kirč.).

²⁷ T. y. tokie, kurie turi ilgą balsį ar dvibalsį.

čio — stumtinės. Pvz. žodyje *vaikų* pirmasis skiemuo yra tęstinės priegaidės, o žodyje *vaiko* — galinis skiemuo yra stumtinės priegaidės²⁸. Seniau yra buvę kitaip: tiek prieškirtniniai, tiek pokirtniniai skiemens galėjo turėti įvairias priegaides. Pvz. *kelmaĩ* pirmojo skiemens priegaidė yra buvusi stumtinė, o *vaikā* “vaiko” galinio skiemens priegaidė buvo tęstinė.

3. Tarmių susidarymas

Atsiskyrusi iš bendrosios lietuvių latvių proklabės, lietuvių kalba buvo dar palyginti vienoda. Bet ilgainiui, amžiams slenkant, ji irgi ėmė įvairuoti, ėmė darytis didesnio ar mažesnio skirto tarmelės platesniame lietuvių kalbos plote.

To kalbos įvairėjimo, tarminio skirstymosi priežasčių, kaip ir apskritai esti tarmių atsiradime, buvo įvairių. Nemažos reikšmės turėjo atskiri administraciniai vienetai (seniūnijos, apskritys...), kurių žmonės daugiau tarp savęs bendravo, o su kitų administracinių vienetų gyventojais susisiekimas buvo menkas arba ir jokio nebuvo. Dėl to tų artimiau bendravusių vienetų gyventojų ir kalba susidarė vienodesnė ir ėmė skirtis nuo kitų tokių vienetų. Taip pat, kaip jau anksčiau minėta, naujų ypatybių į kalbą įnešė ir sulietuvėjusios kitos baltų kiltys: vienoje vietoje kuršiai, kitoje sėliai, trečioje prūsai ir kt. Turėjo įtakos tarmėms susidarant

²⁸ Todėl galima būtų rašyti: *vaikų*, bet *vaikó*; arba: *vėgėlė*, bet *vėgėlė*.

ir artimesnieji lietuvių kaimynai. Taip šiokioms ir kar-tais kai kurioms kitoms priežastims veikiant, lietuvių kalbos plotas ilgainiui ir ėmė tarmiškai įvairėti, skirs-tytis.

Daugumas didžiųjų tarmių skirtumų atsirado prieš-paminkliniu laikotarpiu. Kitos kai kurios tarminės ypa-tybės teiškilo vėliau, jau paminkliniu laikmečiu.

Kada atsirado ž e m a i č i ū tarmė? Kaip minėta, pats žemaičių vardas pasirodė XIII a., o gal net ir anks-čiau. XIII—XIV a. žemaičių sieną darė: šiaurėje Mū-šos ir Ventos vidurupis, šiaurės vakaruose Žarėnų eže-rai, pietuose Nemunas, rytuose — Nevėžis. Bet Nevė-žis nebuvo griežta riba: abiejose jo pusėse randama eilė tiek aukštaičių, tiek žemaičių sodybų. Tačiau sun-ku pasakyti, ar jau tuo metu iškyla ir savotiška žemai-čių tarmė.

Kaip žinome, šiandien žemaičius nuo aukštaičių skiriame pagal *č* ir *dž* (*-čia*, *-čiai*, *-džia*, *-džiai*...) ir dvibalsių *ie*, *uo* tarimą. Tad ir žemaičių tarmės svar-biausias ypatybės turėjo atsirasti tada, kada atsirado skirtingas žemaitiškas šių priebalsių ir dvibalsių ta-rimas.

Kaip jau minėjome, anksčiau lietuviai nėra turėję *č*, *dž*, bet jų vietoje yra tarę priebalsių junginius **tj*, **dj* ar vėliau minkštus **t'* ir **d'*. Paskui aukštaičiai tuo prasikišo pro žemaičius, kad jie vietoj **tj*, **dj* arba minkštųjų **t'*, **d'* ilgainiui ėmė tarti *č*, *dž* (išskyrus tuos atvejus, kur tie priebalsiai stovėjo prieš *i*, *y* ar *e*, *ē*), o

žemaičiai čia paliko prie minkštųjų *t'*, *d'* tarimo²⁹. Todėl žodžius **svetjas*, **tretjas* aukštaičiai ilgainiui ėmė tarti *svečias*, *trečias*, o žemaičiai — *svetes* (vėliau *svets*), *tretes* (*trets*). Kad **tj*, **dj* dar XIV a. neretai nebuvo išversti, matome iš XIV a. kronikose ir dokumentuose užrašytų vietų vardų. Pvz. ten randame rašant: *Gederaiten* (dabar *Giedraičiai*), *Nemaxte* (dabar *Nemākščiai*, žem. *Nemakštei*, *Nemakštē*). O XIV a. gale pietų rytų Lietuvoje (aukštaičiuose) jau rašoma ir su *č*, *dž*, pvz.: *Saltzeniken* (dabar *Šalčinykai*, miestelis į pietus nuo Vilniaus), *Anse*, *cleyne Ansee* (dabar Juodoji ir Baltoji *Ančia*, Nemuno įtakai). Bet žemaičių *Ančia* (šešupės įtakas) tada užrašyta *Ante* (skaitytina *Ant'ä*, su minkštu *t'*). Todėl pagal skirtingą šių senovinių **tj*, **dj* junginių tarimą žemaičiai ėmė skirtis nuo aukštaičių XIV a. gale ir XV a. pradžioje ar net viduryje.

Pagal šių dienų bendrinės kalbos dvibalsių *ie*, *uo* tarimą žemaičiai bus pradėję skirtis nuo aukštaičių dar vėliau — jau paminkliniu laikotarpiu. Trys žemaičių patarmės (vad. “dūnininkai”, “dūnininkai” ir dūnininkai” pagal įvairių žodžio *duona* tarimą)³⁰ yra atsiradusios tik XVI a. arba net XVII a. pradžioje.

Aukštaičių rytiečių tarmė irgi yra seno amžiaus. Rytiečiai nuo žemaičių ir vakarų aukštaičių, kaip žinome, pirmiausia skiriasi kieto *l* tarimu prieš *e*, *ē* bei

²⁹ Bet ir žemaičiai *t'*, *d'* prieš *o* (seniau *ā*), *au*, *uo* ir *u* paskui ėmė tarti *č*, *dž*. Tik vėlesniais laikais jie iš to dėsnio iškrypo.

³⁰ Arba kitaip: žemaičiai klaipeidiškiai, raseiniškiai ir telšiškiai.

ę: *lākia* “lekia”, *tēkt, sáutē* (ir *sáula*), *sáuty* “saulę”³¹. Šitas *l* sukietėjimas yra gana senas reiškiny. Vietomis jis yra ne vėlesnis už XIV amžių³². Tas *l* vis labiau kietėja į rytus. Rytiečiuose dėl *l* didelio kietumo vietoje *alkūnē* pasakoma *aukūnē*. Dėl to reikia manyti, kad ir pats kietėjimas yra atėjęs iš rytų. Tur būt, ne be reikalo rytų lietuviai gyveną gudų kaimynystėje, kurie taip pat turi kietą *l*³³. O ši gudų kalbos ypatybė yra labai sena (paveldėta iš vakarų ir pietų rusų kilčių bendrosios gadynės).

Kita rytiečių tarmių ypatybė yra *an* vertimas *on* (su siauru trumpu *o*), *o* toliau *un*, ir *en* vertimas *in* (taip pat *am* virsta *om* su siauru trumpu *o*, toliau *um*; *em* virsta *im*): ranka virsta *ronka*, toliau *runka*; penki vir-

³¹ Čia *-y* reiškia kietą *i*.

³² Tatai sprendžiame iš to, kad rytiečiuose, bent kai kur, *l* yra sukietėjęs prieš dvibalsio *en* išvirtimą dvibalsiu *in*. Mat, vietomis rytiečiai sako *lonta*, *lunta*. Tokios lytys tegalėjo atsirasti iš *lanta* (kaip *ronka*, *runka* atsirado iš *ranka*, taigi *on*, *un* iš *an*). Vadinasi, pirma *lonta*, *l* sukietėjus, pavirto *lanta* (kaip *lekia* pavirto *lakia*, taigi *le* pavirto *la*), o jau tada *lanta* galėjo pavirsti *lonta*, o toliau *lunta*. Jei *lonta* pirma būtų pavirtusi į *linta* (taigi *en* pirma būtų pavirtęs į *in*), tai jau *l* prieš *i* nebūtų sukietėjęs. Išsina, kad pirma turėjo *l* sukietėti, kol *en* nebuvo pavirtęs į *in*. O *en* virtimas *in* pažįstamas XIV a. Tačiau kitur rytiečiuose pasakoma ir *linta* bei *lynta* (su kietu *l* ir *y*), vadinasi, čia *en* turėjo išvirti *in* prieš *l* sukietėjimą. Tad *l* rytiečiuose bus kietėjęs ne visur vienu laiku.

³³ Gudai turi jį labai kietą, pagaliau išvirtusį į *u*, pvz. *voŭk* { *volk* “vilkas”.

sta *pęnki*, toliau *pinki*³⁴. To virtimo laiką bent apytikriai padeda nustatyti irgi XIV a. kronikose ar dokumentuose užrašyti lietuviškieji vardai. Pvz. *Kymantų kaimas* ten rašomas: *Kymantendorf*, *Kymonten-dorf* ir *Kymundsdorf*. Arba *Kęstutis* tada rašomas: *Kenstute*, *Kynstute* arba *Keinstut*... Tai rodo, kad XIV a. gale *an* vietomis jau būta išvirtusio *on* ir *un*, o *en* — *in*³⁵. Taigi tuo metu ėmė skirtis rytų aukštaičiai nuo vakarų aukštaičių, nes juk šių dvibalsių išvirtimu pirmieji ir prasikiša pro antruosius.

Ne jaunesnė už šias rytietiškas ypatybes yra ir *dzūkų* tarmė, pavadinta dėl jos būdingo *t* ir *d* vertimo į *c*, *dz* prieš *i*, *y*, *ie* (*cik*, *cykiai*, *Dzievulis*, *dzvylika*...) ³⁶. Tas vertimas yra atsiradęs dar prieš *an*, *en*

³⁴ Čia *o* (lietuvių kalbos tarmių transkripcijoje rašomas su tašku apačioje) žymimas tarpinis garsas tarp *o* ir *u*; *ę* (taip pat su tašku apačioje) — tarpinis tarp *e* ir *i*.

³⁵ Žemaičių pažįstamas *an*, *en*, *am*, *em* vertimas *on*, *en*, *om*, *em* (vietomis *un*, *in*, *um*, *im*) bus vėlesnis už rytų aukštaičių. Tačiau viename 1572 m. dokumente (priesaikoje) jau randame *mon* “man”, vadinasi, *an* jau išvirtęs *on*.

³⁶ Už Nemuno Vilniaus pusėje *dzūkai* vadinami *cįkiais*, *ciktúnais*, Tauragnų apylinkėje *kapciōnais* (dėl *kapcia* “kaip čia”), o Vilniaus krašte dažnai *cįeksais*.

išvirtimą *un, in*³⁷. Dėl tos priežasties atrodo, kad dzūkų tarmė negali būti jaunesnė už XIV amžių. Tačiau vietomis, kaip galima spręsti iš XIV a. kronikose užrašytų dzūkų krašto vietovardžių, dzūkavimo tada dar nebūta. Vis dėlto dzūkavimas yra atsiradęs priešpaminkliniu lietuvių kalbos laikotarpiu, nes Sirvydo raštuose (XVII a. pirmoje pusėje) randame dzūkybių, kurias bus įtraukęs Vilniuje jo raštų rinkėjas dzūkas.

Dzūkavimas bus atsiradęs ne be gudų kaltės, nes dzūkai gyvena visu gudų pasieniu. Gudai taip pat savotiškai “dzūkuoja”, verčia minkštuosius *t’* ir *d’* į *c*, *dz*³⁸. Ta gudų kalbos ypatybė yra sena, atsiradusi bent XIII—XIV a. Nuo to laiko ji bus veikusi ir mūsų dzūkų kalbą³⁹.

³⁷ Dzūkai taria *puodi* “puode”, *tyšč* “tęsti” su *d* ir *t* prieš *i*, *y*. Bet taip yra dėl to, kad šie *-i, y* atsiradę iš *en*, nes kadaise buvo sakoma **puoden, tensti(e)*. Kol *d, t* čia stovėjo prieš *en*, jie negalėjo pavirsti *c, dz*. O tada, kai *en* pavirto pagaliau į (*puodi*) ir *y* (*tyšč*), *d* ir *t* nebegalėjo bevirsti į *c, dz* dėl to, kad tas virtimas buvo jau pasibaigęs, sustojęs.

³⁸ Gudai taria *dziēci* “vaikai”, *dziesiac* “dešimt”, o rusai: *dieti* “vaikai”, *diesiat* “dešimt”.

³⁹ Plačiau apie tarmes žr. A. Salys, *Kelios pastabos tarmių istorijai* (APh IV, 1933, 21—34).

Paminklinis laikmetis. Mažvydas

Paminklinis lietuvių kalbos laikotarpis prasideda XVI a. viduryje, su pirmųjų lietuviškų raštų pasirodymu, ir tęsiasi ligi šių dienų. Tas laikmetis daug lengviau prieinamas tyrinėjimui negu priešpaminklinis laikotarpis, nes turimieji raštai rodo, kokiōs tada būta lietuvių kalbos, nors, kaip sakyta, jie paprastai negali gerai atvaizduoti gyvosios kalbos.

Čia pirmiausia susipažinsime su kelių svarbiausių senųjų rašytojų kalbos ypatybėmis ir bendra lietuvių kalbos gyvatos bei jos lyčių raida.

Pirmojo lietuvių kalbos paminklo, pirmosios žinomos lietuviškos knygos (1547), autorius yra Māžvydas.

Apie jo gyvenimą nedaug težinome. Martynas Mažvydas gimė apie 1520—1525 m. Didžiojoje Lietuvoje, Žemaičiuose. Jį Prūsų hercogas Albrechtas pakvietė į Karaliaučių, matyt, norėdamas, kad jis mokytųsi į kunigus ir skelbtų protestantų mokslą. Yra žinomas 1546 m. birželio 8 d. laiškas, kuriame Albrechtas jį kviečia į Karaliaučių. Tais pačiais metais Mažvydas įstojo į Karaliaučiaus universitetą ir Albrechto lėšomis studijavo. Universitetą baigė jau 1548 m. balandžio mėnesį. Taip greit mokslą išėjo, tur būt, todėl, kad bus jau anksčiau

kur nors studijavęs⁴⁰. Ir baigęs universitetą, Mažvydas sakėsi nė kiek nemokąs vokiškai. 1549 m. tapo Ragainės kunigu, o 1554 m. Ragainės aps. archidiakonu. Mažvydas mirė 1563 m. Ragainėje.

Mažvydui priklauso šie raštai: 1. Catechismusa prasty Szadei (1547), 2. Giesme S. Ambraszeijaus (1549), 3. Gesmes Chriksczoniskas (1566—70), 4. vienuolika ranka rašytų laiškų Karaliaučiaus valstybiniame archyve. Be to, Bretkūnas perredagavęs išleido (1589) Mažvydo išverstą Paraphrasį (rodos, tai antras leidimas). Greičiausia, Mažvydo darbo yra ir: Forma Chrikstima (1559); Trumpas klausimas ir prieprowimas tu kurie nor prijmti schwentąghi Sacramenta Altoriaus.⁴¹

Pirmosios žinomos lietuviškos knygos yra šitokia antraštė: C A T E C H I S M V S A P R A s t y Szadei, Makslas skaitima raschta yr giesmes del kriksczianistes bei del berneliu iaunu nauiey sugulditas K A R A L I A V C Z V I VIII. dena Meneses Sausia, Metu vszgi-mima Diewa. M. D. X L V I I. Soli deo gloria⁴². Kaip jau

⁴⁰ Vacl. Biržiškos nuomone, jau 1545 m. Mažvydas bus atvykęs į Karaliaučių ir čia, A. Kulviečio ir St. Rapol(i)onio (ar Rapailionio, lot. Rapagelanus) vadovaujamas, pradėjęs studijuoti. Šiems pastariesiems mirus, Mažvydas grįžęs į Didž. Lietuvą ir tik 1546 m. antrą kartą atvykęs į Karaliaučių, Albrechto kviestas ne tiek studijų, kiek katekizmo leidimo reikalu. Prieš Karaliaučių Mažvydas gal būsiąs mokėsis pas A. Kulvietį Vilniuje.

⁴¹ Pastarasis raštas pridėtas prie Vilento "Enchiridiono" (1579), pasirašytas M. M. (=M. Mosvidius?).

⁴² Apie Mažvydo ir kitų senovinių raštų rašybą bus vėliau.

ir pati antraštė rodo, Mažvydas čia duoda, šalia katekizmo, ir pirmąjį lietuvišką elementorių, kad žmonės galėtų kartu ir rašto pramokti (Pygus yr trumpas mokslas skaititi yra raschity).

Katekizme Mažvydas savo vardą yra savotišku būdu pažymėjęs. Vardas ir pavardė susidėsto iš katekizmo eilėtosios prakalbos 4.—19. eilučių pirmųjų raidžių: MARTINVS MASVIDIVS⁴³. Taigi lietuviška jo pavardė bus buvusi Māžvydas. Ir iš Vilento “Evangelijų bei epistolų” prakalbos matome, kad katekizmo vertėjas yra Mažvydas. Jis vertė iš lenkų kalbos. Katekizmą ir kitus raštus verčiant bei kuriant, Mažvydui yra talkininkavę ir kiti autoriai: Stanislovas Rapolonis (†1545); Abraomas Kulvietis (Mažvydo giesmyne pavadintas Kulviškis, †1545), kilęs iš Kulvos, netoli Kau-no; Jurgis Zablockis (†1563); Augustinas Jomantas (†1576), kilęs iš Didžiosios Lietuvos; Baltramiejus Vilentas (†1587), Mažvydo pusbrolis, kilęs iš Didž. Lietuvos; Aleksandras Rodūnionis vyresnysis (†1583), kilęs bene iš Rodūnios; Tomas Gedkantas (†1566), kilęs iš Varnių ar jų apylinkių; Mikalojus Blotnas vyresnysis (†1587) ir kt. Mažvydas bus jų vertimus, kalbą išlyginęs, savaip pertvarkęs.

Mažvydo katekizmo bei kitų jo raštų kalba koku ypatingu senumu nepasižymi. Bet vis dėlto tie raštai

⁴³ Kitur jis rašosi Mosvidius, Mossuids... Tarp Masvidius ir Mosvidius, rodos, tebus toks skirtumas, kaip tarp jo vartojamų lyčių panas ir ponas (a ir o). Bet Zengštoko giesmyne (1612) km. Masz-wida reiškia Mažvyda “Mažvydo”.

mums brangūs, nes jie yra XVI a. lietuvių kalbos liudininkai.

Štai Mažvydo kalbos pavyzdys (iš jo katekizmo pralkalbos):

Knigieles Paczias byla Letuuinikump
jr Szemaicziump.

BRalei seseris imkiet mani ir skaitikiet/

Ir tatai skaitidami permanikiet.

Maksla schito tewai iusu trakszdawa tureti.

Ale to negaleia ne wenu budu gauti.

Regiety to nareia sawa akimis/

Taipyr ischgirsti sava ausimis.

Jau nu ka tewai nakada neregieia/

Nu schitai wiss iusump ateia.

Veizdekiet ir dabakietese szmanes wysas

Schitai eit iusump žadis dągaus karalistas

Malanei ir su dziauksmu tą szadi prigimkiet

A iusu hukiusu scheimina makikiet.

Sunus dukteris iusu tur tatai makiety

Visa schyrdy tur tą dewa szady milety.

Jeį bralei seseris tus szadzius nepapeiksit

Dewa tewa ir sunu sau milu padarisit.

Ir paschlawinti pa akimis dewa busit.

Visosu daiktosu palaimi turesit.

Schitu makslu dewa tikrai paszysyt

Ir dągaus karalistasp prisiartysyt.

Kadangi Mažvydas pats buvo žemaitis, tai jis savo žemaičių (rodos, dounininkų) tarme ir savo raštuose remiasi. Iš tų raštų galime spręsti, kurios žemaičių tarmės ypatybės jau randamos XVI amžiuje.

Mažvydo raštai patvirtina, ką esame sakę apie žemaičių tarmės susidarymą priešpaminkliniu laikotarpiu. Mažvydas rašo: dg. vd. *szadei*, vs. vd. *tretes* “trečias”, *kulantem* “kuliančiam”, *gieidenczias* “geidžiančias”, *gieid* “geidžia”... Galimas dalykas, kad ir *duona*, *pienas* žemaičiai dounininkai tada jau tarė taip, kaip šiandien: *douna*, *peins*, arba dar gal: *dōna*, *pēns*⁴⁴. Jau ir Mažvydo laikais žemaičiai bus vertę *ē* į *ie*, nes Mažvydas rašo *ie* (nors ne visur nuosakiai): *Tiewai*, *miliiek*, *rustibien*... Taigi Mažvydo raštai paliudija didžiąsias žemaičių tarmės ypatybes jau tada buvus susidariusias.

Taip pat ir kai kurios kitos žemaičių bei apskritai lietuvių kalbos naujovės, šiandien vartojamos lietuvių kalboje, jau buvo pažįstamos Mažvydo laikais. Dabartiniai trumpieji galūniniai *a*, *e*, *i*, kartais ir *u*, jau tada buvo iš dalies nukritę. Tuo būdu Mažvydas galūnėje daugiau rašo *-s* negu *-as*: *gals*, *amszins*, *ans*, *ischguldims*; taip pat *wes* “vėjas”, *kraus* “kraujas”, *mokitos* “mokytojas”. Atkritusį dabartinį trumpąjį *-a* matome šiose lytyse: *dirb*, *atmen*, *pikt* “pikta”, *neapkient* “neapkenčia”, kartais ir “yra”; *baszniczian* (seniau: *bažnyčiāna*), *rqkasn* “rankosna”. Dabartinis trumpas galūninis *-e* atkritęs tokiose lytyse: vs. km. *wandens* (se-

⁴⁴ Čia *ō*, *ē* yra siauri ilgi balsiai.

niau buvo: *vandenės*), *wadinam*⁴⁵, *tikim*⁴⁵, *dągui* “danguje”, taip pat (ir *j* atkritus) vs. vt. *lasko* “loskoje”, *malane* “malonėje”. Galūninio *-i* atkritimą matome iš šiokių lyčių: *tur* “turi”, *nor*, *mil* “myli”, *tik*, *miliiek* (seniau *mylēki*), *idant*... Greičiausia, trumpas galūninis *u* iškritęs dg. nd. galūnėje *-ms* (iš *-mus*): *tarnams*, *mums*, *darantims*. Tačiau Mažvydas vartoja, nors ir rečiau, ir nesutrumpintų minėtųjų lyčių: *Biskupas*, *Ponas*, *darbinikas*, *tikiedamas*, *treses straipstis*, *ischgelbetoghīs* “išgelbėtojis”, *Vardana* “vardan”, *raginki*, *tureki*, *wietoye* “vietoje”, *stawi*, *dosti* “duoda” *nogi* “nuo, nuog”, *jagi* “jo gi”, *idanti* “idant”; *tarnamus*, *mumus*, *wiramus*. Senoji įvardžių bei būdvardžių vs. nd. galūnė *-ui* tik vieną kartą tepasitaiko katekizme: *amszinamui* “amžinam”; šiaip Mažvydas rašo: *kam*, *kulantem*...

Tačiau Mažvydas vartoja ir kitokių lyčių, kurios šiandien jau išnykusios arba retoje kurioje tarmėje bepažįstamos.

Mažvydas iš pradžių vartoja senovinį ilgąjį *ā* (kuris ilgainiui per *o* laipsnį žemaičių tarmėje yra išvirtęs dvibalsiu *uo*): *szadis* (tark: *žādis*), *makslas*, *Bralei*, *na-reia*⁴⁶. Bet vėlesniuose raštuose jis daugiau čia vartoja *o*: *Ponas*, *schlowin*, *praschom*.

⁴⁵ Seniau yra buvę sakoma: *vadiname* ar *vadinama*, *tikime* ar *tikima*, o dar seniau ir: **vadinamē*, **tikimē* su ilgu galūniniu *ē*, plg. *vadinamē-s*, *tikimē-s*, ir **vadinamā*, **tikimā* su ilgu galūniniu *ā* (plg. žem. *vadinamo-s* iš *vadinamā-si*).

⁴⁶ Šitą senąjį *ā*, lietuvių paveldėtą iš baltų prokalbės, dar ir šiandien yra išlaikiusios nebe žemaičių, bet kai kurios aukštaičių rytiečių šnektos: *atjāja berniākas su ūsiākais* sakoma apie Zarasus.

Visai išnykusios iš mūsų kalbos yra tokios įvardžiutinių būdvardžių dg. km. lytys, kaip *amszinoiu*, *miloiu*, kurios, tur būt, bus buvusios tariamos *amžinōjū*, *mylōjū* (su ilgu siauru nosiniu *o*). Šiokios archainės lytys tepasitaiko Mažvydo raštuose iškilmingoje bažnytinėje kalboje, iškilmingose formulėse.

Mažvydas dar vartoja senus priešdėlius *no-* ir *pre-*, *prie-*: *nomirusi* “numirusi”, *nositikiedamas* “nusitikėdamas”, *nokriszawatas* “nukryžiavotas”, *priedok* “pri-duok”, *prieleisi* “prileisi”, bet ir: *prisch* “prieš”, *prisch-taraienczius* “prieštaraujančius” (šiandien žemaičių: *prýš*, *prýštaraujančius*), *nūsiunte* “nusiuntė”. Galimas dalykas, kad tada žemaičių dar buvo tariama čia **nō-*, **prē-* (su siaurais ilgais *o*, *e*) ar (dounininkų) *no-*, *prē-*, iš kurių vėliau atsirado dabartiniai žemaičių priešdėliai *nū-*, *pry-* (*nūnėšti*, *prynėšti*).

Dar daugiau randame morfologinių lyčių, dabar jau išnykusių. Sena, lietuvių kalbą netarpiškai siejanti su seniausiomis ide. kalbomis, yra ir dg. vt. galūnė *-su* (vietoj dabartinės *-se*), dabar retoje šnektoje bepažįstama: *hukiusu* “ūkiuose”, *maldasu* (=maldāsu) “maldose”, *mariasu*, *tamsibesu* (=tamsybēsu), *dangusu*. Išnykusi dabar ir Mažvydo vartojama savotiška įvardžiutinių būdvardžių lytis, sudaryta iš daiktavardžių vs. vt.: *dangujesis* “dangaus, dangiškasis”, *tewa dągugi* (=tėvą dangujį). Kelintiniai skaitvardžiai nuo 11. iki 19. sudaromi su žodžiu *liekas* (nuo *likti*, *liēka*): *antras liekas* “dvyliktas”, *ketvirtas liekas* “keturioliktas”, *dewintas liekas* “devynioliktas”... Turima kelios senobinės lytys ir veiksmazodžių. Šalia šių dienų įprastinių lie-

piamosios nuosakos lyčių, Mažvydas pavartoja kartais ir su dviguba tos nuosakos priesaga (*k-k*): *peikiek* “peik,” *atminkiek*; randam ir su *g*: *melskieg* “melsk”⁴⁷. Liepiamajai nuosakai vartojamos ir tokios lytys, kaip *atleid* (*Atleid mumus musu kaltibes*), *neved* (*Newed mus ingi pagundima*), *duodi* (*Dona musu wysсудиenu dodi mumus nu*). Kaip matome, šios lytys vartojamos iškilminguose bažnytiniuose posakiuose (poteriuose); šiaip verčiamasi įprastinėmis lytimis su *-k*, *-ki*. Tariaimoji nuosaka Mažvydo taip asmenuota: 1. *dirbčia*, 2. *dirbtumbi*, 3. *dirbtų*; 1. mes *dirbtumbim(e)*, 2. jūs *dirbtumbet(e)*. Be to, Mažvydas vartoja daiktavardžius su priesaga *-aujimas*, padarytus iš esamojo laiko veiksmazodžių (su priesaga *-auja*): vs. gl. *Kierschtaughima* (=kerštavimą) “kerštavimą”, *Nog kariaugima* (=kariaujimo) “kariavimo”. Mažvydas tepažįsta seną dalyvinę lytį *sant-* (vietoj *esant*): *Saugak sanczius ant wandeniu*. Jis plačiai vartoja vietininkus su pasturdėliais *-p(i)*, vad. esamuosius ir einamuosius pašalio vietininkus (adesyvus ir alatyvus): *Diewep*, *Diewiep* “pas Dievą”, *dewap didziap pristakiet*, *sunausp*, *kurs nar tap stalap prieiti*, *dwasespi*, *Knigieles Paczias byla Letuunikump ir Szemaicziump* “knygelės pačios bylo į lietuvininkus ir žemaičius”, *Markupi* “pas Markų”, *manesp* ir t.t. Neretai jis vartoja ir vietininkus su pasturdėliu *-n(a)*, vad. einamuosius vidaus vietininkus (ilatyvus): *Eidami makikiet wisas szmanes krikstidami ias Vardana Dieva Tiewa; Delto rąkasn schita maksla trumpa imkiet; schalin*.

⁴⁷ Gal iš *melskiek* čia galūninis *-g* iš *-k* atsiradęs, susidūręs su kitų žodžių pradiniais skardžiaisiais priebalsiais.

Jonas Bretkūnas

Bretkūnas yra pirmas įžymesnis Mažosios Lietuvos rašytojas, iš to krašto kilęs ir pirmasis išvertęs visą šventąjį Raštą į lietuvių kalbą⁴⁸.

Ir apie jo gyvenimą maža težinome. Jonas Bretkūnas gimė 1536 m. Rytų Prūsiose, Bambolių (Bammeln) sodžiujė, netoli Friedlando, kur jis augdamas girdėjo lietuvių kalbą. Ilgesnį savo jaunystės laiką praleido, greičiausia, Friedlande. 1555 m. įstojo į Karaliaučiaus universitetą, o 1557 m. persikėlė studijuoti į Wittenbergą. 1562 m. pabaigoje buvo pakviestas klebonu į Labguvą, nes jis gerai mokėjo lietuviškai ir prūsiškai. Sakoma, jog Bretkūnas buvęs pirmas, kuris be vertėjo lietuviškai sakęs Labguvoje pamokslus. Nors ten, be lietuvių ir vokiečių, buvo prūsų ir kuršių, tačiau prūsiškai ir kuršiškai Bretkūnas pamokslų, rodos, nesakė. 1587 m. jis buvo pakviestas lietuvių parapijos kunigu Karaliaučiuje, kur buvo palyginti daug lietuvių⁴⁹. Bretkūnas mirė Karaliaučiuje maru 1602 m.

Sunku pasakyti, ar Bretkūnas buvo lietuvis. Gal jis kilęs iš prūsų šeimos; jo motina buvo prūsų kilimo. Tačiau lietuvių kalbą aniems laikams jis palyginti gerai

⁴⁸ Prieš Bretkūną šv. Raštą buvo pradėjęs versti St. Rapolonis, paskui ir A. Jomantas.

⁴⁹ Kai kurie paskutiniųjų laikų vokiečių tyrinėtojai taria Karaliaučiuje tada gyvenus apie 7000 lietuvių; tai sudarytų iki 17—24% to meto Karaliaučiaus gyventojų.

mokėjo. Bretkūnas mokėjo dar prūsiškai, vokiškai, kuršiškai, taip pat lotyniškai, graikiškai, hebrajiškai.

Didį darbą Bretkūnas atliko išversdamas į lietuvių kalbą visą šventąjį Raštą (BIBLIA tatai esti Wissas Schwentas Raschtas Lietuwischkai pergulditas per Janą Bretkuną Lietuwos Plebona Karaliaucziuię). Tačiau vertimas (pradėtas 1579.III.6 ir pabaigtas 1590.XI.26) nebuvo išleistas; 8 dideli jo tomai iki pastarojo karo buvo saugojami Karaliaučiaus universiteto bibliotekoje. Žinomi šie spausdinti Bretkūno raštai: *Giesmes Duchauņas* (1589) — įvairių autorių (čia pridėtas ir Mažvydo *Paraphrasis*)⁵⁰; *Kollectas Alba Paspalitas Maldas* (1589); *Postilla tatai esti Trumpas ir Prastas Ischguldimas Euangeliu* (1591) ir kai kurie kiti tikybiniai raštai. Be to, yra žinomos dalys jo vokiškai rašytos Prūsų kronikos (1588) ir pluoštas laiškų.

Bibliją ir postilę peržiūrėjo ir jų kalbą taisė lietuvių kalbos žinovų komisijos — kunigai Simonas Vaišnoras, Jonas Gedkantas, Jurgis Musa, Pridrikas Masalskis, Zacharijas Blotnas vyresn., Jonas Bylaukis, Aleksandras Rodūnionis jaun., Danielius Gaidys (Gallus), Jonas Hopneris vyresn., Mikalojus Siautila.

Bretkūno kalbos pavyzdžiu tesie kad ir ši jo postilės ištrauka (Jono evang. 2,1—11):

IR trecziaie dienaie buwa swodba Kanoie Galileos/ ir motina JEsaus buwa tenai. JEsus taipaięg buwa pakwiestas ir io pasiuntinei ant tos swodbos. Akaip pri-

⁵⁰ Bretkūnas sakosi, kad giesmės esančios iš dalies Mažvydo, iš dalies kolegų darbas. Nežinia, ar ir jis pats kurias giesmes bus sukūręs ar vertęs.

stoka wino/ biloia motina JEsaus iopi/ ie nebetur wino. Jesus biloia iospi. Moterischke ka turiu asch su tawimi darbo? mana hadina dabar neateia. Biloia motina iotarnamus/ ka ghis iumus sakjs/ tatai darikite. Buwa tenai scheschi kodzei akmens/ pastatyti pagal paiunkima Szidu apcziztijmo/ pilasi dwem alba trimis mieromis. Jesus biloia ghiemus/ pripilket kodzius wandenimi. Ir ghie pripile anus sklidinus. Ir ghis biloia ghiemus/ Semket nu/ ir neszket Vszweisdetoiui/ ir ie nesche. Akaip Vszweisdetoghis paragawa wina/ kursai wandenimi bit buwens/ ir neszinoia/ ischkur buwa/ bet tarnai szinoia/ kurie wandeni seme buwa/ pawadina vszweisdetoghis iauniki/ ir biloia iopi/ kosznas szmogus isch pirm dost gera wina/ akaip passiger/ tada dost blogesni. Tu gera wina ikscholei palaikei. Schitas est pirmas szenklas/ kuri JEsus padare Kanoie Galileos/ ir apreischke schlowe sawa/ ir intikeia inghi pasiuntinei io⁵¹.

Bretkūno, kaip ir Mažvydo, kalboje randame su trumpėjusių lyčių: *naudiniks, neschwents, griekūs* (dg. vt.), *ateidams, darat* “darote” ir t.t. Galūnėse neretai parašo *an, en, in un* ten, kur dabar rašome *a, e, i, u*. *algan, Schitan Szemen, akin, akmenin, sallun* “salų”, *be tawens, sawensp* “savęsp”, *ischwidens* “išvydęs”, *Atsigrenszens, sektunse* “sektūsi” ir t.t. Biblijos vertime jis tais atvejais rašo *a, e, i, u* su taškais apačioje. Kaip galima spręsti ir iš Kleino lietuvių kalbos gramatikos (1653), čia buvo tariami jau ne grynai dvibalsiai, bet

⁵¹ Iš J. Bretkūno postilės (1591) 171—173.

daugiau nosiniai balsiai, kur *n* buvo jau absorbuotas priešais stovinčio balsio (taigi pvz. *an* tarta kaip nosinis *a* ir t.t.). Šalia senosios lyties *esch* (=eš), Bretkūnas vartoja ir *asch*. Taip pat randame jo raštuose *er* "ar", *eklas* "aklas", *ekmuo*...

Iš morfologijos minėtina, kad šalia dg. vt. galūnės *-su* (*rankosu*) Bretkūnas pažįsta ir *-sa* bei *-se*: *geidulisa*, *Wlakūse*. *-iu-* kamieno (IV linksniavimo) dg. vd. Bretkūnas rašo *neprietelius* (=neprieteliūs), *puikorius* (=puikoriūs). Vadinasi, tada *-ūs* dg. vd. bus tebeturėję ne tik tie žodžiai, kurie vs. vd. baigiasi *-us*, bet ir kurie baigiasi *-ius*. Tad *neprieteliai*, *puikoriai*, *vaisiai*... galūnę *-iai* vietoj *-iūs* bus gavę vėliau (pagal tokius žodžius, kaip *arkliai*, *peiliai*..., kurie vs. vd. turėjo galūnę *-ys*, *-is*). *-u-* kam. būdvardžiai (vs. vd. *-us*) dar turi *u* galūnę ir kai kuriuose linksniuose, kur šiandien daugiaur tėra *-iu-*, pvz. *gilume* "giliame". Kaip šalia *stač-ias* (su galūne *-ias*) buvo *stač-iamė*, taip šalia *gil-us* buvo *gil-umė*. Bretkūnas vartoja ir Mažvydo nepažįstamų lyčių su įvardžiais *mi* (*m*) "man, mane", *ti* (*t*) "tau, tave"⁵², kurie paprastai vartojami sujungti kartu su veiksmažodžiais: *daug dara mi darba* "daug daro man darbo", *ne mi muczik* "nemūčyk mane", *pamokikem* "pamokyk mane", *Gielbekem* "gelbėk mane", *pamidare* "padarė man", *duosuot* "duosiu tau". Būtajam dažniau laikui Bretkūno pažįstamos lytys su priesaga *-lavo*: *bulawa* "būdavo". Vartojamos senos lytys *szmo* (=žmuo) šalia *szmogus* "žmogus", *biti* šalia *buwa* "buvo" (*bit buwens* "buvo buvęs"), šalia *santi* ir naujesnė lytis su *e-* pradžioje (plg. *esmi*) : *esanczios* "esančios"...

⁵² Plg. si "sau, save" (pvz. pasižiūrėk).

Mikalojus Daukša

Daukša yra pirmasis žinomas Didžiosios Lietuvos rašytojas.

Mikalojus Daukša yra vidurio aukštaitis. Jo tėvas Baltramiejus, kilęs iš lietuvių bajorų, turėjo savo dvarėlį Babėnų lauke, tarp Dotnuvos ir Kėdainių. M. Daukša gimė apie 1527-8 m. Babėnuose. Kur jis mokėsi, nežinome. Valančius sako, kad jis gerai mokėjęs ne tik žemaitiškai (lietuviškai), bet ir lenkiškai, lotyniškai. Daukša buvo Krakėse klebonu. Paskui, paskirtas kaunainiku, daugiausia gyveno Varniuose. Be to, formaliai buvo Betygalos klebonas ir Kražių altarista. 1585—1592 m. Daukša buvo vyskupijos oficiolas. Vyskupui Merkeliui Giedraičiui 1609 m. mirus, jis valdė Žemaičių vyskupiją, kol 1610 m. atvyko naujas vyskupas. Daukša mirė 1613 m. Varniuose.

Vyskupo Giedraičio paragintas, Daukša ėmė rašyti katalikams lietuviškas knygas, tuo būdu kovodamas su protestantizmu, kuris suprantama žmonėms kalba, lietuviškai, skelbė savo mokslą. Lietuviškai rašyti Daukšą vertė ir jo (kaip ir vysk. Giedraičio) patriotinis, lietuviškas nusistatymas. 1595 m. jis išleido Vilniuje iš lenkų kalbos verstą Ledesmos katekizmą (Katechismas arba mokslas kiekvienam krikščionii priwalvs) ir 1599 m. Vuiko postilės vertimą (Postilla Catholica). Pastarojoje Daukša pasirodo buvęs didelis Lietuvos patriotas ir lietuvių kalbos gynėjas. Čia lenkiškai rašy-

toje prakalboje jis iškalbingais žodžiais kreipiasi į lenkėjančius Lietuvos bajorus ir ragina juos nepamesti savo tėvų kalbos; peikia jos niekintojus, kurie, patys gimę lietuviais, užmirštą savo gimtąją kalbą ir jos gėdįsi. Tarp kitko jis sako: “Visą amžių žmonės kalbėjo savo gimtąja kalba; visada rūpinosi ją išlaikyti, skleisti, tobulinti ir gražinti. Nėra tautos tokios menkos, nėra žemės sklypelio tokio mažo, kur nebūtų vartojama sava kalba”. “Ne žemės derlium, ne drabužių švarumu, ne šalies gražumu, ne miestų ir pilių tvirtumu gyvuoja tauta, bet labiau išlaikymu savo kalbos, kuri didina ir išlaiko bendrumą, santaiką ir meilę. Gimtoji kalba yra bendrosios meilės ryšys, vienybės motina, pilietiškumo tėvas, valstybės sargas. Sunaikink kalbą — sunaikinsi santaiką, vienybę ir dorybę.”

Kalbos istorijai labai vertinga yra postilė; ji yra svarbiausia iš senųjų lietuviškų tekstų. Daukšos raštai prasikiša pro kitus ano meto lietuviškus raštus labiausiai tuo, kad jie pirmi yra ištisai kirčiuoti. Tuo būdu Daukša pirmas didesniu tekstu suteikia mums žinių apie senovinį (XVI a.) lietuvių kalbos kirčiavimą. Daukša tam tikrais ženklais (dešininiu kirčio ženklu, laužtiniu stogeliu ir tašku) žymi kirčio vietą; bet mes iš to galime suvaikyti ir priegaides. Daukša bus kirčiaęs savo raštus norėdamas gerai lietuviškai nemokantiems kunigams palengvinti pamokslus sakyti.

Daukšos kalbai pavaizduoti, kad geriau galima būtų palyginti, imkime iš jo postilės tą pačią evangelijos ištrauką, kurią davėme Bretkūno kalbos pavyzdžiui:

Anuo metu buo swodba Kánoia Galileos, ir bū tẽn mótina Iésaus. Kwiestas wel bū Iésus ir mókityney io swôdbon. Ir kad ne teko wîno, täre motina Iésaus iop: wîno ne tur. Ir täre iey Iésus: kas mañ ir taw, móteriszke? dábar notéio mêtas mânas. Taria mótina io tar námus: ką nórint iumus taris, padarikite. O bū tẽnáy akmeningi rikai szeszi padēti pagal apczístimą Zydu piłesi kiekwienam po du arba tris wiedrus. Biło iiemus Iésus: pripilkite rikús wąndenimi. Ir pripiłe iūs sklidi nus. Ir taria iiemus Iésus: siamkiteg nų ir neszkite wiriausias wądeni winán permaintą — ir nežinoio, izg kúr butų, bet tarnái žinóio, kurie sême wardeni — pažádino iaunikio wireusias wédis ir täre iam : kiekwienas žmôgus pirm gerą wina padest, ir kad passigeria, tad tą, kuris yra plakiasnis; o tu laikiei giarą wîną net ik sziołai. Tą pradzią žękļu padäre Iésus Kánoie Galiléos, ir apreiszke gárbę sawą ir intikeio ing ii mókitynei io⁵³.

Geriau pavaizduoti šio pirmojo žinomo Didž. Lietuvos rašytojo kalbai duodame dar kitą jo postilės teksto ištrauką:

Kiti szwentiėii turėio didžiūs palinxminimus ir paszałpas kancziuse sawose: bet' tassai Wieszpatis newiėno. Top prieit tóbulumas Complexiios/ ir iautimas dídis kúno. W. Christaus/ kuris ne žmoniszka galibe bet' wéikaļu Dwásios s. nuformawôtas búwo/ ir todri nag búwo tobulėsnis ąnt' kitų wissų kúnų didėsnį sôpulį kętėio neg kítas kuris lėtas žmôgus. Pridúkig dá-

⁵³ Iš A. Leskien, Litauisches Lesebuch (1919)107—8.

bar top/ iog patís wiénas mirímas kuriú mire búwo skaudžéuses . . . ir teip' dídes ir tułos/ abídos/ ir kánčios búwo su iú sudétos/ iog ne búwo ne wiéno dáikto anói' szwétói' žmogisteie W. Christaus (iszémus wirszutinę dąlj kúno io szwétó) kurimé ne ketétų ipaczió sópulo. Kęte ąnt dúsziós neižkałbamus sópulus ir nerimascewimus/ net' ik' kruwinam' prákaitui kaip' žemiaus izgíršime. Kęte ir ąnt kúno kanczés tularópas apé kurés/ bus žemiéus. Kęteio ir ąnt szłówes/ tularópus paniékinimus/ titiimimus, gédinimus/ ir gałwókartus. Kęte ir ąnt grino túrto/ kursái búwo tiektaí anie rúbai io iz kurių nupłésze ir nųgą ąnt krížeus iszpełoio ir pakabino. Kęte ąnt' gęczyú/ ir tikrúiu mókitinių sawú/ tarp kurių ių wiénas izdawé, o kiti izbegineio ir prastóio ių wiéniti/ rákose priésakiu io. Kęte ąnt' gáło ąnt' wiszų paieutumų ir sanarių kúno sawo/ ir ąnt kiekwieno ipaczią kánczią io. Gałwá io erszkeczéis izbadíta: Akis ászaromis ir krauiú užpłúdušios ir užtémusios: áusis titiimų ir apíiúku pílnos: weidas subúkin-tas ir aptínęš nųg płasztakų. Gimis smirdinczés spieudaléis ir skrepléis subiurintas: liežúwis kartumú tulžies ir úksuso patarintas: rákos ir kóios winimis pri-segtos: szônas iietimi pradúrta/ péczei ir nugara izka-pota: o ąnt gáło wissas kúnas žaizdomis pawerstas/ izkrúwintas/ ir ąnt' krížeus iztęmptas ir iztęstas, Idánt' teip' pakákintų vz núdemes wissų mússu/ kurié wis-sais sanariumís ir dáiktais mússų búwome pažéidę W. Diéwą sutweréią sawą⁶⁴.

⁶⁴ Daukšos postilė. Fotografuotinis leidimas. Kaunas 1926.145 psl.

Daukšos kirčiavimas nevienur skiriasi nuo šiandieninio mūsų kirčiavimo. Būdinga yra tai, kad kai kurių kalbos dalių Daukšos pažįstamas dar dvejopas — šakninis ir galūninis — kirčiavimas, kur šiandien beturime vienokį kirčiavimą.

Kai kurių daiktav. Daukšos laikais kitaip šokinėta kirčio: *viešpatis, viešpatiēs, viešpātī* (plg. *patis, patiēs, pātī*); *keleivys, kēleivio*⁵⁵. Būdvardžių dabar bendrinėje kalboje ir daugelyje tarmių beturime dvi kirčiuotes, o tada būta keturių kirčiuočių, kaip ir daiktavardžių, taigi būta ir visai nekilnojamo kirčio (kaip *výgras*): *áiškus, áiški, áiškiu, áiškiuose* ir t.t.; taip pat *brángus, brángi, lýgus, lýgi, rústus, rústi* . . . Nešiandieniškai kirčiuota ir *āklas, āklam* . . . Esamojo laiko veiksmazodžių dg. 1. ir 2. asm. būta ir gale kirčiuojamų: *giriamè, imamè, imatè*. Šalia šakninio kirčiavimo taip pat pažintas galūninis kirčiavimas ir būtajame laike ten, kur šiandien bendrinėje kalboje tik šaknyje bekirčiuojame: *juokės, stojōs* (šalia *stójos*), *likōs* su tęstinės priegaidės galūniniais *ē, o*⁵⁶. Panašiai ir būsimajame laike: *ateisiù, liksies, iškalbėsies*, bet ir *kalbėsiu* (su stumtinės prieg. kirčiu ant *ē*) ir t.t. Toksjau dvejopas kirčiavimas ir tariamojoje nuosakoje: *būčià, duotūš, tarnautū*, bet ir: *turētų* (ar *turētu*) su kirčiu ant *ē* . . . Šios rū-

⁵⁵ Kirčiavimo reikalui Daukšos lytys čia duodamos šių dienų rašyba.

⁵⁶ Tarmėse ir šiandien tokio kirčiavimo dar esama išlikusio: Zjeteloje sakoma *sēdosì*, Lazūnuose, Dusetose, Leipalingyje, Tve-
rečiuje *sédōs* (su tęstinės priegaidės kirčiuotu o) . . .

šies dvejopas kirčiavimas matomas ir dalyviuose. Pvz. esamajame laike: *sākqs, geņdqs, ēsqqs, tūrqs*, bet: *augqs, dirbqs, tikqs*. Taip pat būtojo laiko dalyvių dvejopo būta kirčiavimo: *būvqs, numirę*, bet ir: *ne būvęs, stojęs, sėdęs*.

Būdinga Daukšos kirčiavimo ypatybė, kad išvestiniai žodžiai (t. y. padaryti iš tam tikrų žodžių įvairių priesagų pagalba) paprastai išlaiko pagrindinio žodžio kirtį. Tokiu būdu kaip *výras* kirčiuojami jo išvestiniai ir *výresnis* (būdvardis), *výriausias*, *výryškis*, *výresnybė*; kaip *stebùklas* ir *stebùklingas*, *stebùklingesnis*; kaip *miēstai*, *kálnai* ir *miēstelis*, *kálnelis*; kaip *brángus* ir *brángumas*, *brángesnis*, *brángiausias*; kaip *padėti* — *padėjėjas*; kaip *móteris* — *móteriškė*; kaip *karálius* — *karálystė* ir t.t. Tai yra senas kirčiavimo būdas.

Taigi Daukšos kirčiavimo yra nemaža senų lyčių, dabar jau arba visai išnykusių iš gyvosios kalbos, arba visai retai kurioje šnektoje beužtinkamų. Tokios senybės yra ne vien ką tik minėtų išvestinių žodžių kirčiavimas, bet ir ketveriopas būdvardžių kirčiavimas (keturios kirčiuotės), dvejopas — šakninis ir galūninis — kai kurių veiksmažodžių ir dalyvių lyčių kirčiavimas. Nereti senovinio kirčiavimo ir atskiri žodžiai: *tėvai* (dg. vd.), *ėjimas* (su tęstinės prieg. kirč. *ė*), *nerimāstis*, vs. km. *gañtos*, *karálystė*, *vaisiūs*, *vaisiaūs*, *keleivys*, *kėleivio* (pagal *truputys*, *trūpučio*), *pāskutinis*, *krikščioniškà*, *baūgusis*, *sėdęs*, *nutāriamas* ir kt.

Bet jau ir Daukšos laikais tų senųjų lyčių, matyt, nykta, maišytasi su naujadarinėmis. Todėl jis vartoja ir naujų, jau šiandieniškų lyčių. Kaip jau pastebėjome,

kartais net tas pats žodis jo kirčiuojamas dvejopai — senoviškai ir naujoviškai. Štai keli Daukšos kirčiavimo naujadarų pavyzdžiai: *baisūmas, teisūmas*, nors šalia jo *baisus, teiskus* lauktume šakninio tų išvestinių kirčiavimo (**baisumas, *teisumas*); vietoj Daukšos *lėtai* (prieš.) lauktume šakninio kirčiavimo **lėtai*, nes jis vartoja *lėtumas* su šakniniu kirčiu. Naujadarai yra ir *nėkokis* (iš *nekokis*), *nėkuris*, (iš *nekuris*), *nėkas* (iš *nekās*); taip pat šalia *krikščionis* yra *krikščiónis* (kirtis pagal vs. gl. *krikščiónį*), *trūputis* (pagal vs. gl. *trūputį*) ir kt.

Šitam Daukšos kirčiavimo įvairumui kalta pirmiausia pati jo laikų gyvoji žmonių kalba, kurioje, kaip galima spręsti iš dabartinių laikų tarmių, taip pat buvo pažįstamos įvairaus kirčiavimo lytys. Be to, prie to įvairumo prisidėjo ir įvairios tarmės. Pats Daukša yra buvęs ne tik vidurio aukštaičiuose, bet taip pat žemaičiuose ir rytų aukštaičiuose. Kadangi šiandien nevienur žemaičiai savo kirčiavimu skiriasi nuo rytų bei vidurio aukštaičių, tai reikia manyti, kad ir tada bus skyręsi. Įtraukdamas įvairių tarmių lyčių į savo kalbą, Daukša ir padidino savo kirčiavimo įvairumą.

Kai kurių senoviškų arba būdingų lyčių randame ir Daukšos fonetikoje bei morfologijoje.

Daukša remiasi vidurio aukštaičių tarme. Jos būdingas atskyris nuo vakarų aukštaičių tarmės yra kietasis *l* prieš *e, ē, ę*; *awetės* “aveles”, *ižleist* “išleisti”, *mėitei* “meilei”, *ik kołei* “iki kolei”, *prąłankia* “pralenkia”, *galėtu* “galėtu”, *gailėtis* “gailėtis”, *nuszalęs* “nuszalęs”.

Iš garsyno dar minėtinas *iž* (prielinksnis ir priešdėlis), kuris mūsų kalboje ilgainiui yra pavortęs į *iš*: *iž, ižteist, iždirba, ižsakis*. Bet jau šalia senesniojo *esz* Daukša vartoja *asz*. Sudurtinėje lytyje žodžio gale *-e*, susidūręs su kito žodžio pradžios *a-*, virsta *o*: *notėio* “neatėjo”, *totmen* “teatmena”, *notmainúma* “neatmainumą”. Galūnės paprastai trumpinamos, trumpieji *a, i, e*, kartais ir *u* atkrita. Daukša rašo: *kiekwienam’ dáranczem’* (bet *paraližewotemu jamug*), taip pat ir: *Bažniczioł, garbint, yr* “yra”, *tur* “turi”, *dūst* “duosti, duoda”, *darikit, dirbtumbim’, ižg* “iš, išgi”, *otósn, pakąmpésn’, daugesn*. Tačiau randame ir: *ira, (jis) girdi, wrwúsna* . . .

Minėtinos kelios būdingos morfologinės ypatybės. Daukša vietoj Mažvydo įprastos dg. vt. galūnės *-su* vartoja šiandieninę *-se*: *tūse paskutiniūse amžiūse*. *-iu* kam. (vs. vd. *-ius*) dg. vd. Daukša pažįsta *-iūs* (kaip *sūn-ūs*): *ricierius* (=ricieriūs) “ricieriai”. Vadinamojo priebalsinio kam. (dabartinės V ir iš dalies III linksniuotės) kai kurie linksniai turi kartais dar ir senesnes galūnes, pvz. vs. km. *-es*: *szirdés, méneses, žuwes*; dg. vd. *-es*: *debeses, púszes, szirdes, úsnes, Wieszpates*; dg. km. *-ų* po kietojo priebalsio: *mokestų, priežastų, szirdų, Wieszpatų*; vs. nd. *-i*: *ligóni, gęnti* “genčiai” . . . Daukša plačiai vartoja esamuosius bei einamuosius pašalio vietininkus (vad. adesyvus ir alatyvus): *téwiep, téwop, Diewiep, mergáip, kitamimp žmogump, wártúsemp*.

Daukša ypač prasikiša pro Mažvydą savo skirtingomis įvardžiuotinių būdvardžių lytimis. Šalia paprastų

jų mot. g. vs. vd. *-i* lyčių Daukša vartoja seną įvardžiuotinę galūnę *-yji: maŭnyji* (=malónyji), *mėilyii* (=mėilyji), *saldīii* (=saldýji), *kurīii* (=kurýji). Mat, seniau kaip šalia *gera* (iki XIII a. dar **gerā*) buvo *gerā-ji* (vėliau *geróji*), taip šalia *saldi* (seniau dar **saldī*) buvo *saldī-ji* (=saldýji). Daukša pažįsta dar beveik nesutrumpėjusias ir kitų linksnių įvardžiuotinių būdvardžių galūnes: *tikramėiime* “tikrajame”, *tikroįioie* “tikrojoje”, *tikriėmusiėmus* “tikriesiems”, *tikromįiomis* “tikrosiomis”, *tikrumpiūmp* “pas tikruosius”. Taip pat už Mažvydą senesnes lytis Daukša pažįsta ir vietininkinių būdvardžių: *danguiėiis* (=dangujėjis) “danginis, dangaus”, *wirszuiėiis* (=viršujėjis), dg. km. *danguiėių* (=dangujėjų)⁵⁷.

Pažymėtina kai kurių paprastųjų būdvardžių bei įvardžių vs. vt. galūnė *-ime: didimė, patime, tokimė, didesnime*.

-u- kam. būdvardžių (vs. vd. *-us*) nemaža linksnių turi tokias galūnes, kaip ir *-u-* kam. daiktavardžiai, pvz. *lygumi* “lygiu” (kaip *sūnumi*), *baįsumi*, *būdrumi*, *grūbumi*, *smařkumi*, *platumi*, *vėikumi*, *malonumi* “maloniu”, *aiškume* “aiškiame”, *šviesume* “šviesiame”, *priešumus* “priešingiems”, *pūtlumus* “putliems”, *kañtrumis*

⁵⁷ Čia *dangujė*, *viršujė* yra vietininkai, vėliau bendrinėje kalboje pavirtę lytimis *danguje*, *viršuje*. Pridengtoje akūtinėje (stumtinės priegaidės) galūnėje Daukšos kalboje išliko nosinis *ę*, kuris absoliutinėje galūnėje bendrinėje kalboje išvirto *o*, o rytiečių tar-mėje *-i*, pvz. *lauki* { *lauke* } **lauken*, plg. *kati* (kur *-i* ilgas ar pus-ilgis) { *kate* }.

“kantriais”, *patogumis, támsumis*, bet ir : *baisiui* “baisiam”, *bùkkliais*⁵⁸ . . .

Priešdėlinių veiksmazodžių vad. sangražinė dalelytė (įvardis) *s(i)* Daukšos vartojama paprastai gale: *iszmános* “išsimano”, *atžadéiaus* “atsižadėjau”, *nugqndos* “nusigando”, *surįktiš* “susirinkti”, *paroditis* “pasirodyti”, *teneskundies* “tenesiskundie”, *indaužes, įweržes*, bet ir : *įsidauže, įsiwērže* . . . Panašiai ir daiktavardžiuose bei dalyviuose: *nusaugoimos* “nusisaugojimas”, *apsikriksztiięs*. Ne tik dalelytė (įvardis) *si*, bet ir *ti* “tau, tave” vartojamas priešdėliniame veiksmazodyje po priešdėlio: *patirodisiu* “parodysiu tau”. Liepiamajai nuosakai šalia priesagos *-k(i)* Daukša pažįsta ir senesnes lytis: *dūk, Weizdék, Imkite, Klauskime; dūdi* Dieve “duok D.”, *padárame* “padarykime”, *walgaite* “valgykite”, *teklausai* (leidžiamoji nuosaka) “teklausoti”. Tariamasis nuosakos Daukšos vartojamos ilgesnės senosios lytis: *žinotumbei* “tu žinotum”, *daritumbime* “mes darytume”, *taptumbim* “taptume”.

Šalia dalyvio *santiii* (=santýji) . . . vartojama ir naujesnė lytis *esantiii*^{58a} (=esantyji) “esančioji”. Taip pat Daukšos pažįstamos lytis *enti* “einanti”, *ęntiemus* “einantiems”, *atęntiii* Dvasia (=atentýji Dv.) “ateinančioji Dvasia” . . . Be to, Daukša priešdėlinėse įvardžiuotinėse lytyse įvardį *jis, ji* . . . vartoja tarp šaknies ir priešdėlio: *praiispūlęs* “prapuolęsis”, *praiyszókusių*

⁵⁸ Šioje pastraipoje dėl techninių kliūčių pavyzdžiai duoti šiandienine rašyba.

^{58a} Pradinis • su mažu a viršuje.

nûdemių “prašokusiųjų nuodėmių”, *praiesszókuses* “prašokusiųšias”.

Būdingos Daukšos ir kai kurios prievoksminės lytys: šalia *daugéus*, *placzéus*, *Pirmieus* “pirmiau” vartoja ir: *giaresni* “geriau”, *pigesń* “pigiau”, *daugésni* “daugiau gi”; *tiesiógui* “tiesiog”, *pígái* “pigiai” ir kt.

Iš likusiųjų lyčių minėtina: *patis* “pats”, *bat* “bet”, *Vélino* “velnio”, *Ministrai*, *karalicze*^{58b} (=karalýčia) “karalienė”, *karalibes* “karalystės”, dg. vd. *mažintelei*, vs. km. *didésios downós*, vs. vd. *wienatties* sunus, *treziamliekam* “tryliktam”, *priéiemoie* “prieinamoje”, *esmi* “esu”, *iéit* “įeina”, *rodžia* “rodo”, *mokia* “moko”, *izgânąsis* “išganąsis”, *kadaq* “kada gi”, *tietai* “tiktai”, *teipai*^{58b} “taip pat”, *Teipó* “taip”, *nessq* “nes”, *Nęs’* “nes” . . .

Daukšos ir žodyne randame savotiškybių: *wéikatų* “darbų”, *iszwaros* “išvarytieji”, *pawáizdu* “pavyzdžiu”, *mename*^{58c} “vadiname”, *tekéio* “ėjo, bėgo”, *kodrin* “kodėl” ir kt.

^{58b} Galinis ● su mažu ● viršuje.

^{58c} Pirmasis ● su mažu ● viršuje.

Konstantinas Sirvydas

Konstantinas Sirvydas⁵⁹, tikras lietuvis, gimė 1579 m. Jo kilimo vieta nežinoma, bet iš jo raštų kalbos matyti, kad jis buvo rytų aukštaitis. Bene jo gimtinė yra Anykščių apylinkė⁶⁰. Kurį laiką mokėsi Vilniuje; 1598 m. ten įstojo į jėzuitus, o 1600 m. Dorpate davė įžadus. Dar studijavo Nesvyžiuje, Dorpate (retoriką) ir Pultuske (filosofiją). Nuo 1619 m. Vilniaus akademijoje dėstė pozityvinę filosofiją, o po 1624 m. čia tęjo tik garbės pareigas, atsidėjęs literatūriniais darbams. Keletą metų klierikams dėstė šv. Raštą šv. Kazimiero bažnyčioje. Šventadieniais iš ryto ir vakare sakė pamokslus lietuviškai (1612—1622), per pietus bajorams lenkiškai (tik trejus metus katedroje). Prieš pat mirtį už savo literatūrinius darbus gavo magistro laipsnį. Sirvydas mirė 1631 m.

⁵⁹ **Sirvydas**, ne Širvydas, plg. **Sir-gedas**, **Sir-kantas**, **Sir-tautas** (žem. **Cirtautas**), kur pirmojoje dalyje yra šaknis **Sir-**. Sirvydo pavarde žmonių randame XVI a. dokumentuose rytinėje Lietuvoje; jų ir dabar yra (pvz. Utenos, Tauragės aps.). Yra ir šios pavardės vietovardžių: **Sirvydų** dv. (Kelmės vls.), **Sirvydų** k. (3 kaimai Lekėčių vls., 1 k. Kavarsko vls.), **Sirvydžių** k. (Tauragnų vls.), **Sirvydukų** k. (Kelmės vls.), **Sirvydiškio** vs. (Skiemonių vls.). **Širvyd-** šaknies "Lietuvos apgyventos vietos" (1925) neturi nė vieno vietovardžio.

⁶⁰ Žr. Vacl. Biržiška, Rašytojų kalendorius (1946) 27. Spėjama, kad Sirvydas bus gimęs Griežionyse ar Latavėnuose (Dabužiuose), kur 1567 m. gyvenęs Jan Sirvidovič, bene Konstantino tėvas.

K. Sirvydas, be lietuvių ir lenkų kalbos, mokėjo lotyniškai ir graikiškai.

Jis yra palikęs ir kalbinių raštų. 1629 m. Sirvydas išleido trijų kalbų — lenkų lotynų lietuvių — žodyną (Dictionarium trium linguarum), kuris yra susilaukęs penkių leidimų. Jis yra ir pirmos lietuvių kalbos gramatikos (Clavis linguae Lituanicae) autorius. Nežinia, kada ji buvo parašyta; bibliografai spėja, kad ne vėliau kaip 1630 m. Deja, tos gramatikos ligi šiol nesurado nei vieno egzemplioriaus; rodos, kad tai tebuvo rankraštis. Trečias jo veikalas yra pamokslai (Punktay sakimu), kurių I d. išėjo 1629 m., o II d. po jo mirties — 1644 m. Pamokslai ne plačiai dėstomi, bet te duodamos svarbiausios jų mintys, „punktai“. Pamoksluose šalia lietuviškojo teksto greta duodamas ir lenkiškas, verstas iš lietuviškojo, kad gerai lietuviškai nemokantieji kunigai tuo būdu galėtų geriau suprasti lietuviškąjį tekstą.

Štai „Punktų sakymų“ (1629) kalbos pavyzdys (ta pati evangelija kaip Daukšos):

Anuo metu: Swodba buwo Kanay Galileos, ir buwo motina Jezaus tinay. Pakwiestas teipag buwo ir Jezus ir mokitiniey io vnt swodbos. A kad ne teko wino, taria motina Jezaus iop. Wino ne turi. Ir tare iey Jezus. Kas mań ir taw žmona ? Dabar notaio wałunda mano. Taria motina io tarnams. Ku norint taris iums, dariate. A buvo tinai iż akmenio suday šieši padeti pagal apćistimo zydu, kuriosn tiłpo du aba tris wiedray. Tare iiemus Jezus: Pripilkite sudus wundenim. Ir pripilte iuos sklidinus. Ir tare iiemus Jezus. Semkite nu, ir

neszkite užweyzdetoiu swodbos. Ir nunešie. A kad paragavo vžweyzdetoias swodbos wundenio winan permaynito, ir nežinoio, iżgi kur butu essus, bet tarnay žinoio, kurie seme wundeni, pawadina iaunikio vžweyzdetoias swodbos, ir tare iam. Kiekwienas žmogus pirm gieru winu duost: A kad pasigieria, tadu tu kuris ira płakiesnis. A tu ažułaykiey gieru winu ik šiołay. Tu padare pradziu žinklu Jezaus Kanay Galileos, ir apreyszkie garbu sawo. Ir intikieio ing ii mokitiniey io⁶¹.

Evangelijų kalba kiek skiriasi nuo pačių Sirvydo pamokslų, aiškinimų kalbos. Inkime dar šių pamokslų pavyzdį (iš jo 1629 m. "Punktų sakymų"):

Miegas ira prigimtas/ kuriuo žmogus darbays nuwargintas atilsį saw daro/ ir siłas pasilpnintas padrutina ir pastiprina. Tuo miegu miegunt žmogų/ negal vžset neprietelus kukalu/ tay ira priwest vnt kokio nusideimo. Nes negal žmogus nusidet nieku budu/ kuo metu nežino ape sawi ir nieko nenumano/ bet ira maža kayp ne numiris. A takiuo ira kad miegti. Ne turi išzmonios/ ney luoso noro/ a beto ne destis ne wienas nusideimas.

Miegas ira smertis. Teyp raszty tunkiey wadinasi. Kad duos numiłetiemus sawo miegu/ tay ira smerti. Apaształas dažnay numirusius ałgoio meguncieys. Vnt tokiu tuo miegu ažumigusiu negal neprietelus vžset kukalu nusideimo. Nes numiri szwentieii aba teysus žmones negal kitami swieti piesz Diewu nusidet. Nes ira iau tokioj wietoy ir tokiami stony/ kuriami ney giero

⁶¹ Fr. Specht, Šyrwids Punktay sakimu I, 214.

ko ney pikto negal nupelnit. Jau kielu sawo pabaygie/kielaudami tay ira vnt swieto giwendami gierus aba piktus nupelnus saw azudirbo. Pakoļay tieg metu turime/ darikime giera/ pakoļay darbimete dirbkime nes sawo metu piausime/ tay ira penesimes karalistey dungaus nupelnays gieru darbu⁶².

Sirvydas savo raštuose remiasi rytiečių tarme. Todėl vietoj dvibalsių *an, am* čia randame *un, um*, o vietoj galūnių *a, e* — *u, i* : *Vntras, Zinktas, vnt dungaus, miegunt, žimčiugas, pinkieys, kielu* “kelia”, *auksu* “auksą”, *numiris* “numiręs” . . . Tačiau svetimuose žodžiuose bei skoliniuose, kurie savo garsų dėsniais, jų kitimu paprastai išsiskiria iš savųjų lyčių, *an, am, en, em* dažnai išlieka nepakitę: *ewangelia, lampa, kalendorius*. Tie dvibalsiai kai kur išlaikomi ir savuose žodžiuose; ypač *en, em* tais atvejais, kai jie kitose lytyse nebesudaro dvibalsių: *szwentieji* “šventieji”, *tremti* : *tre-mia, nugabent* : *nugabe-na* ir kt. Taip pat vartojamas ir kietasis *l* prieš *e, ē, e* : *pakoļay* “pakolei”, *apļeydimas, pleszo, meylty* “meilę”. Ilgą senovinę *ā* Sirvydas kartais parašo *a*, paprastai *o*: *takiuo* “tokiu”, *aras* “oras”. Matyt, to garso rytiečiuose tada būta tariamo kaip *o* su atspalviu. Sirvydas irgi pažįsta senesnę *iž, iz-* “iš”, o šalia *argu* “argi” vartoja ir *ergu*. Ne sudurtiniuose žodžiuose su pradžios *a-* sudaro *no-* : *notleys*.

Žodžių daryboje minėtini kai kurie būdingesni atvejai. Iš daiktavardžių daromi išvestiniai ir su priesaga *-elius* (vietoj dabartinių *-elis, -ėlis*): *karatelus*

⁶² Ibid.I, 283—284.

(=karalēlius), *dwarelus* (=dvarelius), *poterelus* (=poterēlius). Būdvardžiai daromi su priesaga *-okas* iš *-a-* kam. (vs. vd. *-as*) būdvardžių, o su *-okus* iš *-u-* kam. (vs. vd. *-us*) : *raudonokas*, *melinokas* šalia *raudonas*, *melinas*, bet: *saūdokus*, *tumsokus* šalia *saūdus*, *tumsus* "tamsus". Su priesaga *-tojas* daromi ne tik iš daugiaskiemenių bendraties kamienų (kaip šiandien, pvz. *rašy-ti* : *rašy-tojas*), bet ir iš vienaskiemenių: *pradetojas*, *setoias*, *apiuoktojas*, *smaugtoias*. Tačiau, šalia šių lyčių, pažįstamos ir šiandieninės lytys su priesaga *-ėjas* : *seieias* (=sėjėjas), *apiuokeias*, *smaugieias* (=smaugėjas) . . .

Panašaus svyravimo, mišinio matome ir galūnėje. Šalia senesnių linksniavimo bei asmenavimo galūnių, randame naujadarų. Dg. vt. galūnė Sirvydo tepažįstama *-sa* arba *-se* : *urwuosa*, *tarnuose*. Daiktavardžių vs. nd. pažįstama ir *-i* bei *-u* galūnės: *ugni* "ugniai", *akmeni* "akmeniui", *dukteri* "dukteriai", *žmogu* "žmogui" . . . *-iu-* kamieno daiktavardžiai (vs. vd. *-ius*) išlaiko ir kai kuriuose daugiskaitos linksniuose senąsias galūnes (su *-iu-*): dg. vd. *karalus* (=karaliūs), *priotelus* (=prieтелиūs), *walszczius* (=valsčiūs), dg. nd. *karalums* (=karaliumis), *priotelums*, dg. įn. *karalumis* (=karaliumis) . . . Bet jau pastebime šiuos žodžius pereinant į I linksniuotę (vs. vd. *-is*): *nepriotelamus* (=neprieteliamus) . . .⁶³

Daugelį V linksniuotės žodžių Sirvydas pažįsta su *-uo* galūne, kur šiandien paprastai yra III linksniuotės

⁶³ Kaip **peiliam(u)s**.

(su *-is* galūne): *gietuo* (=geluo) “geluonis”, *padauzuo* “padauža”, *szirszuo*, *patayduo* “palaiduonis, palaidūnas”, taip pat *žmuo* “žmogus”. Tačiau kai kurių linkšnių galūnės ir šioje linksniuotėje naujos, imtos iš kitų linksniuočių, pvz. šalia dg. vd. *akmenes* rašoma ir *akmeniey* (=akmeniai, kaip *peiliai*), *undenis* (=undenys) “vandenys”.⁶⁴

Vietininkus su pasturdėliu *-p* Sirvydas tevirtuoja daiktavardinius, bet ne būdvardinius ar dalyvinius; šitos lytys daromos, kaip ir kitų, iš kilmininko, senojo vietininko, bet ir iš galininko: *Diewiep*, *pranasziep*, *žmogump*, *anump*.

-u- kam. būdvardžių (vs. nd. *-us*) linksniavimas maišomas su *-ia-* kam. (vs. vd. *-ias*) linksniavimu: *sotumi*, *tingumi*, *smułku* (įn.), *brungu*, bet ir: *placziu*, *brungiu*, *patogiu* (kaip *stač-iu*); dg. km.: *biauru* (kaip *sūny*), bet ir *baysiu*, *sunkiū*; dg. įn. *brungumis* ir *brungieys* (=brungiais); dg. gl. *sotus*, *tiesus*, *brungus* (kaip *sūnus*), bet ir : *baysius*, *brungius*; dg. vt. *gražuose* (plg. *sūnuose*), bet ir : *brungiuose*, *sunkiuose* (kaip *šlap-iuose* šalia *šlap-ias*) ...

Priesagos *-in-* būdvardžiai dg. vd. Sirvydo vartojami su galūne *-iniai* arba *-ini*: *kwietiniey* (=kvietiniai), *menesiniey* (=mėnesiniai): *auksini*, *gietażini* (=gelažini) “geležiniai”.

Sirvydas nemaža vartoja būdvardžių su galūne *-as*, kur bendrinėje kalboje dabar turime galūnę *-us* : *puykas*, *paktusnas*, *asztras*, *pigas*, *skaystas* ...

⁶⁴ Čia *undenys* gali būti atsiradę (vietoj *undenes*) pagal vs. gl. *undenj* taip, kaip pvz. šalia *naktj* yra dg. vd. *naktys*.

Įvardžiutiniai būdvardžiai, kaip ir apskritai rytiečių, Sirvydo retai terašomi: *essuntii* (=esuntyji) “esančioji”, *toy* (=toji). *Dangujėjis* tipo lyčių Sirvydas nevartoja, jas pakeisdamas lytimis *dangiszkas, danginis*. Taip pat vengia Sirvydas ir vad. enklitinių⁶⁵ įvardžių *mi, ti*, tačiau vis dėlto jų pasitaiko: *ne teysus man*, bet ir: *nemiteysus, piksta mi szirdis, pamirodik* “parodyk man”, *kaytinami saute* “kaitina mane saulė”, *nemitinka* “man netinka”. *Si* (vad. sangražinė dalelytė) priešdėliniuose veiksmažodžiuose gali eiti po priešdėlio arba gale: *prisiartino: priartinos*. Įvardžiai neretai vartojami su pastiprinamaisiais pasturdėliais *-ai*: *jisay, tasay, tasaygi, toksay, tieksay*.

Veiksmažodžių dviskaity išnykusi, tik viena liekana: *eywa*.

Būdingos Sirvydui, jau ir Daukšos vartojamos, vad. preteritinės esamojo laiko veiksmažodžių lytys (ypač bendrinės kalbos *rodau, rod-yti* tipo): *rodzia* (=rodžia), *gimdzia, trukdzia, mokia, lopia, pirka* “perka”, bet pavartoja ir : *rodo, gaudo, stumdo* ir t.t.

Liepiamoji nuosaka vartojama su *-k*, bet pasitaiko (jo žodyne) ir : *klausai* (=klaūsai) “klausk”, *diewe saugay, diewe ganay; paweyzd* “paveizdėk”... Tariamiosios nuosakos vartojamos trumpesnės galūnės: vs. 1. asm. *-ia*, 2. *-tumey*, 3. *-tu* (=tų), dg. 1. asm. *-tume*, 2. *-tumite* (tad : *dirbčia, dirbtumei, dirbtų, dirbtume, dirbtumite*).

⁶⁵ Nekirčiuotų žodelyčių, prisišliejančių prie kirčiuotų žodžių, einančių prieš juos.

Bendroji XVI—XVII a. lietuvių kalbos lyčių apžvalga

Anksčiau trumpai peržvelgėme kelių pirmųjų autorių (Mažvydo, Bretkūno, Daukšos ir Sirvydo) kalbą. Čia stengsimės duoti bendrą XVI—XVII a. lietuvių kalbos gramatinių lyčių apžvalgą, pasiremdami ir kitais, dar neminėtais autoriais.

T a r m ė s . — Kaip matėme, jau priešpaminkliniu laikmečiu yra iškilusios didžiosios lietuvių kalbos tarmių ypatybės. O iš pirmųjų raštų matyti, kad XVI—XVII a. tarminiai skirtumai pasirodo ir raštuose: Mažvydas rašo žemaičių tarmės pagrindu, Daukša — vidurio aukštaičių, o Sirvydas — rytų aukštaičių.

Tarmių pastabų duoda ir pirmosios (XVII a.) mūsų gramatikos. Jos pamini Mažosios ir Didžiosios Lietuvos tarmių skirtumus, taip pat žemaičių, rytiečių, dzūkų, primena ir smulkesnį atskirų vietų tarmių susiskirstymą.

Danielius Kleinas savo lietuvių kalbos gramatikoje (1653) rašo, kad vienokia esanti kuršių tarmė, kitokia žemaičių ir klaipėdiškių; kitokia Didž. Lietuvos lietuvių kalba, kuri vėl tarmiškai įvairuojanti. Žemaičiai saką: *žodei, žodems, saldey* “saldžiai”; su jais sutarią klaipėdiškiai. Šie ir gyvenantieji prie žemaičių ir kuršių sienos saką *a* (t. y. ilgą *ā*, gal jau su *o* atspalviu): *panas, žadis*; taip pat klaipėdiškiai saką *er, esz* vietoje *ar, asz*. Kitokia esanti vilniečių tarmė, kur sakoma *unt*

dungaus ir žiames bus žinklai; taip pat *garba, karalysta, atajo* vietoj *garbe, karalyste, atejo*. Nuo jų skirian-tis Kėdainių, o dar daugiau Kauno apylinkių tarmė. Daugelis lietuvių (jų tarpe ir Kauno apylinkėse) sa-ką galūninį *-a* vietoj *-o*: *pona Diewa tawa* “pono Die-vo tavo”. Ypač Didž. Lietuvoje saką *galetume, gale-tumb* vietoj *galetumbim, galetumbit*. Dg. vd. gl. vie-toj *moteris* kiti saką *moteris* ir t.t.

Sapūno-Šulco gramatikoje (1673) dar iškeliamas ir dzūkavimas: kai kurie lietuviai tarią vietoj *d* — *z*, vie-toje *t* — *c*.

Be garsų, būta tada ir kitokių tarminių skirtumų. Pvz. 1701 m. Naujasis Testamentas skliaustuose du-da žodžius ir posakius, kuriais Mažoji Lietuva skyrėsi nuo Didžiosios: *stow ore* (Maž. Liet.: *stow lauke*), *el-geta* (: *ubagas*), *kareiwiei* (: *žalnierei*), *karsztinę* (: *dru-gi*) ir t.t.

F o n e t i k a . — Ilgasis *ā* (greičiausia, dar su *o* prie-maiša) iš pradžių Mažvydo plačiau vartojamas, vėliau šiuo laikotarpiu raštuose nyksta. Priebalsių srityje pa-žymėtina, kad *h, ch, f*, kaip D. Kleinas rašo, nebūta įprastų; tie garsai, matyti, tik svetimuose raštų kalbos žodžiuose kartais tarti.

Šių dienų bendrinės kalbos galūniniai *ą, ę, į, ū* XVI a. ir dar XVII a. buvo tariami kaip nosiniai balsiai ar-ba iš dalies kaip dvibalsiai *an, en, in, un*, tik *n* juose buvo jau lyg absorbuotas balsio. Tatai patvirtina ir mi-nėtoji Kleino gramatika. Sakysime, apie galūninį *ą* čia pasakyta, kad jis tariamas kaip *an*, tik kiek “tamsiau” (aliquanto lenius et obscurius), lyg absorbuojant *n*,

pvz. *darąs, kalbąs, tą dieną*. Kiti *an* čia ir rašą (*tan die-
nan, darans*). Iš tikrųjų taip dvibalsiškai parašo nevienas (Breitkūnas, Wolfenbüttelio postilė 1573...).

Jau XVI a. raštuose randame neretai atkritusias šiandienines trumpąsias galūnes: *gals, vienam*⁶⁶, *geram ponui, visiems vaikams, dirbt, dirbam, dirbat, dirbot, dirbsit, dirbkim, dirbtume, dirbtumb, rykštė buvo pražydus, žemyn* ir t.t. Tačiau, ypač kai kurių autorių (tam tikrų tarmių atstovų), plačiai vartojamos ir pilnos galūnės: *galas, vienamui geramui ponui, visiems vaikamus, dirbti, dirbame, dirbtumbime, žemyniui* ir t.t. Būdingos yra tam laikui ilgos tam tikrų prielinksnių,rieveiksmių bei jungtukų lytys šalia trumpųjų, pvz. *anta* (šalia *ant*), *betai* (*bet*), *dėla, dėlia* (*dėl*), *vienatei* (*vienat*), *idante, idanti* (*idant*), *nesanga* (*nesang*) “nes”, *tarpo, tarpu, tarpei* (*tarp*) ...

Morfologija. — Žodžių daryboje ir kaityboje (linksniavimo bei asmenavimo galūnėse) XVI—XVII a. irgi randame nemaža lyčių, kurios skiriasi nuo šiandieninių.

Panašiai kaip ir šiandien, tie patys žodžiai XVI—XVII a. raštuose sutinkami vieno arba kito kamieno, pvz.: *auskaras : auskara, kovas : kova, bromas : bro-
ma, elkūnas : elkūnė* “alkūnė”, *upė : upis, Karaliaučius : Karaliaučiai : Karaliaučios* ir t.t.

Būta skirtingų priesagų, tiksliau, tam tikrų priesagų žodžių, sudaromų skirtingais nuo šiandieninių dės-

⁶⁶ Kur žodžiai duodami ne vieno kurio autoriaus, rašoma apskritai šių dienų rašyba.

niais. Tokiu būdu, sakysime, buvo tada vartojama priesaga *-elius* (ar *-ēlius*): *karalēlius*, *dvarelius*. O daiktavardžių priesaga *-tojas* buvo dedama ir prie vienaskiemėnės veiksmazodžių šaknies: *sutvertojas*⁶⁷, *neštojas*, *duotojas*, nors čia buvo vartojama ir priesaga *-ėjas* : *nešėjas*, *davėjas*. Daiktavardžių su priesaga *-imas* daryta iš veiksmazodžių esamojo laiko: *kariaujimas*, *kerštajimas*. Dabar tokie žodžiai daromi iš būtojo laiko lyčių (*kariavo* : *kariavimas*, *šlavė* : *šlavimas*). Nereti buvo veiksmazodžiai su priesaga *-inoti* vietoje šių dienų *-inti*: *sudeginojo* “sudegino”, *varginojo*, *pastiprinojo*, *pasveikinojo*, *prilyginojo*, *pasakydinojo*. Taip pat iš šių lyčių veiksmazodžiai daryta su priesaga *-mas*: *prilyginojimas*, *sudeginojimas* ir t.t. Bet čia šalia vartotos ir *-inti* lytys: *Esch tawe paszeminoiau*, *a esch tawe antra karta nepaszeminsiu* (Bretkūnas). Būtojo dažninio laiko vartota priesaga *-davo* ir *-(d)lavo*: *eilavo* “eidavo”, *susieidlavo* “susieidavo”, *įnešdlavo*, *pamušlavo* “pamušdavo”. Dabar ši priesaga retoje tarmėje beavartojama (pvz. Leipalingio parapijoje sakoma: *būlavau*, *eilavau*).

Yra kiek skirtingumų ir žodžių kaityboje. Kai kurių linksnų galūnės šiandien jau išnykusios.

Daiktavardžių *-i-* kam (vad. III linksniuotės) ir priebalsinio kam. (V. linksniuotės) vs. nd. galūnė *-i* bei *-ie* dabar tik tarmėse beavartojama: *šuni* “šuniui”, *Viešpati*, *akmeni*, *akmenie* “akmeniui”. Šalia dg. vt. galūnės *-su*, XVI—XVII a. vartojama jau ir *-sa* bei *-se*: *ran-*

⁶⁷ Čia šaknis *tver-* vieno skiemens.

kosu, rankosa, rankose, tamsybėsa, anose linksmybėsa. Mažvydas tik *-su* tevartoja, bet Bretkūnas, Wolfenbütelio postilė (1573), Vilentas (1579) ir kt. pažįsta ir *-sa*: *kitosa planetosa* (1573), *schirdisa* (1579). 1600 m. postilėje randame *-sa* ir *-se* (*kuriuosa, piktibesa, zodziuose*), bet 1701 Naujajame Testamente, rodosi, jau *-se* berašoma. *-iu-* kam (vs. vd. *-ius*) dg. vd. ir kai kurie kiti linksniai dar turi senesnes (kaip *-u-* kam.) galūnes: dg. vd. *karaliūs* (kaip *sūnūs*), *valsčiūs*, dg. nd. *karaliūms* (kaip *sūnums*), dg. įn. *karaliūmis*... Gausu to laikotarpio raštuose pašalio vietininkų (vad. adesyvų ir alatyvų): *lietuvinykump* ir *žemaičiump, tėvop, sūnausp, Markup*...

Jau ir tuo laikotarpiu matomas kai kurių linksnių galūnių įvairumas, pvz. dg. vd. *akmenes* : *akmenys* : *akmeniai*. Čia turime vad. kamienų mišimą: vadinasi, tam pačiam linksniui vartojamos ir kitų kamienų galūnės. Šiame pavyzdyje tik pirmoji lytis (*akmen-es*) turi priebalsinio kam. (V linksniuotės) senovinę galūnę; antroji lytis (*akmen-ys*) turi galūnę, skolintą iš *-i-* kam. (III linksniuotės, plg. *ak-ys*), o trečioji (*akmen-iai*) iš *-ia-* kam. (I linksniuotės, vs. vd. *-ys, -is*), plg. *peil-iai, arkl-iai*. Toks kamienų maišymas pastebimas ir kituose linksniuose, pvz. dg. gl. *piemenis* : *piemenius* (plg. *peil-ius*); vs. km. *mėnesio* : *mėnesies* (kaip *akies*) : *akmenio* (kaip *peilio*). Kleino ir Sapūno-Šulco gramatika (1673) sako, kad būdvardžių vyr. ir mot. g. vs. vd. galūnė kirčiuota kaip *avis*: *šventasis, gerasis, geroji, šventoji* (bet *didisis*).

Aukščiausiojo laipsnio vyr. g. vs. vd. galūnė vartota ir *-is*: *geriausias šalia geriausias*.

-u- kam. (vs. vd. -us) būdvardžių linksniavime randame nemaža linksnių su sena šio kamieno galūne, kuri tik vėliau lietuvių kalboje buvo pakeista kito kamieno galūne: *saldumi kvapu* (jn.), *tame baisume šturme*, *brangumis*, dg. gl. *sotus* “sočius”, dg. vt. *gražūse* . . . Kai kuriose tarmėse ir dabar dar tebesakoma: *su saldumi obuoliu*, *su saldumis obuoliais* (Daugailiai).

Šalia vs. vd. *auksinis*, *drobinis*, *geležinis*, *sidabrinis* buvo dar sakoma ir *auksinas*, *drobinas*, *geležinas*, *sidabrinas*, dg. vd. *auksini*, *drobini*, *geležini*, *sidabrini*; pastarosios dg. vd. lytys vėliau buvo dar rašomos ir šalia vs. vd. -inis : *geležinis*, bet dg. vd. *geležini* ir kt.

Įvardžiuotiniai būdvardžiai XVI—XVII a. ypač prasiikiša savo mot. g. lytimis *gražyji*, *meilyji*, *malonyji* . . . (šalia *graži*, *meili*, *maloni* . . .) ir vad. vietininkinėmis būdvardžių lytimis: *dangujėjis*, *viršujėjis* ir naujesnėmis *dangujėsis* . . . Tačiau jau iškyla vietoje jų ir lytys *danginis*, *dangiškasis*. Šiokie įvardžiuotiniai būdvardžiai dar turi iš dalies ilgas, nesutrumpėjusias linksnių galūnes, pvz.: *vyriausiamuojam* “vyriausiajam”, *įmestamuojam* “įmestajam”, *naujamėjame Testamente* “naujajame T.”,⁶⁸ *amžinamėje*⁶⁸, *šventuosejuose* ir t.t. -u- kam. ir čia neretai išlaiko sava galūnę: *brangujam storastui*, *salduosius stebuklus* . . .

Asmeniniuose įvardžiuose irgi nemaža skirtingų lyčių. Vs. vd. sakyta *eš* ir *aš*, vs. nd. *mani* ir *man*, dg. nd. *mumus* ir *mumis*, dg. vt. *mūsuje*, *mūsuose*. Taip pat vs. nd. *tau*, *tavi*, dg. vt. *jūsuje*, *jūsuose* . . .

⁶⁸ Žem. šnektose dar ir dabar šiokios lytys vartojamos, plg. P. Jonikas, *Pagramančio tarmė* (1938).

Ypač būdingas vad. enklitinių įvardžių *mi, ti, si*⁶⁹ (nd. bei gl. linksnio) vartojimas. Jie rašomi sakinyje kartais atskirai, bet dažniausiai kartu su kuriuo kirčiuojamu žodžiu, pirmiausia veiksmažodžiu. Čia jie gali stovėti veiksmažodžio gale arba po priešdėlio. Pvz. *Ans mi gano* “anas mane gano”; *Pons iš meilės amžinai gano* “Ponas iš meilės amžinai mane gano”; *Dieve, kodelmi apleidai* “Dieve, kodėl mane apleidai”; *Komidel nori šalin atmesti* “Kodėl mane nori šalin atmesti”; *vėjas pamikėlė* “vėjas mane pakėlė”; *pamirodyk* “parodyk man”; *nemipatiko* “man nepatiko”; *širdis mano tikrai skaustim* “širdis mano tikrai man skausti”; *atmisakė* “man atsakė”. Štai keli *ti* vartojimo pavyzdžiai: *Kad ti pažintų žmonės* “Kad tave pažintų žmonės”; *pamesiuot* “pamesiu tave”; *Neti davė* “Ne tau davė”; *Nesistebėk juogti pasakiau* “Nesistebėk, jog tau pasakiau”; *dėkavojamet* “dėkavojame tau”; *duosiuot* “duosiu tau”.

Taip pat ir *s(i)* “sau, save” neturėjo visai pastovios vietos. Dažnai jis stovi tarp žodžio priešdėlio ir šaknies, kaip ir šiandien daugiausia sakoma: *įsiveržė, pasivedimas*. Neretai šis žodelytis dedamas ir priešdėlinio veiksmažodžio gale: *pagesis* “pasiges”, *palinksmintis* “pasilinksminti”. Pasitaiko, kad jis dedamas du kartu — po priešdėlio ir dar gale: *apsisaugokis pasižįstuos*. Jei veiksmažodis yra be priešdėlio, tai antrasis *si* gali būti sakomas tarp kito žodžio ir veiksmažodžio: *Nežin kursidestisi* (Knyga nobažn. 1653) “nežinia, kur

⁶⁹ Mokyklinėse gramatikose *si* paprastai vadinama sangražine dalelyte.

destisi (=dedasi)". Kad *si* dar nebuvo suaugęs su veiksmažodžiu, rodo kad ir šitoks posakis: *neturėdamas vietos ant žemės delsi rangiančių žmonių*.

Kaip *si*, gali būti tarp veiksmažodžio priešdėlio ir šaknies įterptas ir *mums* bei *jo, jie* . . . : *pamumsdėk šalia padėk mums; žaislo pajoprasto "žaislo paprastoją"; visi sujiespausti "visi suspaustieji"* . . .

Iš neasmeninių įvardžių pastebėtinos kad ir šiokios skirtingesnės galūnės: vs. nd. *šiamui*, vs. vt. *jamyje, šime* "šieme", dg. nd. *jimus*, dg. vt. *tosa* "tose" . . .

Kiekinių skaitvardžių "4—10" šalia *-is* jau vartota ir nauja, analoginė, galūnė *-us* : *keturis* : *keturius*, *šešis* : *šešius*, *devynis* : *devynius* ir t.t. Kleino gramatikoje (1654) sakoma, kad reikią vartoti *-is* galūnę; matyti, *-us* galūnės būta retesnės, ne taip įprastos, todėl Kleinas jos ir neteikia.

Būdinga yra kelintinių skaitvardžių daryba nuo 11. iki 19. su žodžiu *liekas* "kas atlieka (po dešimties)": *liekas* "vienuoliktas", *antras liekas* "dvyliktas", *trečias liekas* "tryliktas", *devintas liekas* "devynioliktas" . . . Tačiau čia ir kiek kitokios lytys vartojamos: *trečialiekas*, *ketvirtalikas* ir t.t.; taip pat *liekas antras*, *liekas trečias* ir t.t. Bet šiuo laikotarpiu, net ir antrosios XVI a. pusės raštuose (pvz. Bretkūno), randame jau ir šiandienines lytis *vienuoliktas*, *keturioliktas* ir t.t. Kelintiniai 20., 30. . . sakyta: *dvidešimtas* ir *antras dešimtas*; *trisdešimtas*, arba *tridešimtas*; *penktadešimtas* ir t.t.

Veiksmažodyje taip pat esama kai kurių skirtumų galūnėse.

Plačiau pažįstama vad. atematinė asmenuotė, t. y. tokia, kai tiesiai prie veiksmazodžio šaknies pridedamos galūnės: esamojo laiko vs. 1. asm. *-mi*, 2. asm. *-si*, 3. asm. *-ti*; dg. 1. asm. *-me*, 2. asm. *-te*. Pvz. 1. *esmi*, “esu”, 2. *esi* (iš **es-si*), 3. *esti*; dg. 1. *esme*, 2. *este*; 1. *ei-mi* “einu”, 2. *eisi* “eini”, 3. *eīti* “eina”; dg. 1. *eimė* “einame”, 2. *eitė* “einate”; 1. *dúomi* (**duod-mi*) “duodu”,⁷⁰ 2. *dúosi* (**duod-si*) “duodi”,⁷⁰ 3. *dúosti* (**duod-ti*) “duoda”,⁷⁰ dg. 1. *dúome* (**duod-me*) “duodame”, 2. *dúoste* (**duod-te*) “duodate”; 1. *demì* (**ded-mi*) “dedu”, 2. *desi* (**ded-si*) “dedi”, 3. *dēsti* (**ded-ti*) “deda”; dg. 1. *demė* (**ded-me*) “dedame”, 2. *destė* (**ded-te*) “dedate”.

Esamajame laike pažįstama sangražinių veiksmazodžių dg. 1. asm. galūnė *-mos* (kaip ir dabar, pvz. žemaičių, tarmėse): *dabojamos*. Vs. 2. asm. galūnė buvo *-ie*, jei po jos ėjo koks pasturdėlis: *Essiegu tu karalumi Szidu* “Esiegu (=ar esi) tu karaliumi žydu” (Vilentas). Būsimojo laiko dg. 1. asm. vartota ir galūnė *-ma*, kuri ir dabar dar pažįstama tarmėse: *nepranoksima* “nepranoksime”; iš to sangražinė lytis *-mos*: *penėsimos*.

Būdinga būtojo laiko lytis *biti*, arba sutrumpinta *bit*, kuri XVI a. vartojama šalia *buvo*. Bretkūnas rašo: *Bet waikai Israelo buwa dare, kaip Moseschus kalbeiens biti*. Taip pat pažįstamas ir dalyvis: *bitusi* “buvusi”.

⁷⁰ Vientisiniame žodyje čia taip pakinta garsai: *d* prieš *m* iškrinta, plg. *rau-muo* { *raud-muo*: *raud-onas*, *d-s* } *s*: tu *vesi* { **ved-si* (plg. *dīrb-si*): *ved-u*; *d-t* } *s-t*: *ves-ti* { **ved-ti*: *ved-u*.

Tariamiosios nuosakos XVI—XVII a. randame ir senesnių ilgesnių galūnių, bet jau ir šiandieninių. 3. asm. toksjau kaip ir šiandien (tik galūnė ano meto rašyba yra *-u* arba *-ų, -un*): *pultų*. Vs. 1. asm. niekuo neprasiikiša pro šiandienines lytis: *būčia, būčio, būčiau*. Kitos lytis jau turi ir skirtingų nuo šiųdienių formų: vs. 2. asm. *būtumbei, galētumbi*, dg. 1. asm. *galētumbime (galētumbim), turētumb*; dg. 2. asm. *galētumbite (galētumbit), pažintumbeit* ... Bet jau vartojamos ir trumpešnės, naujesnės lytis: vs. 2. asm. *galētumei* (pvz. Sirvydas), *galētum*, dg. 1. asm. *galētumbe (galētumb), galētume (galētum), galētumime (galētumima)*; taip pat *būtumim* ... Dg. 2. asm. *galētumb*, taip pat *būtumite (būtumit), pražūtumit* ...

Liepiamojoje ir leidžiamajoje nuosakoje būdingos atsiskiriančios vs. 2. asm. lytis yra tokios, kaip *duodi, veizd, atleid, neved, intemp, gailies, teišrauji* “teišrauja”, *teužgriūvi* visi apmaudai “teužgriūva...” ir kt. Bet plačiai vartojamos ir šiandienės lytis su *-k(i), -kim(e), -kit(e) (-keme, -kete)*: *būk, raginki, klausykite, verkite*. Pažįstamos lytis ir su pakartota (dviguba) priesaga *-k-k*: *duokik* “duok”, *būkkik* ... Pažymėtina lytis šalia *būk* ir *buik*. Taip pat sutinkamos liepiamosios nuosakos lytis, ir dabar tarmėse pažįstamos, *darai* “daryk”, *padaraime* “padarykime”, *pamirodai* “parodyk man”, *žinait* “žinokite”, *teklaūσαι* “tegu klauso”, *tetvardai* “tegu tvardo” ...

Kleinas sako, kad dalyvių dg. vd. šalia *bijantieji, darrantieji* daugiau vartota galūnė *-antis* (ar *-antys*): *Diewo bijantis wyrai; wisi gywenantis ant žemes. Pasitai-*

ko ir: *žodžiai aprašajie* “aprašantieji žodžiai”, taip pat *praejusys* “praėję” ...

Šalia *santi, sančios, sančio* ... vartojamos ir naujesnės lytys *esanti, esančios, esančioms, esančio* ... Išsiskiria ir esamojo laiko veikiamasis dalyvis *ejąs* “einąs”, o mot. g. *enti* “einanti” ... Šių lyčių atitinkamai vartoti ir padalyviai: *sant* ir *esant*, *ent* “einant”: *Penkis sant klausimus pigus tur szinat wiernas szmogus; kitta giesme gultu ent* (Zengštoko giesmės 1612).

Bendraties ir siekinio galūnės vartojamos apskritai kaip ir šiandien.

XVI—XVII a. raštuose randame plačiai vartojamas lytis su tam tikrais pasturdėliais, prisegtais žodžio pabaigoje. Šiandien tik *galop, rudenop, pavasariop, velniop* (su pasturdėliu *-p*) tėra plačiau įprasti, bet anuo metu *-pi*, arba sutrumpintas *-p*, pasturdėlis dėlįotas gana plačiai. Jis buvo dedamas prie vs. ir dg. km. (tiek daiktavardžių, tiek būdvardžių, kai kurių dalyvių, įvardžių, skaitvardžių): *prisiartinojo miesteliop, šaukė manęsp, knygelės pačios bylo lietuvinykump ir žemaičiump* (dg. km.). Pastarajame pavyzdyje turime dg. km. *lietuvinykų* ir *žemaičių* * *p*; *-ump* atsirado dėl to, kad dg. km. galūne *-ų* tada, kai buvo pridėtas pasturdėlis *-p*, dar buvo tariama *un*, kuris prieš *p* turėjo pavirsti tarime *um* (plg. *šumponis* iš *šunponis*). Dar keli pavyzdžiai: *visump, piemenump, apaštalum, vaikump, savump, jump*. Įvardžiuotiniuose būdvardžiuose bei dalyviuose ar įvardžiuose tas pasturdėlis paprastai dedamas du kartą — po paprastojo būdvardžio ir po įvardžiuotinės dalies: *savumpjump, ištikimumpjump*. Taip

pat ir prie vt. galūnēs pridedamas *-p* arba *-pi*: *vartuo-semp, kojosemp*, nes seniau vt. galūnē yra buvusi **-en*, todėl *-enp* virto *-emp*. Prie tam tikrų senovinių vt. galūnių yra pridėtas pasturdėlis *-p* ir šiuose pavyzdžiuose: *Dieviēp, velniēp, motinaip, Dievip, šventumip*... Pasturdėliniai vediniai darytasi dar ir iš kitokių lyčių: *muspi (musp), jampī (jamp), tampī (tamp)*. Pasitaiko ir pasturdėlis *-pri* : *namopri*.

Plačiau negu dabar kalbamuoji laikotarpis buvo vartojamas pasturdėlis *-na* arba sutrumpintas *-n* (vadinamasis einamasis vidaus vietininkas, arba ilatyvas): *vietona, vardana, bažnyčion, Dievan, dulkėsna, rankosna*. Vartojamas ir *-nu*; *Danguosnu, namuosnu* (1605 m. katekizme). Čia *-u* pasturdėlyje atsirado pagal *-u* dg. vt. galūnėje *-su* : šalia *rankosu* imta sakyti ir *rankosnu*. Pasitaiko ir *-ne*: *wardane* (1701).

Žodelytis *gu* (neretai vartojamas klausimui “ar” reikšme) gali būti pridedamas žodžio gale arba priešdėlinėse lytyse po priešdėlio: *ne tur klausti, geragu piktagu ira* (Bretkūnas); *negu skaitet, ką dare Dowidas* “ar neskaitēt, ką darē Dovydas” (Bretk.); *pagužįstat*. Panašiai ir žodelytis *gi*, arba sutrumpintas *g*, vartojamas: *ing “į”, ingistatytas, sugiglaus*.

Šalia jungtuko *idant*, vartojama ir trumpa lytis *id*: *Duok... id žodi tawo priimtumim* (1653). Sirvydo pažįstamas ir *adunt* “idant”.

XVI—XVII a. s i n t a k s ė irgi turi kai kurių skirtumų. Tačiau ji dar maža tetryrinėta. Paminėsime tik vieną antrą dalyką.

Jau ir kalbamuoju laikotarpiu neretai dviskaitos vietoje vartojama daugiskaita: *anis abudu thienai prisieke ira* (Bretkūnas) “anys (=jie) abudu tenai prisiekę yra”. Dažnai įvardžiuotinių lyčių aukštesnysis laipsnis vartojamas aukščiausiojo laipsnio vietoje: *Didenisis* “didžiausiasis” (Bretk.). Ši lytis taip vartojama ir su *visų*: *thie sanarai kuno . . . ira visų reikmeningeni* (Bretk.); *kursai wisų geriausiasis ir mandagesnis ira* (Bretk.). Kur šiandien turime padalyvines lytis, anuo metu randame dar naudininką (vad. dativus absolutus): *numire Saulei nussileidanczei* (Bretk.) “numirė saulei nusileidžiančiai (=nusileidžiant)”; *Bilantczem Petruī . . . pūole Dwasia schwenta ant wissū* (Zengštokas) “Bylančiam (=bylojant) Petruī . . . puolė Dvasia šventa ant visų”; *regintiemus aniemus jisai užžengė danguna* “aniems regint . . .”; *buvo tenai ik numirštanciam Herodui* “buvo tenai iki Erodui numirštant”. Dar bar jau visai svetimos atrodo ir tokios gl. lytys su dalyviu (vad. accusativus cum participio): *Ponas Jėzus žinojosi didžių daiktų dėlei iš dangaus ant žemės atėjusį ir iš Marijos gimusį* “. . . Jėzus žinojo save . . . iš dangaus atėjusį ir iš Marijos gimusį (esant)”. Sutinkame to meto raštuose jungtukų, vartojamų kitokia reikšme negu šiandien įprasta. Pvz. *net* neretai reiškia “iki, kol”: *noteis, net kad svieta sūdyt turēs* “neateis, kol svieta sūdyti turēs”. *Kada* nekartą ir “kad” reikšme vartojamas: *kaip žadėjęs esi, kada tikinčiųjų neapleisi* “kaip žadėjęs esi, kad . . . neapleisi”.

1737 m. anoniminė gramatika

1737 m. Vilniuje išėjo lotyniškai parašyta lietuvių kalbos gramatika (*Universitas linguarum Lituaniae*), kuri duoda nemaža medžiagos XVIII a. lietuvių kalbai apibūdinti. Jos autorius nėra žinomas.

Gramatika parašyta vidurio aukštaičių tarmės pagrindu, bet yra ir rytietišku lyčių, pasitaiko net žemaitišku: *nusigąsdawaw: nusigandaw, skindaw, rasant, antras, pleszk, szątu, kalbąs, tankiu* “lenkiu”, *kalbesiunczas* “kalbėsiančias”, *dieną, medey, didey*.

Ši gramatika iš visų ligšiolinių išsiskiria daugiausia tuo, kad ji pirmoji aprašo lietuvių kalbos priegaides. Gramatikos autorius skiria keturias priegaides: 1. žymimą graviu (kairiniu ženklu): *awis* (tai yra dabartinė trumpinė, trumpųjų kirčiuotų skiemenų, priegaidė); 2. žymimą cirkumfleksu (^ ženklu): *pōnas* (jā dabar vadiname tęstine, tvirtagale, priegaide); 3. priegaidę tokiuose žodžiuose, kaip *siena*⁷¹, taigi šiandieninę stuntinę (tvirtapradę: *siena*); 4. priegaidę tokiuose žodžiuose, kaip (rytiečių atitrauktinio kirčio) *kālba*. Taigi gramatikoje skiriamos tokios pat trys priegaidės, kaip šiandien bendrinėje kalboje (*avis : pōnas : siena*) ir dar viena, kuri pažįstama paprastai iš tarmių (pvz. rytiečių *kālba*, su *pōnu* pirmame skiemenyje su vidurine prie-

⁷¹ Autorius šią priegaidę žymi antikvine raide kursyvu parašytame žodyje: *siena, wiēnas* (=siena, viēnas).

gaide, kuri yra vidurys tarp trumpinės ir tęstinės). Tą kirčio atitraukimą matome ne tik iš šio žodžio, bet ir iš visos eilės kitų gramatikos pavyzdžių: *slūga, diēna, tūlžis, sūnkus, būwu, girdžiu, sėrgu* (=slūga, diēna, suñkus, būvu, girdžiu, seřgu su vidurine priegaide) ir t.t. Čia, kaip matome, kirtis atitraukiamas iš trumpo galūninio skiemens (t. y. tokio, kuris turi trumpą balsį) į ilgą šaknies skiemenį (turintį ilgą balsį ar dvibalsį). Tačiau į trumpą šaknį kirtis iš galūnės nebeatitraukiamas: *žuvis, pigūs, apkabinù*. Taip kirčiuoja ir šiauriniai, kurie rytiečiai, pvz. subatėnai, kupiškėnai ir kt. sako: *sūdzia, slūga, diēna, seřgu* (su vidurine priegaide), bet: *šakà, visùs*. Šitoks kirčiavimas yra pažįstamas į šiaurę nuo Vandžiogalos, Kulvos, Gelvonių, Giedraičių, išskyrus pačią šiaurę (palatvę), kur kirtis atitraukiamas visuotinai — ir į trumpo skiemens šaknį (pvz. *šaka*). Matyt, ir gramatikos autorius bus iš kurios to plokščios dalies kilęs. Mūsų autorius liudija, kad dabartinis lietuvių kalbos kirčio atitraukimas yra senesnis už XVIII a. pradžią, nes tada jis jau buvo pažįstamas.

Iš kitų būdingesnių kirčiavimo dalykų pažymėtinos kai kurios įvardžiutinio būdvardžio ir būtojo laiko veiksmažodžių lytys. Įvardžiutinių būdvardžių vyr. g. vs. vd. kirčiuojamas gale: *Mažasis, manasis* (ar *manasis*). Taigi toks pat kirčiavimas, kaip XVII a.; tik bene mot. g. vs. vd. jau nebekirčiuojamas (kaip tai buvo dar XVII a.) galūnėje (*mažoji, nebe mažoji*). Būtojo laiko dg. 1. ir 2. asm. kirtis galūnėje: *buwomė, buwotė*. Jei tai ne klaidos⁷², tai XVIII a. pradžioje dar nebus išny-

⁷² J. Rozwadowskis (IF VII, 255) jas laiko "nuostabiomis klaidomis".

kęs galūninis šių lyčių kirčiavimas, kuris XVI a. buvo pažįstamas Daukšai.

Morfologijoje anoniminėje gramatikoje kai kurių senesnių lyčių jau neberandame; žodžių daryba ir kaita beveik nesiskiria nuo šiūdienės.

Dviskaita linksniavime reta: *du ponu, dviem ponam, dwi duoni, dviem duonom*. Veiksmažodyje ji visai nebevertinama.

Dg. vt. vartojama galūnė *-se (-su nepažįstama)*: *tuoše pōnoše, ausisè, èsancziuose* (vyr. g.), *Buwusiose* (vyr. g.)⁷³. Esamąjį vidaus vietininką autorius sako esant retesnę negu lytį su prielinksniu: paprasčiau esą sakoma *ing Bažniczia* negu *Bažniczan*.

Šalia dg. nd. galūnės *-mus* vartojama sutrumpinta *-ms*, bet dažniausiai *-mis*: *Tiems pōnamus* arba *tiems pōnams*, *Tōmis bitemis* arba *tōms bitems*, *Maziemis*, *Mazōmis*, *mumis*, *iumis*, *jėmis*, *èsantiemus* arba *èsantiems*, *èsancziomis*. Ši *-mis* galūnė paimta iš įn., nes ir *-mus*, *-ms* nd. galūnės kartais vartotos įnagininkui. Tai gi tuo būdu ilgainiui nd. ir įn. galūnės ėmė maišytis, todėl *-mis* iš įn. galėjo pereiti į nd.⁷⁴

Ir šiaip daiktavardžių linksniavime matome galūnių, paimtų iš kitų kamienų, pvz.: vs. km. *akmenio* (vietoj senesnio *akmenes*) iš II linksniuotės (plg. *pei-*

⁷³ Gramatikoje rašoma: *ponose, ležuwiose, kriziose*, bet *geruōse, mažuōse*, taip pat *nuoriu, nubuosta : nubosta*. Atrodo, kad *uo* ir *o* maišoma.

⁷⁴ Ši *-mis* nd. galūnė pažįstama ir XIX a. (pvz. A. Tatarės raštuose).

lio), vs. km. *piemenies* — iš III linksniuotės (plg. *va-gies*).

-u- kam. būdvardžiai (vs. vd. -us), ne kaip XVII a., jau linksniuojami kaip ir šiandien bendrinėje kalboje. Gramatikos autorius sako, kad jie linksniuojami kaip *kryžius*, kuris jau nebesiskiria nuo šiandieninio bendrinės kalbos linksniavimo. Tad esą linksniuojama: *Brangus, brangiàm, brangiame, brangiu, brangieys, brangiose*. Matome, kad tiek -iu- kam. daiktavardžiai (vs. vd. -ius), tiek -u- kam. būdvardžiai mūsų gramatikoje, skiriantis nuo XVII a., linksniuojami kaip ir dabar bendrinėje kalboje. Būdvardžių vyr. g. vs. nd. -am (*giaram*), o mot, g. -ã- kam. (vs. vd. -a) vs. įn. galūnė -oja: *mazoja* (=mažója) “mažąja”.

Įvardžiuose vartojamos lytys ir su -p pasturdėliu: *manimp, tavimp, savimp*.

Vadinamosios atematinės veiksmazodžių lytys randamos perdirbtos: šalia *eimi* rašoma ir *ei-mu* “einu” su galūne -u (vietoj ankstyvesnio *eimi*), taip pat šalia *duodu* ir *duomu* (vietoj *duomi*) ir *esmu* (vietoj *esmi*). 3. asm. šalia *îra* ir *êsti*, bet dg. jau tik: *esame, esate*, vadinasi, tematinės lytys (vietoj XVII a. atematinų *esme, este*).

Tariamasis nuosakos tepažįstamos jau trumposios lytys: 1. *búcza*, 2. *bútumey* (arba *bútum*), 3. *bútų*; dg. 1. *bútumem*, 2. *bútumet*.

Liepiamajai nuosakai tevartojamos lytys su priesaga -k: *buk, bukite, bukigi* . . .

Dalyvių *santi, sančios, sančio* . . . nevartoja; tepažįstamos lytys su e- : *êsq̄s, êsanti, êsancziuose* . . .

Lietuvių kalba ir jos gaivinimas XIX a.

Lietuviams patekus į svetimųjų (rusų, vokiečių) valdžią, suprantama, negalėjo būti nei normalių, nei palankių sąlygų pačių lietuvių kultūrai ir kalbai ugdyti.

Lietuvių tautą ir kalbą slopino vienoje dalyje (Didžiojoje Lietuvoje) — lenkų ir rusų, kitoje (Mažojoje Lietuvoje) — vokiečių įtaka bei priespauda.

Ypač sena buvo lenkų kalbos įtaka. Ilgainiui jai didžiausia dalimi pasidavė bajorai bei didikai, kunigai, inteligentai. Todėl XIX a. pradžioje daugelis šių sluoksnių atstovų pasisavinę, bent išmokę lenkų kalbą, o kiti net ir visai sulenkėję.

Šita lenkų įtaka, lenkų kalba buvo ryžtingai skleidžiama. Jos židiniai buvo daugiausia bažnyčios, ponų bei bajorų dvarai ir mokyklos, ypač rytinėje Lietuvoje (daugiausia Vilniaus krašte). Nemažą reikšmę turėjo ir tai, kad lietuvių spaudos draudimo metais lenkiškieji raštai nebuvo draudžiami. Vilniaus krašte XIX a. tik per didžiąsias šventes bažnyčiose tebuvo sakomi lietuviški pamokslai. Neretai lenkiško nusistatymo mokyklų vizitatoriai pabrėždavo, kad mokiniai nemoką (parapinėse mokyklose) ar visai nepakankamai temoką lenkiškai, ir siūlydavo drausti mokiniams lietuviškai tarp savęs kalbėtis. Gimnazijose ir kunigų seminarijose bent iki sukilimų (1831, 1863) vyravo lenkų dvasia ir kalba.

Sulenkėjus aukštesniesiems sluoksniams, inteligentijai, ilgainiui ėmė jais sekti ir kai kurie turtingesnieji ūkininkai, valstiečiai. Mat, kadangi lietuviškai kalbėjo ponų niekinamasis žemesnysis luomas, tai lenkiškųjų papročių ir kalbos pasisavinimas atkutusiu valstiečių buvo laikomas priemone iš to niekinamojo luomo išiskirti; lenkų kalbos išmokimas laikyta kultūringumo įrodymu. Todėl ypač Vilniaus krašte nemaža ūkininkų, valstiečių sulenkėjo. Čia lenkėjimas pasireiškė daugiausia antroje XIX a. pusėje, paleidus iš baudžiamųjų valstiečius, kurie tada siekė laisvės, kultūrinio kilimo. O to kaip tik jie tarėsi pasiekti pasisavinę lenkų kultūrą ir kalbą.

Didž. Lietuvai patekus Rusams (1795, o Suvalkų kraštui 1806), ilgainiui valdžios vis daugiau buvo stengiamasi lietuvius rusinti, jų kalbą slopinti. Po 1831 m. ir 1863 m. sukilimų rusai pasiryžo palaužti lenkų įtaką Lietuvoje ir plėsti savąją. Lietuviškosios parapiinės (pradinės) mokyklos, kurios ypač buvo paplitusios apie 1850—1863 m., liko uždarytos. Į jų vietą po 1864 m. imtos steigti pradinės mokyklos rusiškos. Jų pirmuosiuose skyriuose buvo mokoma lietuviškai (rusų raidėmis); bet jos bent 20 metų beveik neturėjo mokinių lietuvių. Gimnazijos surusinamos. Jos stengėsi mokiniams lietuviams prigydyti rusų kalbą, draudžiant net tarp savęs kalbėtis lietuviškai. 1865 m. buvo uždrausta lietuviams spauda: Vilniaus generalgubernatorius Muravjovas (vadinamas Koriku) įsakė nevartoti lietuvių raštuose lotyniškųjų rašmenų, bet tik rusiškuosius (vad. graždanką). Tokiu būdu lietuviški raštai lotyniš-

komis raidėmis buvo draudžiami spausdinti, platinti ir skaityti. Tam įsakymui nusikalnę buvo baudžiami, net tremiami į Sibirą. Draudimas truko 40 metų.

Mažonoje Lietuvoje buvo plečiama germanizacija, lietuviai vokietinami, o jų kalba ujama. Tarnavimas vokiečių kariuomenėje, kaskart vis didėjęs dėl susisiekimo patobulėjimo bendravimas su vokiečiais, valdžios įstaigos, mokykla ir iš dalies bažnyčia — tai buvo tie didieji vartai, pro kuriuos veržėsi į lietuvių tarpą vokiečių kalba. Pagaliau nenoras nustoti tam tikrų pirmenybių dėl vokiečių kalbos nemokėjimo, noras pasisavinti aukštesnę vokiškąją civilizaciją ir išvengti pajukos dėl savo kalbos — nevieną lietuvių vertė mokytis vokiškai.

Kalbamuojų metu lietuvių kalbai nykti ypač padėjo vokiečių atsikraustymas po didžiojo XVIII a. maro (1709-11) į lietuvių gyvenamąsias vietas⁷⁵. Jau XIX a. pradžioje keliami projektai lietuviams greičiau suvokieinti ir lietuvių kalbai nuslopinti. Germanizacija labai sustiprėjo XIX a. antroje pusėje. Labiausiai tam tarnavo vokiečių mokyklos. Jau pradedamojoje mokykloje lietuvių vaikai turėjo išmokti vokiečių kalbą. 1865 m. vokiečių švietimo ministerio įsakymu vaikai pirmaisiais metais turėjo mokytis lietuviškai; toliau tolydžio pereinama į vokiečių kalbą. Ketvirtaisiais ir penktaisiais metais lietuviškai temokoma Biblijos is-

⁷⁵ Nemaža tų ateivių vokiečių ilgainiui ir sulietuvėjo. Iš jų išėjo ir pagarsėjusi savo lietuviškaisiais darbais Ostermejerių šeima (tėvas, sūnus ir trys vaikaičiai).

torijos ir giesmių. Dar labiau lietuvių kalba suvaržoma 1873 m. Horno bendraraščiu. Lietuvių kalba tei-
džiama mokyti tikybos, ir tai tik pradinės mokyklos
žemesniajame skyriuje; viduriniame (antrame) ir ti-
kyba dėstoma vokiškai. Visi kiti dalykai einami vokiš-
kai. Lietuvių kálba atskiru dalyku tegalinti būti leista
aukštesniajame skyriuje mokyti lietuviškai skaityti ir
rašyti, kad vaikai savo gimtąja kalba galėtų paskaityti
ir suprasti šv. Raštą ir bažnytines giesmes. Daugiau lie-
tuvių kalbos mokyti, negu tam tikslui reikia, draudžia-
ma. — Gimnazijos Mažojeje Lietuvoje buvo vokiškos.
XIX a. viduryje Tilžės (1825), taip pat ir Klaipėdos
gimnazijoje buvo įvestos neprivalomos lietuvių kalbos
pamokos, bet po kiek laiko vėl panaikintos.

Todėl ilgainiui vokiečių kalba vis daugiau užima
pozicijų. Labiausiai vokietybė plito pietinėje vakarinė-
je Maž. Lietuvos dalyje, mažiau — šiaurinėje rytinėje⁷⁶.

Tokioms sąlygoms esant, kai kam atrodė, kad lie-
tuvių tauta ir kalba eina prie išnykimo. Kai kurie lie-
tuvių kalbos tyrinėtojai tarė reikiant greičiau sužymė-
ti tos kalbos duomenis, kad tokiu būdu galima būtų
juos išsaugoti mokslui nuo pražūties. Būrelis, daugiau-

⁷⁶ Tatai galima spręsti ir ne iš visai objektyvios anų laikų vo-
kiečių statistikos. 1837 m. duomenimis, Klaipėdos, Šilutės ir Tilžės
apskirtyse lietuviškai kalbančių buvo 59.1%, o be miestų — 70.3%;
Ragainės, Pakalnės, Labguvos ir Pilkalnio apskrityse — 41.9%. To-
liau vokiečių statistika rodo lietuvius mažėjant. Lietuviškai kal-
bančių Klaipėdos krašte (be Klaipėdos miesto) buvo: 1870 m. 67.7%,
1878 m. — 64.5%, 1897 m. — 61.9%. Bet faktinis lietuvių skaičius
turėjo būti didesnis, nes dar 1896 m. lietuviai skundėsi, kad jų
vaikai užrašomi vokiečiais.

sia vokiečių, mokslininkų 1878 m. įkūrė tam tikrą lietuvių literatūrinę draugiją (Litauische Literarische Gesellschaft), kurios steigėjai atsišaukime rašė: "Lietuvių kalba, viena seniausių kalbų, veikia slenka į pražūtį". Todėl reikia išlaikyti bent vaizdą to, kas prigimties teisės ir gyvenimo pažangos dėsniais turįs pražūti.

Tačiau šitam lietuvių kalbos slopinimui, uжимui, niekinimui ir naikinimui buvo priešinamasi. Iš pradžių priešinimasis reikėsi nedrąsiai, negausių atskirų patriotų balsais, kol ilgainiui XIX a. antroje pusėje, po baudžiavų panaikinimo išaugus iš liaudies kilusiai inteligentijai, jis išsiliejo galingesne srove, vedančia į lietuvių kalbos bei tautos atgimimą.

Tvirtą to priešinimosi atramą davė lietuviškasis kaimas (pirmiausia Didžiojoje Lietuvoje), savo pagrinde amžius išlikęs geriausias lietuviškojo žodžio saugotojas, kurio gyventojų absoliutinis daugumas niekada nebuvo palaužtas svetimų kalbų įtakos.

Reakciją prieš lietuvių kalbos niekinimą bei naikinimą rėmė visa eilė veiksmų.

Tam pasipriešinimui padėjo XVIII a. gale ir XIX a. pradžioje prasidėjęs Europos tautų (čekų, kimrų ir kt.) atbudimas. Vokiečių romantizmo filosofija pripažino tiek atskiram asmeniui, tiek atskirai tautai laisvę ugdyti savo ypatybes ir kalbą. Kalba esanti neatskiriama kiekvienos tautos savaimingo charakterio žymė; slopinant kalbą, varžomas tautos būdo išsivystymas, naikinama jos moralė. Tokias mintis matome skelbiant ir garsųjį Karaliaučiaus filosofą I. Kantą Milkės žodyno prakalboje (1800). Taip pat ir kai kurie kiti Mažosios

Lietuvos autoriai priešinosi XIX a. pradžios vokiečių pastangoms naikinti lietuvių kalbą, lietuvius vokietinti. Griežtai tam pasipriešino Zigfrydas Ostermejeris, 1817 m. vokiškai išspausdinęs knygelę “Ar patartina išstumti lietuvių kalbą ir lietuvius sulieti su vokiečiais”⁷⁷. L. Rēza pažymėjo, kad toks noras atimti iš lietuvių kalbą esąs pasikėsinimas prieš tautos moralę. Taip pat Ksaverui Bohušui ir S. Daukantui kalba buvo neatskirama tautos žymė, ir jos naikinimą jie laikė tautos žudymu. Ypač kalbos susijimą su tautybe pabrėžė aušrininkai. J. Basanavičius rašė, jog žmogus, pametęs savo gimtąją kalbą, amžinai numirštąs savo tautai.

Jau nuo seno nevienu buvo keliamas lietuvių kalbos tobulumas, gražumas. Čia ji neužsileidžianti tobuloms graikų ir lotynų kalboms (tai ypač pabrėžė P. Ruišys savo 1747 m. veikle “Betrachtung der litthauischen Sprache”). Šias mintis pakartojo K. Bohušas savo lenkiškai parašytoje knygelėje “Apie lietuvių kalbos ir tautos kilmę” (O początku narodu i języka litewskiego), išspausdintoje 1808 m. Bohušas čia įrodinėjo, kad lietuvių kalba nesanti, kaip kai kurie paniekinamai tvirtino, kitų kalbų mišinys, bet esanti savotiška kalba, net kitų kalbų motina. Be to, ji esanti skambi, graži, tobula, turtinga žodžių bei priemonių ne tik paprastojo kasdieninio gyvenimo, bet ir mokslo, meno, psichologijos sąvokoms reikšti. Tos mintys su užsidegimu

⁷⁷ Ist es anzurathen die litthauische Sprache zu verdrängen und Litthauer mit den Deutschen zu verschmelzen.

buvo ilgą laiką kartojamos lietuvių kalbos ir tautos mylėtojų. Jomis nekartą patriotai pasiremdavo prieš tuos, kurie tvirtino, kad lietuvių kalba esanti primityvi, netinkašti aukštesnio gyvenimo sąvokoms išsakyti. Pvz. Daukantas pabrėžia, jog savo “Darbus senovės lietuvių ir žemaičių” (1822), be kitko, rašęs todėl, kad norėjęs lietuvių kalbos priešams parodyti, jog ta kalba kiekvienas, jei tik turįs gabumo, galįs rašyti, kaip ir kiekviena kita kalba.

Jei gimtoji kalba yra būtina tautybės žymė, tautos dorovinio pobūdžio pagrindas, jei lietuvių kalba yra tokia tobula, tai gavosi išvada, jog kiekvienas doras tautietis turi ją mylėti ir branginti. Jos negalima išsižadėti, niekinti, kaip tai darė svetimieji, šaipydami iš muzikų kalbos. Ir čia lietuviai galėjo pasiremti kitų tautų (čekų, lenkų ir kt.) pavyzdžiais, jų savosios gimtosios kalbos meile. D. Poška rašė (1823):

Garbink tiewiszka kalba
yr anos Kałbrieda
Nes Prigimta liezuwia
nemokieti gieda.

S. Stanavičius persispausdino garsiąją M. Daukšos (1599) prakalbą, kurioje iškalbingai raginama neišsižadėti savosios kalbos. Ypač visokiais būdais ta gimtosios kalbos meilė buvo reiškiamą “Aušroje”. Vieno jos redaktorių, J. Šliūpo, žodžiais, mylėti kalbą, ja didžiutis — tai didžioji aušrininkų pareiga. Įvairiais straipsniais, net eilėraščiais aušrininkai aukštino lietuvių kalbą, kėlė ją aukščiau už kitas.

Dar labiau stiprino lietuvių pasitikėjimą savo kalba, jos vertingumu ir padidino prie jos prisirišimą XIX a. pradžioje susikūręs lyginamasis kalbų mokslas. Pasirodė, kad lietuvių kalbos esama vienos seniausių ide. kalbų, labai vertingos kitų kalbų bei tautų praeičiai nušviesti. Dėl to mokslininkai ėmė ja domėtis, suskato rinkti lietuvių kalbos paminklus, vykti į Lietuvą jos tyrinėti iš tautos lūpų. Aušrininkai didžiavosi, kad lietuviai turi tokią seną, garbingą kalbą; kai kurie ją tiesiog kitų kalbų motina laikė (A. Vištelis ir kt.), nors lyginamasis kalbų mokslas ją tevadino tik senesniąja kitų ide. kalbų šaka, kad ir dėl to senumo svarbia ir brangintina.

XIX a. antroje pusėje lietuvių kalba įvedama dės-
tomuoju dalyku į kai kurias aukštesniąsias mokyklas (gimnazijas, seminarijas)⁷⁸. Maž Lietuvoje ji buvo įvesta į Tilžės (1825) ir Klaipėdos gimnazijas. Bėt ilgai-
niui, germanizacijai stiprėjant, ji vėl išmetama. Tilžės
gimnazijoje lietuvių kalbos pamokų iš pradžių buvo
4 val., paskui 2 ir 1 val., o 1886 m. jos visai panaikintos.

Didesnės įtakos tos pamokos turėjo Didžiosios Lie-
tuvos aukštesniosiose mokyklose. Tačiau nuosekliai lie-
tuvių kalbos nebuvo mokoma. Išimtis tebuvo Kauno
kunigų seminarija, kur lietuvių kalba buvo sistemini-
gai einama. Čia ji buvo įvesta 1871 m., norint klierikus

⁷⁸ Lietuvių kalba dėl savo vertingumo lyginamajam kalbų mokslui apie XIX a. vidurį įvedama studijų dalyku ir į įvairius univer-
sitetus (Rusijos, Vokietijos...).

paruošti lietuviškai sakyti pamokslus⁷⁹. Pirmasis jos dėstytojas buvo Antanas Baranauskas. Neprivalomu dalyku buvo įvestos lietuvių kalbos pamokos ir Marijampolės (bene nuo 1867 m.) bei Suvalkų gimnazijose, taip pat Veiverių pedagoginiuose kursuose (nuo 1866), vėliau virtusiųose mokytojų seminarija. Protarpiais lietuvių kalbos buvo kiek mokoma ir Panevėžio mokytojų seminarijoje. Tačiau mokiniai tose mokyklose nedaug jos teišmokdavo, nes nebuvo nei tam tinkamų vadovėlių, nei gerų mokytojų.

Be Kauno kunigų seminarijos, daugiau kiek davė mokiniams Marijampolės gimnazija. Šioje gimnazijoje lietuvių kalbos buvo mokoma neprivalomai 2 valandas per savaitę, po kitų pamokų arba sekmadieniais po mokinių pamaldų. Be kitų, lietuvių kalbą čia dėstė Petras Kriaučiūnas ir Petras Arminas. — Tas lietuvių kalbos mokslas, ypač iš pradžių, buvo menkas, mokinių nelabai tepatraukdavo; nevienas jas lankė tam, kad brandos atestate turėtų lietuvių kalbos pažymį, kuris paskui buvo reikalingas norintiems universitete gauti vadinamąją lietuviškąją stipendiją. Mokytojai klasėje paaiškindavo kai kuriuos nesuprantamus žodžius, lygindavo lietuvių kalbos žodžius su lotynų bei graikų kalbos žodžiais, paaiškindavo ką iš Ivinskio kalendorių, Baranausko “Anykščių šilelio”, Donelaičio “Metų”,

⁷⁹ Jau anksčiau, Valančiaus rektoriavimo metu (apie 1846-7), šitoje (Varnių) seminarijoje, nominato (skirtinio vyskupo) J. Chr. Gintilos iniciatyva, buvo įvesti lietuviški klierikų pamokslai (pratybos mokyti pamokslams sakyti), tačiau dėstomuoju dalyku lietuvių kalbos tada čia dar neįsileista.

liepdavo versti iš rusų kalbos į lietuvių kalbą ir atvirkščiai, kiti padiktuodavo kai kurias gramatikos taisykles; liepdavo rašyti lentoje arba kartais ir sąsiuvinuose diktantą ir t.t. Daug daugiau įtakos mokiniams padarė P. Kriaučiūnas, kuris XIX a. šioje gimnazijoje lietuvių kalbą dėstė 1881—87 m. Jis stengdavosi mokiniams sistemingai pateikti eklektinės gramatikos žinias, išskelti lietuvių kalbos senumą bei jos mokslinę vertę, be to, uždegti mokiniuose meilę lietuviškajam žodžiui ir apskritai lietuvybei; ne tik šiose pamokose, bet ir už mokyklos sienų su mokiniais kalbėtis lietuviškai (o tai tuomet buvo drąsus žygis). Jis čia nemaža padarė lietuvybei sustiprinti, o jo lietuvių kalbos pamokos mokinių buvo uoliai lankomos. Apskritai P. Kriaučiūno, uolaus aušrininko, svarbiausias tikslas Marijampolėje buvo — mokiniams įkvėpti gimtosios kalbos bei praeities meilę ir suspiesti šviesuomenę, ypač mokytojus, prieš įsigalėjusį lenkinimą ir rusinimą.

Lietuvių kalbos žodynai

Lietuvių kalbos žodynai pradedami ruošti gana anksti — jau nuo pirmosios XVII a. pusės. Jie iš pradžių, kaip ir pati lietuviškoji literatūra, tarnavo tikybiniam reikalui. Žodynai turėjo teikti, pirmiausia kunigams bei dvasininkams, tą žodžių atsargą, kurios privalė Dievo žodžio skelbėjai, neretai svetimtaučiai arba ir šiaip nepakankamai gerai temoką lietuviškai.

Mažojoj Lietuvoj buvo ruošiami lietuviškai vokiški bei vokiškai lietuviški žodynai, o Didžiojoje — lietuviškai lenkiški arba atvirkščiai, kartais pridėdant dar lotynų, vėliau ir rusų ar dar net ir kurią kitą kalbą.

Čia geriau sekėsi Mažajai Lietuvai, kuriai pavyko išleisti bent keletą žodynų, nors ten lietuvių buvo daug kartų mažiau negu Didžiojoje Lietuvoje. Pastarojoje daugumas ruoštų žodynų buvo nebaigti, tesurašyti rankraščiai, kurių daugelis dingo.

Mažojoje Lietuvoje apie tą patį laiką, kaip išėjo pirmoji tame krašte lietuvių kalbos gramatika (1653), bene paties Danieliaus Kleino buvo paruoštas ir lietuvių kalbos žodynas. Medžiaga jam buvo renkama tiek iš gyvosios kalbos, tiek iš spausdintų lietuviškų knygų; buvo suvartotas ir anksčiau Didž. Lietuvoje išleistas K. Sirvydo žodynas. Tačiau žodynas nebuvo išspausdintas. Ir eilė kitų autorių apie tą laiką rinko medžiagą, ruošė lietuvių kalbos žodynus: D. Kleino bendradarbis Jonas Hurtelijus, Pridrikas Pretorijus vy-

resnysis, Teofilis Šulcas, Jokūbas Perkūnas jaunesnysis, Pridrikas Partatijus... Pastarasis paruošė žodynėlį 400 lietuviškų žodžių, tariamai kilusių iš graikų kalbos. Tačiau ir šie žodynai nebuvo išspausdinti, jų rankraščiai prapuolė.

Mažajoje Lietuvoje pirmas žodynas buvo išspausdintas Hallėje 1730 m. Tai buvo Pridriko Vilhelmo Hako (Haacko, 1706—1754) nedidelis lietuviškai vokiškas ir vokiškai lietuviškas žodynas (Vocabularium Lithvanico-Germanicum et Germanico-Lithvanicum). Jo prireikė praktikos gyvenimui: jis buvo skiriamas lietuvių kunigams, kurie mokėsi prie Hallės universiteto įsteigtame (1723) lietuvių seminare, kurio vedėjas Hakas ir paruošė šį žodynėlį. Tam pačiam reikalui ir jo pirmatakas, tos seminarijos vedėjas J. Richteris (1705—1754), buvo sudaręs (1728) 30,000 žodžių žodynėlį, kuris buvo vartojamas seminare, bet nebuvo išspausdintas.

Antrą Mažosios Lietuvos žodyną išspausdino Pilypas Ruigys (1675—1749). Tam žodynui paruošti akstiną davė tiek praktiniai, tiek teoriniai sumetimai. Mat, Ruigys priklausė tai XVIII a. pirmosios pusės kunigų grupei (šalia M. Mörlino ir J. Šulco), kuri rūpinosi gryninti bažnytinę lietuvių kalbą, be kitko, tam tikslui rinkdamasi tinkamų lietuviškų žodžių atsargą. Tokiu būdu Pil. Ruigys 1747 m. ir išleido lietuviškai vokišką ir vokiškai lietuvišką žodyną, kuriam jis sunaudojo Sirvydo ir Hako žodynus, eilę nespausdintų, gausios medžiagos, rinktos ir iš gyvosios kalbos.

Ruigio ir Hako žodynai paskatino imtis panašių darbų ir kitus, ypač kunigus, kurie daugiau susidurdavo su gyvąja lietuvių kalba. Vienas tokių pažymėtinas Trempų precentorius Jokūbas Brodovskis (†1744), parašęs vokiškai lietuvišką bei lietuviškai vokišką žodyną, kuriam medžiaga buvo renkama daugiausia iš žmonių lūpų. Jame įdėta ir apie 2,000 patarlių bei priežodžių. To žodyno rankraštis daugelio ir kitų kalbininkų buvo naudojamas.

1800 m., kiek papildęs, Ruigio žodyną persispausdino K. G. Milkė (1736 — po 1806).

XIX a. pradžioje susikūrus lyginamajam kalbų mokslui ir lietuvių kalbą, kaip vieną seniausių, įtraukus į to mokslo tyrinėjimų sritį, ir mokslininkai ėmė rūpintis lietuvių kalbos žodynų ruošimu. Be kitų, pirmiausia minėtinas J. E. F. Nesselmannas, 1851 m. išleidęs lietuviškai vokišką žodyną (Wörterbuch der litauischen Sprache). Jis čia pasinaudojo įvairiais ankstyvesniais žodynais, taip pat rinko medžiagos iš gyvosios kalbos, padedamas ir kitų.

Pilnesnį ir patikimesnį žodyną išleido nors savamokslis kalbininkas, bet gerai savo kalbą mokąs Pridikas Kuršaitis (1806—1884). Jo lietuvių kalbos žodyno (Wörterbuch der litauischen Sprache) vokiškai lietuviškoji dalis išėjo 1870 m. (A—K) ir 1874 m. (L—Ž), o lietuviškai vokiškoji 1883 m. Kuršaičiui irgi talkininkavo visa eilė pagalbininkų (R. A. Zippelis, K. R. Jacoby, Kr. Jedinaitis, brolis Liudvikas Kuršaitis, Pr. Kelkis, Lapaitis...). Kuršaičio žodynas ir šiandien dar nėra nustojęs savo reikšmės, ypač dėl to, kad jis duo-

da patikimų Mažosios Lietuvos žodžių.

Didžiojoje Lietuvoje pirmasis žodynas buvo išspausdintas anksčiau negu Mažajoje. Tai trikalbis Konstantino Sirvydo lenkiškas lotyniškas lietuviškas žodynas (Dictionarium trium linguarum), išėjęs 1629 m. Vilniuje. Jis buvo skiriamas Vilniaus akademijos jaunuomenei bei dvasininkams. Tas žodynas (su tam tikrais papildymais) buvo kartojamas iki 1713 m., susilaukęs 5 leidimų (1629, 1631, 1642, 1677, 1713). Toliau iki XIX a. nežinoma, kad būtų buvę ruošiami žodynai, jei neminėsime kun. Kristupo Lopacinskio žodyno, kuris 1754 m. buvęs įduotas spausdinti, bet jo likimas nežinomas⁸⁰.

XIX a., prasidėjus tautiniam atgijimui ir kalbininkams susidomėjus lietuvių kalba, daug kas rinko žodyninę medžiagą, tačiau iki pačios amžiaus pabaigos tepavyko išspausdinti vos tik vieną nedidelį žodyną. Jie liko rankraščiais, kiti neapdirbti ir nebaigti, kurių dar didelė dalis dingo. Iš jų minėtini: A. Butkevičiaus (apie 1780 — po 1823), S. Stanevičiaus (1799—1848), K. Zabičio (Nezabitausko, 1800—1876), D. Poškos (†1830), D. Sutkevičiaus (1782—1849 ar 1856), Andruškevičiaus, Jumskio, Kr. Daukšos (1800 — apie 1858), A. Ugenskio (1816—1870), M. Akelaičio (1829—1887) ir kt. Labiau buvo pagarsėjęs Dionizo Poškos lietuvių lenkų lotynų kalbų žodynas (Słownik języka litewskiego, polskiego i lacińskiego), pradėtas apie 1828 m., bet

⁸⁰ V. Biržiška, *Senujų lietuvių knygų istorija* (antras pap. leid., rankraštis).

nebaigtas. Didelį žodyną — apie 100,000 žodžių (Suringas musu kalbos žodžiu del busencio kanakuomet Lietuwiszko žodinio) — buvo paruošęs Kazanės universiteto klasikinių kalbų profesorius žemaitis Andrius Ugenskis. Rusijoje gyvendamas, jam medžiagą autorius rinko iš literatūros keliasdešimt metų. Tačiau to žodyno likimas nėra žinomas.

Vienintelis XIX a. išspausdintas Didžiosios Lietuvos žodynas yra kun. Mykolo Miežinio (1826—1888) lietuvių lenkų rusų latvių kalbų žodynėlis, išėjęs 1894 m. Tilžėje.

Gausios medžiagos lietuvių kalbos žodynui surinko Antanas Juška (1819—1904). Jo žodyną, Rusų mokslų akademijos priežiūroje, teko redaguoti jo broliui Jonui Juškai, vėliau J. Jablonskiui, o paskui K. Būgai. XIX a. žodyno teisėjo (1897) tik vienas sąsiuvinis (392 psl.). Pirmojo tomo II sąs. išspausdintas 1904 m., o antrojo tomo I sąs. 1922 m. (iki žodžio *kuštuotis*).

Mūsų asmenvardžiai ir vietovardžiai

Lietuvių kalbos turtas yra susidaręs ne tik iš vadinamųjų bendrinių žodžių, bet ir iš tikrinių vardų. Tikriniai vardai tai pirmiausia mūsų asmenvardžiai (asmenų vardai, pavardės) ir vietovardžiai. Ir tikriniai vardai turi savo praeitį, savo raidos kelią. Juose esti išlikusių retų žodžių bei lyčių; jie nemaža ką gali pasakyti ir apie žiląją mūsų senovę.

Mūsų tikriniai vardai, kurių esama įvairių įvairiausių, labai maža dar tetryrinėti. Čia pasitenkinsime išskėlę vieną kitą jų rūšį. Tikrinių vardų kilmės aiškinimas nėra lengvas, nes jų atsiradimo aplinkybės ir pati raida dažniausiai nėra žinoma, ištirta. Todėl kai kurie tokie aiškinimai yra galimi, bet ne visada būtini.

Šiandien kiekvienas lietuvis vadinasi vardu ir pavarde (kartais ir keliais vardais ar pavardėmis). Seniau būta kitaip. Buvo laikai, kada žmonės ir visai nei vardų, nei pavardžių nenešiojo. Ilgainiui, stiprėjant atskiro žmogaus nusimanymui, sąmonei, atsiranda ir asmenų vardai, t. y. asmenų pavadinimai, kuriais vienas žmogus skiriamas nuo kito. Seniausi lietuvių asmens vardai (pavadinimai) randami XIII—XIV a. raštuose, dokumentuose.

Iš pradžių žmogus teturėjo vieną pavadinimą, nelyginant kaip vieną medį nuo kito skiriame vienu vardu: ąžuolą nuo liepos, beržą nuo alksnio ir pan. Todėl pvz. XIV a. dokumentuose randame lietuvius pasirašinėjant

vienais asmens vardais: Dirkestelis, Eitutis, Daukšas, Ragelis, Pamplys ir t.t. (1390 m.).

Ypač padaugėjus gyventojų, tuo pačiu vardu atsirado daugiau žmonių, vienu vardu jau nebegalima buvo išsiversti. Ypač kai teko tiksliau užrašyti gyventoją kuriuose kariuomenės, teismo sąrašuose ar kitokiuose dokumentuose. Tada prie turimojo asmens pavadinimo teko pridurti dar vieną ar daugiau pavadinimų, vardų, paaškinimų. Todėl XV a. randame užrašyta: Minigaudas Vangsčio brolis, Minigaila Gaudručio sūnus nuo Viduklės ir t.t. (1406 m.).

Kai lietuviai pasikrikštijo, netrukus ir atsirado šiandieninė asmens pavadinimo tvarka: krikšto vardas ir pavardė. Iš pradžių dar lyg gretaverčiais eina krikšto vardas ir senasis asmens pavadinimas, pvz. Mikolojus kitaip Minigaila (Michael alias Minigailo; čia pirmasis vardas yra krikštavardis, antrasis — senovinis lietuvių asmens pavadinimas). Vėliau abu pavadinimai greta imami rašyti be paaštinamojo žodžio “kitaip” ir pan. Todėl jau XV a. pradžioje matome lietuvius rašantis šiandieniškai: Mikolojus Byliminas, Jonas Gostautas, Vaisymas Doneikavičius ir t.t. (1413 m.). Tačiau vienavardžių (vienu asmens pavadinimu) lietuvių pasitaiko dar ir XVII a. dokumentuose, o šiaip privačiame gyvenime, žinoma, ir dar vėliau. Apskritai lietuvių pavardės nusistėjo XVII—XVIII a. Bet moterys dar XVII a. vienais krikštavardžiais terašomos; o jei rašomos su pavardėmis, tai ir be šių dienų moteriškų priesagų (Katerina Skreivė, Marijona Raudė).⁸¹

⁸¹ A. Salys, Apie mūsų vardus ir pavardes (Ž 1933, Nr. 5—6).

Pavardē, antrasis asmens pavadinimas, atsirado įvairiais keliais. Neretai sūnus buvo vadinamas savo vardu, tam tikru būdu pridodant dar tėvo vardą. Kaip pvz. pono vaikas vadinasi *ponaitis*, taip tėvo Gedimino vaikas *Gediminaitis*, o jei tas vaikas buvo pakrikštytas Jonu, tai visas jo asmens pavadinimas buvo dabar *Jonas Gediminaitis*; jei sūnus Gailius, o tėvas Jotvilas, tai sūnaus pavardė buvo *Jotvilaitis* (vardu ir pavarde jis vadinosi *Gailius Jotvilaitis*) ir t.t. Tokių pavardžių randame pvz. XVI a. dokumentuose. Tam tikslui vartotos ir priesagos *-onis* (Šimkus Jakūbonis), *-ūnas* (Povilas Maciūnas), *-ėnas*, *-inas*, *-ulis*, *-elis* ir kt. (Jonėnas, Jonynas, Matulis, Kalvelis . . .). Neretai buvo patogu žmogui pavardę praminti iš jo kilimo, gyvenamosios vietos. Kas gyveno kalne, liko pramintas Kalniškiu, kas pakalnėje — Pakalniškiu, Pakalniu; kas miške — Miškiniu, o kas lauko gale — Laugaliu (iš Laukgalys) ir t.t. Vietą arba gentinę kilmę gali reikšti pavardės: Žemaitis, Kuršas, Latvys (Latvėnas, Latvynas), Vokietaitis, Švobas, Dauguvietis, Maksvytis (iš Maksva = Maskva) ir t.t. Lygiai ir amatas tiko žmonėms skirti vienam nuo kito. Taip iš amato yra gavę pavardes Kalveliai, Račiai, Kašdailiai (*kašdailis* yra kašių dirbėjas), Kriaučiūnai (iš lenk. *krawiec* = *kriaučius* “siuvėjas”), Kubiliai, Katiliai, Kurpiuvaičiai ir kt. Daug pavardžių yra atsiradusių iš pravardžiavimų. Dėl tam tikrų asmens dvasinių ar fizinių ypatybių vienas žmogus buvo lengvai atskiriamas nuo kito, dėl kai kurių būdingų žymių ir pajuokiamas. Ilgainiui tas pravardžiavimas, pajuokimas tam asmeniui prilipo, liko

pravarde, o pagaliau virto pavarde. Ypač taip atsitiko, kai pavardės liko paveldimos. Todėl iš pradžių koks plonų, išdžiūvusių kojų žmogus buvo pramintas Sauskoju; bet vėliau šis pavadinimas, paveldėtas to žmogaus vaikų ar vaikų vaikų, nustojo pajuokiamosios reikšmės, ir virto to žmogaus įpėdiniams, vaikaičiams tikra pavarde. Iš pravardžiavimų yra kilusios ir šios pavardės: Didžiulis, Trumpa, Šleivys, Kuprys, Variakojis, Rūsteika ir t.t. Čia priklauso ir šeimos bei visuomenės santvarką žyminčios pavardės: Tėvelis, Dėdinas, Preikšas, Užkuraitis, Ūkininkas, Bajoras (Bajorinas, Bajoriūnas...), Vyskupaitis ir kt. Taip pat gyvulinės bei paukštinės: Katinas, Vilkas, Paršaitis, Šarka, Čiurlys, Karvelis ir t.t. Gyvas pavardėse ir margasis augalų pasaulis: Aržuolaitis, Liepa, Serbenta, Dobilas, Kvietinskas...

Iš visų lietuvių pavardžių ypač išsiskiria dvikamienės senovinės pavardės, tokios kaip: By-tautas, Butrimas, Dau-kantas, Ei-noras, Kant-rimas, Mant-vilas, Tar-vydas, Maž-vydas, Žos-tautas ir t.t. Joms būdinga ta ypatybė, kad jų kamienai gali būti sukeičiami vietomis: Mant-vilas: Vil-mantas, Gin-tautas: Taut-ginas, Taut-vydas: Vy-tautas (iš Vyd-tautas), Kant-rimas: Rim-kantas (vėliau Rin-kantas) ir t.t. Tos pavardės yra paveldėtos iš žilos senovės. Jos paprastai yra turėjusios taurią, kilnią reikšmę, nors šiandien daug kur ta reikšmė yra jau išblėsusi, nebesuvaikoma. Šios rūšies dvikamienės pavardės mums yra bendros su senovės indų, graikų, slavų, germanų bei kitų indoeuropiečių tautų pavardėmis.

Lietuvių pavardės nuo seno kitataučių raštuose, sve-
timuose šaltiniuose dažniausiai buvo pakeičiamos, pri-
sitaikomos prie svetimų kalbų arba šiaip įvairiai krai-
pomos. Senaisiais laikais Lietuvos valstybėje oficialūs
raštai paprastai buvo rašomi svetimomis, raštui įpras-
tomis kalbomis (lotyniškai, gudiškai, vokiškai, lenkiš-
kai ar kartais ir dar kitaip). Juose lietuvių pavardės
užrašytos daugiau ar mažiau perkreiptos, susvetimin-
tos. Taip koks nors Daugšys užrašytas vokiečių šalti-
niuose Dogssis (XV a.), Mišutis — Meschutt (1540).
Rusų raštuose, dokumentuose koks Vaidila užrašytas
Vojdilo (1437), Jaunutis — Eounutii (1350), o lenkų
Szczepuc Janelaic (1571) — (š)čeputis Jonelaitis ir t.t.
Daugiausia slaviškoji Lietuvos valstybės raštinė yra
primetusi lietuviams, vietoj lietuviškųjų *-aitis* ir kt., ir
pavardines priesagas *-avičius*, *-evičius*, vėliau ir *-skis*.
Suslavintos yra: Daukševičius (šalia Daukšaičio, pvz.
XVI a.), Kariotavičius (Jurii Koriatovič 1375), Vilkole-
vičius (Woysznar Wilkolewycz 1413), Birutavičius (iš
Birutis), Volončevskis (iš Valančius), Dovydavičius (iš
Dovydaitis), Gelžinskis (iš Gelžinis), Butrimavičius (iš
Butrimas), Gailevičius (iš Gailius) ir t.t. Pavardžių len-
kinimas ypač sustiprėjo vietoj gudų kalbos oficialine
valstybės kalba Lietuvoje įvedus (1697) lenkų kalbą ir
po Lenkijos Lietuvos valstybės padalinimo lenkiškąją
metrikaciją. Čia ne tik buvo sagstomos grynoms lietu-
viškoms pavardėms slaviškos priesagos, bet ir pačios
pavardės verčiamos į lenkų kalbą. Tuo būdu iš žvir-
blio atsirado tariamai poniškesnis Vrubliauskis, iš Kal-
niaus — Gurskis, iš Paukštelio Ptašinskis ir t.t.

Ir mūsų vietovardžiai (platesne reikšme, kaimų, miestelių, miestų, taip pat upių, ežerų, pelkių, kalnų . . . vardai) yra nevienu laiku ir nevienaip atsiradę.

Seniausi yra vandenų vardai, nes didesnės upės, ežerai yra seniau atsiradę už daugelį sodybų. Dėl tos priežasties dalis upių, ežerų vardų šiandien mažiau tėra aiškūs, mažiau besuvokiamos reikšmės negu gyvenamosios vietos.

Nemaža upių, ežerų buvo pavadinta pagal įvairias paties vandens ypatybes. Yra jų pramintų iš vandens spalvos (Juodupis, Juodmena, Baltupis, Raudesa, Sidabrupis, Auksinė, Žibilas, palygink *žibėti*, ir t.t.). Taip pat iš vandens pojūčio (Šaltupis, Šaltis, Šaltuona), tekėjimo (Sriautas, Verdenė, Varduva: *virtis*), iš jo sukeliamo garso (Krokiklis, Staugana), pagal upės bei ežero susidarymo formą (Šaka, Ilginys) arba pagal esamus vandenyje dalykus (Rūdupis, Gelžė, Akmena, Maurupis, Lydekinė). Kartais upė ar ežeras pavadinamas pagal aplinką, kur jis teka ar prasideda (Lankupis, Pelkupis, Ežerė, Dubysa, ež. Dubukas), neretai pagal aplinkos augalus (Obelė, Alksnupis, Agluona, Lieporas, Karkluoja “Karkluotoji”, Beržia, Beržutė). Kitų vandenų vardai vėl susiję su gyvuliais (Briedupis, Babrungas: *bebrus*, Ašva: *ašva* “kumelė”, Ašvija). Yra vandenų, kurių pavadinimai rodo jų susijimą su senoviniu kultu, mūsų protėvių tikyba (Šventoji, Alkupas, Dievupis, ež. Dievytis).

Žinoma, daugelio vandenų vardų kilmės mes šiandien nebesuvokiame, nes nežinome jų atsiradimo aplinkybių, o bendriniai žodžiai, iš kurių jie sudaryti, il-

gainiui iš mūsų kalbos yra išnykę. Kartais čia kitos kalbos gal ateiti į pagalbą savo žodžių turtu ir padėti vieną kitą vardą įminti.

Įvairiai yra atsiradę ir gyvenamųjų vietų (vienkiemų, dvarų, kaimų, miestelių, miestų...) vardai. Jie, ypač mažesnių vietovių vardai, paprastai esti vėlesnio kilimo, todėl jų susidarymas yra dažnai aiškesnis, negu vandenų vardų. Daug kaimų (vėliau išvirtusių kartais ir didesnėmis vietovėmis) vardų yra atsiradę po XVI a. žemės reformos, o kiti ir vėliau; po vieną kitą jų ir dabar atsiranda.

Nemaža mūsų gyvenamųjų vietų yra praminta nuo vandenų, prie kurių seniau mūsų protėviai įsikurdavo. Tai mums šiandien dar aiškiai rodo, sakysime, tokia Panemunė, Pajūris (prie Jūros upės), Pagėgiai (prie Gėgės upės), Ažalaušis (:ež. Alaušas). Taip pat pagal upę (arba ir pagal ten įsikūrusius gyventojus) pramin-tas Vilkaviškis (:upė Vilkauja), Stalupėnai, Piktupėnai, Veiviržėnai (:upė Veiviržas), Strėvininkai (:upė Strėva), Vegeriai (:upė Vegerė), Raseiniai (:Rasupis), Zarasai (:ež. Zarasas) ir kt.

Labai didelė dalis gyvenamųjų vietų vardų sudaryta pagal asmenis. Tokių pagal asmens vardą pavadintų kaimų jau randame užrašytų XIV a. kryžiuočių Lietuvos kelių aprašuose (pvz. czu Mantegirdendorfe, t. y. į Mantigirdo kaimą). Ir iš XVI a. inventorių matyti, kad kaimai dažnai buvo pramenami pagal toj vietoj įsikūrusio žmogaus pavardę. Pvz. 1596 m. ano meto Jurbarko vls. minimas Žindaičių kaimas, kurio visi gyventojai vadinasi Žindaičiai. Ir Kybartai (prie Vokie-

tijos sienos) bus iš asmenvardžio praminti, nes tuo metu (pvz. 1561) Kybartų kaime gyvena daug Kybartaičių. Gelgaudiškis gavo vardą nuo XVIII a. valdžiusio vietovę Gelgaudo. Aiškios asmenvardinės kilmės yra tokie Petraičiai, Kęstaičiai, Kęstiškiai, Radviliškis. Pagal gyventojus pavadinti: Girininkai (:girininkai “girių gyventojai”), Būdininkai, Lankininkai ir daugybė kitų. Klaipėdos krašte asmenvardinės kilmės yra apie du trečdaliu visų gyvenamųjų vietų vardų.

Taip pat gamtinė aplinka patarnavo lietuviams gyvenamųjų vietų vardams susidaryti. Vardas galėjo būti pramenamas iš gamtinio vietos pobūdžio (Pakalnė, Kalnalis), žemės ypatybių, jos rūšies (Gargždai: *gargždas* “žvirgždas”, Molinis, Molėtai: *molė* “moliuota žemė”, *mólė* “purvas”), vietos ar aplinkinių augalų (Pagirys, Pašilė, šilalė, šilėnai, Uosija, Ažuolytė, Klevinė, Avietynė). Ir kultūrinė aplinka, žmogaus veiklos apraiškos žymės galėjo duoti išskirtinių bruožų vietai praminti (Daržai, Darželiai, Būda, Pilkalnis, Didkiemis). Žinoma, gyvenamosios vietovės vardui susidaryti įvairiose vietose galėjo susirasti įvairių įvairiausių būdingų žymių (plg. Degimai, Kirtimai, Didlaukiai, Didėja, Dienovidžiai, Ežkepiei ir kt.).

Vietovardžiai rodo ir mūsų protėvių, baltų pėdsakus, paliktus už šiandieninės Lietuvos ribų. Nemaža tokių vietovardžių yra toli rytuose Smolensko, Kalugos, Maskvos ir Tverės gubernijose. Juos yra tyrinėjęs ne vienas mokslininkas, o ypač domėjosi K. Būga, kuris iš to tyrinėjimo sukūrė visą rytinę lietuvių bei baltų kilčių teoriją, kurią vėlesni tyrinėjimai nevienoje vie-

toje yra patikslinę ar pakeitę. Kad baltai į dabartines savo sodybas būtų atėję iš rytų, šiandien to, rodos, nebegalima tvirtinti. Tačiau yra tiesa, kad žiloje senovėje mūsų bei baltų protėviai buvo išplitę didesniame plote — maždaug nuo Vyslos vakaruose, Dauguvos šiaurėje, Tverės-Kalugos linijos rytuose bei Pripetės balų pietuose. Tai iš tikrųjų liudija pvz. tokie vietovardžiai, kaip Vitebsko aps. vietovė *Seliški*, Gorodoko aps. *Vasiliški*: dėl priesagos *-iški* šie vietovardžiai yra lietuviški. *Bukontovo* Maskvos ir Tverės gub. atliepia liet. *Bukantas*, *Bukantiškė* (kaimas). Rusų kalbos dėsniais pastarasis vietovardis Rusijoje turėjo atsirasti po IX a. Bet yra ir ankstyvesnių mūsų protėvių bei baltų sodybų pėdsakų anuose darbartinės Rusijos plotuose. Pvz. *Lučesa* (Mežos įtakas), rusų lūpose išriedėjusi iš *Laukesa*, kuri visais garsais atitinka liet. *Laukesą* (upė ištekanti iš Laukeso ežero po Zarasais, pelkės tarp Jurbarko ir Gaurės), vėl dėl rusų kalbos dėsnių (*au* pavirtimo į *u*) bus Rusijoje atsiradusi apie VI a. bei po jo. *Vodva* (Dniepro deš. įtakas Smolensko gub., Mohilevo gub. kaimas Tolpieczyce gmin.) yra kilęs iš senovės rusų lyties *Vodva*, atliepiančios mūsų *Vāduvą* (Skapiškio par. upė, ant kurios sodžius Vaduvos). Taip pat *Titva* (kair. Snovo įtakas Černigovo gub.), lenkų *Citwa* (Gudijoje) yra kilusi iš sen. lyties *Tituva*, atliepiančios liet. *Tytuvą* (Dubysos įtakas, šalia miest. Tytuvėnai). Iš šiokių vietovardžių, kurių yra nemaža, darytina išvada, jog ten žiloje senovėje gyventa baltų bei mūsų protėvių, kurie ilgainiui buvo besiplečiančių slavų (rusų) nustumti, suasimilijuoti bei išnaikinti; dalis Smolensko srities buvo anksčiau surusinta.

Savaime suprantama, kad lietuviškų, o taip pat ir apskritai baltiškų vietovardžių gausiai randame Rytų Prūsiose (Maž. Lietuvoje), net ir į vakarus už Vyslos. Čia sutinkami baltiški vietų vardai, kaip *Saulin, Labehn, Labuhn, Straduhn, Powalken, Rutzau, Karwen, Persante* (upė), rodo baltų pėdsakus. Ir žemėtyra patvirtina, kad žiloje senovėje (žalvario amžiuje apie 1500 m. pr. Kr.) čia gyveno baltai. Minėtieji vietovardžiai lengvai išaiškinami iš baltų kalbų. Pvz. *Persantē* turi šaknį *pers-* (-*ante* priesaga, plg. Kregžd-antė: *kregždė*), kuri bus reiškusi “tikšti, purkšti” (plg. sen. indų *prśat* “lašas”; liet. su baltų kaita *purslas*, lat. *pērsla* “sniego kristalas”).

Lietuvių kalba viešajame gyvenime

Kiek priešpaminkliniu ir dar kurį laiką paminkliniu laikotarpiu lietuvių kalba buvo vartojama oficialiniams reikalams, labai sunku pasakyti. Įvairių įstaigų bei institucijų raštai, dokumentai, bent nuo XVI a., paprastai buvo rašomi svetimomis kalbomis: Didžiojoje Lietuvoje vakarine rusų (bažnytine slavų) kalba, o vėliau (nuo XVIII a., iš dalies jau XVII a. ar net ir anksčiau) lenkų, pagaliau — rusų; Mažojoje Lietuvoje — vokiečių kalba.

Didž. Lietuvoje pati valstybės santvarka toli gražu ne visada tereikalavo griebtis lietuvių kalbos viešajame gyvenime. Vyriausybei paprastai nebuvo būtino reikalo kreiptis į lietuviškai kalbančią liaudį jai suprantama kalba, nes ta liaudis krašto valdyme nedalyvavo. Krašto valdymas buvo bajorų bei didikų rankose; tik bendrieji politiniai, finansiniai ir kariniai krašto reikalai priklausė vyriausybei. Nors daugis bajorų mokėjo lietuviškai ir ta kalba kalbėjo namie, bet jie buvo pramokę kiek ir gudiškai, lenkiškai ar kai kurie net lotyniškai. Iki XVIII a. pabaigos oficialinių vyriausybės raštų lietuvių kalba visiškai maža tėra žinoma.

Anksčiau vis dėlto teko ir viešajame gyvenime verstis lietuvių kalba. Nėra žinoma, kad Lietuvos sričių valdytojai seniūnai būtų turėję nuolatinius ar laikinus vertėjus. Tai rodo, kad bent etnografinės Lietuvos įstaigų šnekamoji kalba negalėjo būti nelietuvių kalba. Net

pasitarimuose su kitų kraštų atstovais neišsiversta be lietuvių kalbos. 1492 m. Dancigo pasiuntiniai Vilniuje tarėsi su Lenkijos karalium ir Didžioju Lietuvos kunigaigkščiu Kazimieru bei jo didikais lenkiškai, lietuviškai ir rusiškai. Reikia manyti, kad didikai lietuvių kalba sprendė valstybės reikalus ir Ponų Taryboje. Oficialinėms įstaigoms tekdavo vartoti lietuvių kalbą ir raštuose, įsakymuose, kurie buvo skiriami platesniems gyventojų sluoksniams. Pvz. 1552 m. Žygimantas Augustas, patvirtinęs Vilniaus miesto savivaldybės nutarimą dėl rinkliavų, pažymi, kad nutarimas turįs būti paskelbtas lenkiškai, lietuviškai ir rusiškai. Tos svetimosios kalbos čia daugiausia įtrauktos dėl to, kad Vilniuje XVI a. jau buvo nemaža atsiradusio ir nelietuviško elemento. Anuo metu be lietuvių kalbos juo labiau nebuvo galima išsiversti kitose etnografinės Lietuvos vietose, kur beveik vienų lietuvių tegyventa.

Taip pat XVII a. prireikė į platesnius sluoksnius kreiptis lietuviškai ir Vladislovui IV. Toks pirmas surastas raštas, vadinamas universalas, yra 1639.III.2., kuriuo karalius, Prūsų valdžios prašomas, kreipėsi į gyventojus, be kitų kalbų, ir lietuviškai dėl pasienio brakonierių. Antras to paties Vladislovo IV yra žinomas 1641.VI.22. universalas.

Šiaip oficialiems politiniams raštams lietuvių kalbos buvo griebtasi, kai valstybė ėmė žlugti ir pasidarė reikalinga platesniųjų visuomenės sluoksnių, valstiečių, pagalba, ypač kai reikėjo ieškotis talkininkų kovai su okupavusiais kraštą rusais.

1791 m. gegužės 3 d. buvo paskelbta nauja Lenkijos Lietuvos valstybės konstitucija, daugiau teikianti laisvės liaudžiai, norint ją labiau įtraukti į valstybinį gyvenimą ir nustatyti prieš rusus. Ta konstitucija buvo išversta ir į lietuvių kalbą, bet nebuvo išspausdinta. Taip pat lietuviškai teko kreiptis į liaudį įvairių sukilimų metais prieš rusus. Yra žinomi keli 1794 m. sukilimo lietuviški atsišaukimai, išleisti laikinosios sukilėlių vyriausybės, Kosčiuškos (pvz. Aciszaukimas Rodos neydidziausias naradaus letuwos) ^{81a} Atsirado 1812 m. Napoleono karo oficialių lietuviškų tekstų. Pvz. viename tokiaame rašte 1812 m. vysk. J. A. Giedraitis praneša apie naują Lietuvos valdovą Napoleoną ir kviečia žmones jam ir savo ponams paklusti. Per 1831 m. sukilimą bajorai nekartą buvo priversti kreiptis lietuviškai į liaudį. Sakysime, Lenkijos sukilimo diktatoriaus Chlapickio 1831 m. atsišaukimas buvo išverstas ir lietuviškai (Braley Zemayczyey yr Letuwininkay). Nemaža lietuviškų atsišaukimų buvo paskelbta 1863 m. sukilimo metu; ėjo net ir periodinių sukilėlių leidinių (pvz. Zines apej Lenku wajna su Maskolejs). Dalį tų raštų bei atsišaukimų išvertė M. Akelaitis.

Taip pat ir rusų okupacinei valdžiai tarpais teko kreiptis į lietuvių liaudį lietuviškai. Pvz. 1825 m. buvo paskelbtas įsakymas, liečiąs bėgančius iš kariuomenės (Iszraszas ape iszbiegusis wayskawusius pametontius sluzba zalnieryszka). 1831 m. sukilimo malšintojo generolo Pahleno buvo išleistas lietuviškas atsišaukimas.

^{81a} Paskelbtas "Lietuvių Tautoje" II.

1861 m. išspausdintas lietuviškas potvarkis ryšium su baudžiamųjų naikinimu bei žemės reforma (Trumpas isz-guldimas prouu ir prigulejima walszczionu ir dwarnu zmoniu iszejusiu isz weringa prigulejima), 1862 m. paleidimų iš baudžiamosios įstatymais (Istatimaj apej walszczionis iszejusius isz weringa prigulejima).

Iki XVIII a. lietuvių kalbą užtikdavo dar vienoje valstybinio darbo srityje — teismuose. Teismų protokolai buvo rašomi rusiškai (gudiškai), nors byla būtų vedama ir lietuviškai. Lietuvių kalbos tekdavo griežti prireikus prisaikinti bylos dalyvi, kuris tesuprasdavo lietuviškai. Tokios priesaikos būdavo kartais įrašomos ir į teismo protokolą, o kitos — ne; tai nemaža jų yra dingusių. Seniausia Didžiosios Lietuvos priesaika yra žinoma 1624 m. sausio 11 d., užrašyta Upytės teismo protokoluose. 1861 m. baudžiamą panaikinus ir įvedus valstiečių teismus, kai kur protokolai pradžioje buvo rašomi lietuviškai. XIX a. iki sukilimo plačiau lietuvių kalbą buvo verčiamasi Užnemunės teismuose, nes čia ir bylininkai, ir patys teisėjai temokėjo lietuviškai. Tačiau dalis protokolų svetimtaučių raštininkų buvo surašoma lenkiškai ir rusiškai.

Anksčiau už pasaulinę valdžią su lietuvių kalba susidūrė bažnytinė vyriausybė. Lietuvai apsikrikštijus, buvo pasitenkinta tik poterių išvertimu į lietuvių kalbą. Šiaip pamaldos bažnyčiose buvo atliekamos lotyniškai, gal kartais ir lenkiškai. Tik reformacijos sąjūdis, katalikų kova su juo vertė dvasininkus kreiptis į liaudį lietuvišku žodžiu. Todėl, pagal XVI a. vidurio iki XVII a. vidurio Vilniaus ir Žemaičių vyskupijų si-

nodų nutarimus, buvo imta lietuvių kalba ne tik leisti tikybinės knygas, sakyti pamokslus ir skaityti lietuviškai evangelijas, bet ir skelbti lietuviškai kai kuriuos oficialinius bažnytinius raštus. Tuo būdu išverčiama popiežiaus Grigaliaus XIII bulė, o paskui ir ją pakeitusi popiežiaus Urbono VIII. Žinomas ir žemaičių vyskupo Petro Parčevskio (1598—1659) bendraraštis (paskelbtas apie 1656), kuriame jis iškelia savo vyskupijos lankymo metu pastebėtus trūkumus. Daugiau lietuvių kalbą ėmė vartoti oficialiniuose bažnytiniuose raštuose vysk. Motiejus Valančius (1801—1875). Jis 1850 m., paimdamas vyskupiją, paskelbė ganytojo laišką ne tik lenkiškai, bet ir lietuviškai. Tai buvo pirmas atsitikimas visoje Lietuvos katalikų bažnyčios istorijoje, kad naujas vyskupas panorėjo į tikinčiuosius kreiptis lietuvišku laišku. Valančius paskelbė nemaža ganytojo laiškų, kuriuose įvairiomis progomis vyskupijos tikinčiuosius sudraudavo nuo nekatalikiškų žygių bei elgesio. Juo pasekė 1853 m. ir Seinų vyskupijos valdytojas Bonaventūra Butkevičius (1794—1871). Ir Seinų vyskupijoje tokių laiškų didėjo.

M a ž o j o j e L i e t u v o j e , dėl skirtingo valdymo, lietuvių kalba buvo daug plačiau vartojama oficialiniuose raštuose. Centralizuotos Prūsų valstybės valdžiai neretai reikėjo kreiptis į savo valdinius lietuvius jiems suprantama kalba. Ne visi tie raštai yra surasti ir žinomi. Pirmas toks žinomas tekstas — 1572 m. ištikimybės priesaika markgrafui Albrechtui Pridrikui ir

didžiajam Lietuvos karaliui Žygimantui Augustui⁸². Priesaikų buvo ir daugiau (1584, 1644 ir kt.). Žinomi ir XVI a. Prūsų valdžios įsakymai: du 1578 m. ir vienas 1589 m., išleisti markgrafo Jurgio Pridriko Tilžės ir Ragainės apskričių bažnyčioms. Daug oficialinių lietuviškų raštų Prūsų valdžia paskelbė XVIII amžiuje⁸³.

⁸² Priesaika paskelbta J. Gerulio *AslPh.* (1926).

⁸³ V. Biržiška, *Lietuvių knygos istorijos bruožai I.*

Svetimosios įtakos. Skoliniai

Lietuviai nuo seno gyveno kaimynais su slavų ir germanų tautomis. Jie vienokiu ar kitokiu būdu turėjo su tais kaimynais santykiauti, susidūrė su jų kalbomis, ir daugiau ar mažiau iš jų yra pasiskolinę įvairių žodžių. Iš kitų kalbų tiesioginių skolinių palyginti labai maža tesame gavę.

1. Germaniškieji skoliniai

Pačiais senaisiais laikais lietuviai tiesiai su germanais nesusisiekė. Su vakariniais germanais prie Baltijos jūros dar prieš Kristaus gimimą ir pirmaisiais amžiais po Kristaus (iki III a.) tesusidūrė prūsai, o su šiauriniais germanais (skandinavais) — kai kurios kitos baltų kiltys, šiauriau gyvenusios. Taigi tuo metu germanų kalbos įtaka lietuviams tegalėjo būti netiesioginė, vadinasi, gana menka.

Ta įtaka padidėjo nuo XIII a., kai vokiečių ordinas nukariavo prūsus ir atsidūrė Lietuvos pašonėje. Viduramžiais atvyko į Lietuvos miestus ir kiek vokiečių amatininkų. Visa tai turėjo daugiau ar mažiau prisidėti ir prie vokiečių kalbos įtakos Lietuvoje. Į ypatingą vokiečių kalbos įtaką pateko Maž. Lietuva, kuri 1422 m. galutinai buvo atskirta nuo Didžiosios. Didžiajai Lietuvai tos įtakos atnešė ir Užnemunės patekimas Prūsų valdžion (1795—1806). Daugiausia vokiečių kal-

bos įtaka palietė pasienio gyventojus (suvalkiečių bei žemaičių pakraščius). Jie neretai su vokiečiais tiesiogiai susidurdavo; ypač XIX a. iš Lietuvos darbininkai vykdavo dirbti į Vokietiją, o iš čia atvykdavo vokiečių, labiausiai amatininkų, uždarbiauti.

Tie santykiai turėjo atsiliepti tam tikrais germaniškais bei vokiškais skoliniais.

Suprantama, kad seniausių germanų skolinių (iš vakarinių germanų, gotų ir skandinavų kalbų) negali būti daug, nes, kaip minėta, seniausias laikais lietuviai su jais tiesiogiai nesusidūrė. Štai keli šios rūšies skoliniai: *alūs, šárvas, midus, klīēpas, kvietj̄s, gātvē*. Kiti germaniškieji skoliniai yra vėlesnio kilimo. Pvz. *kūnigas* skolintas iš viduramžio vokiečių žemaičių kalbos (po 1200 m.); apie tą pat laiką paskolintas ir *penigas*⁸⁴, kuris vėliau mūsų kalboje buvo perdirbtas į *pinigą*. Iš viduramžių vokiečių žemaičių kalbos yra skolinti (vėliausiai viduramžių pabaigoje) ir šie žodžiai: *āmatas*⁸⁵, *bakūžē, bālkis, brangvūnas*⁸⁶, *špuolē*⁸⁷, *dīšerē* “stalius” ir kt.

⁸⁴ Paskolintas iš vid. vok. žem. *pennig*.

⁸⁵ Iš *ammet, amet* “Amt, Beruf...”

⁸⁶ Perdirbta iš *brantwīn*, pirmąją žodžio dalį prigretinus prie *brangūs + vūnas*.

⁸⁷ Tačiau *špūlē* jau skolinta naujaisiais amžiais iš vokiečių aukštaičių *Spule*, o rytų aukštaičių *špulīā* iš lenkų *szpula*. Taigi kai kurie žodžiai gali būti kelis kartus skolinti.

Kai kurie germanų kilmės skoliniai lietuvių gauti per slavus, bet ne tiesiai skolinti iš germanų, pvz.: *āsīlas* (iš slavų *osilŭ*, o šis vėl iš gotų *asilus*), *kātilas*, *stiklas*, *šālmas*, *muīlas* ir kt.

Daugumas germaniškųjų lietuvių kalbos skolinių gauti vėliau iš vokiečių kalbos. Štai pluoštas pavyzdžių (kaip užsiminta, jie, be Maž. Lietuvos, pažįstami daugiausia tik Vokietijos pasienyje): *ākas* “kauptukas, Hacke”, *aprilis* “balandžio mėnuo”, *biskis*, *biškis*, *bōsas* “statinė”, *brūnas* (*briūnas*) “braun”, *būdelis*, *ceitunga* “laikraštis”, *cólis*, *diktas* “stiprus, tvirtas”, *dýselis*, *dyselŷs* (*dýkselis*, *dykselŷs*) “vežimo rodiklis, gražulas”, *dūbeltas* “dvigubas”, *fūšeriuoti* “gadinti, blogai daryti”, *kākalis*, *kakalŷs* “krosnis”, *kambarŷs*, *kŷlis*, *kylŷs* “pleištas”, *klūmpē* (*klūmpis*), *liūosas* “laisvas”, *negelŷs* “vinis”, *rūmas*, *rūnkeliai*, *runkuliai*, *skŷdas*, *šlīpsas*, *trimītas*, *tūlpē*, *ūbas* “30 margų žemės plotas”, *žiūrstas* “prijuoštė”.

Kai kurių tų skolinių galima kiek tiksliau nusakyti ir skolinimo laiką. Pvz. *dūbeltas* galėjo būti paskolintas ne anksčiau kaip XVI a. ar XVII a. pradžioje, nes vokiečiai šį žodį (vok. žemaičių *dubbelt*) yra skolinęsi naujųjų amžių pradžioje (iš prancūzų *double*).

2. Gudiškieji bei rusiškieji skoliniai

Lietuviai jau žiloje senovėje yra susidūrę su gudais bei vakariniiais rusais ir jų kalba. Daug artimesni ir glaudesni santykiai pasidarė nuo Lietuvos valstybės pradžios, kada lietuviai, pradedant Mindaugu, įsistiprino Rusijos žemėse toli į rytus (Lietuvai priklausė ne tik Smolenskas, bet ir Riazanė pripažino Lietuvos val-

džia). Kiek žinome iš išlikusių raštų, jau Algirdo laikais įvedama gudų kalba oficialine Lietuvos valstybės raštinės bei valdžios įstaigų kalba. 1588 m. Lietuvos Statutas gudų kalbą pripažino oficialia Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės kalba (esą, žemiečių raštininkas turįs rašyti rusų raidėmis ir žodžiais, bet ne kita kuria kalba). Šios kalbos pagrindas buvo vad. senovės slavų bažnytinė (arba senovės bulgarų) kalba. Ji tada bent pravoslavams buvo virtusi lyg tarptautine ir vartojama ne tik slavų tautų (bulgarų, serbų, rusų...), bet ir kai kurių neslavų (pvz. rumunų, kurie ėmė ją vartoti anksčiau už lietuvius). Ši kalba kiekviename krašte, taikydamosi prie vietinės gyvosios kalbos, ilgainiui įgaudavo vis kitokių ypatybių. Lietuvos raštinėje ji buvo gavusi vakarinių rusų, gudų (ypač netolimų Vilniaus apylinkių) kalbos priemaišų, iš dalies ir lenkų. Nemaža toje Lietuvos raštinės gudų kalboje randame ir lituanizmų; galima priskaičiuoti joje bent kelis šimtus lietuviškų žodžių. Tąja gudų kalba buvo rašomi oficialiniai Lietuvos valstybės raštai, Lietuvos bei jos didžiųjų kunigaikščių metraščiai, Lietuvos Statutas (1529, 1566, 1588 leidimai)⁸⁸. XVII a. gale gudų kalba oficialiniame gyvenime pakeičiama lenkų kalba.

Ilgus amžius tiesiogiai su gudais tesusidūrė, žinoma, rytinių pakraščių lietuviai; tai ir gudų įtaka čia turėjo būti didesnė.

Šiokie lietuvių santykiai su gudų bei vakarinių rusų kalba atsiliepė lietuvių kalbai tam tikrais skoliniais.

⁸⁸ Lietuvos Statutas 1909 m. J. Šliūpo buvo išverstas į lietuvių kalbą.

Žiūrint gudų kalbos dėsnių ir skolinimo aplinkybių, tam tikrų skolinių galima bent apytiksliai nustatyti ir skolinimo laiką. Kai kurie gudų žodžiai į lietuvių kalbą yra paskolinti ne vėliau kaip VIII a. (pvz. *čerpė* arba *čerpė*). Jau po to laiko, gal apie IX a. vidurį, bus patekę į lietuvių kalbą: *balanà*, *čerepākas*, *čeverỹkos* (iš *čerevykos*), *kaladà* (vėliau perdirbta į *kalādē*) ir kt. Kaip jau esame minėję, dar prieš X a. turėjo ateiti pas mus *lénkas*. Prieš XIII a. paskolinti: *āsilas*⁸⁹, *kātilas*, *kāzilas*, *kūbilas*, *krikštyti*, *pipiras*, *Póvilas*, *stiklas*, *šilkas*, *kūmetis*, *kūtas*, *tuŗgus*⁹⁰... Jau po 1200 m. skolin-ti: *ceŗkvē*, *černỹglas*, *četveŗgas*, *smeŗtis*, *verbà*, taip pat *sereďà*, *Velỹkos*, *Kalēdos* ir kt.

Štai dar keli gudų kalbos skoliniai (neatsižvelgiant į jų skolinimo laiką): *abrākas* “maistas, gyvulių pašaras, avižos pašarui”, *abrūsas* “rankšluostis”, *baravỹkas*, *čėsas* “laikas”, *dėkui*, *grỹbas*, *grōmata*, *karālius*, *knygà*, *maskōlius*, *miēstas*, *muīlas*, *nedēlia* “sekmadienis, savaitė”, *pėčius*, *sūdas*, *tijūnas* “valdytojas, prievaizdas”, *urėdas*, *žemčiūgas*...

Kai Lietuvos Lenkijos respublika XVIII a. gale buvo išdalinta ir Lietuva atiteko Rusams, ėmė nuo tol didėti ir rusų kalbos įtaka. Rusų kalba buvo oficiali-

⁸⁹ Iš gudų *osilū*. Kai XIII a. *ī* (trumpas) išvirto *e*, buvo jų imta tarti *oselū* (trumpas *-u*). Jei tada būtume ši žodį gavę, šiandien tartume ne *asilas*, bet **aselas* arba **aslas*.

⁹⁰ Iš gudų *tūrgū*. Kai XIII a. *u* (trumpas) tam tikromis aplinkybėmis išvirto *o*, buvo jų imta tarti *torgū*. Jei ši žodį būtume gavę po to laiko, šiandien tartume **targas* (plg. *targavoti*).

nė valdžios įstaigų kalba, po 1831, 1863 m. sukilimų gimnazijos buvo surusintos (jose mokslas buvo einamas rusų kalba), rusų valdžia stengėsi skleisti ir rusiškąją literatūrą lietuvių tarpe. Pateko į lietuvių kalbą ir rusiškų skolinių, pvz. *ručkà* “kotelis”, *sliėdovatelis* “tardytojas”, *ujėzdas* “apskritis”, *vōlastis* “valsčius” ir kt. Tačiau daugis šio tarpo rusybių (rusicizmų) lietuvių tarpe neprigijo.

3. Lenkiškieji skoliniai

Lenkų kalbos įtakai susidarė palankesnės sąlygos jau nuo Lietuvos krikšto (XIV—XV a.) ir unijos laikų. Ta įtaka ėjo labiausiai per bažnyčią ir bajoriją bei didikus. Nemaža kunigų buvo lenkai, kurių daugumas dar ir XVI a. nebuvo išmokę lietuviškai. O bajorai rūpinosi išgauti iš bendrojo Lietuvos Lenkijos valdovo lenkų bajorų privilegijų, ilgainiui su lenkais suartėdami ir kalbos atžvilgiu, imdami lenkiškai kalbėti. Nors su lenkų įtaka ir buvo kovojama, bet jau XVI a. gale, matyt, lenkų kalba Lietuvos bajoruose buvo gerokai paplitusi, kad ir Mikalojus Daukša savo postilės prakalboje (1599), jau lenkiškai rašytoje, turėjo iškalbingai prabilti į bajorus ir raginti juos neišsižadėti savo tėvų kalbos. 1697 m. seimo nutarimu lenkų kalba Lietuvoje buvo įvesta oficialine kalba vietoje ankstyvesnės gudų kalbos. Toliau lenkų kalbos įtaka labiausiai stiprėjo mokykloje, iš dalies paliesdama turtingesnius ūkininkus, ypač rytinėje Lietuvoje, Vilniaus krašte.

Tačiau prieš tą įtaką ir spirtasi. Vienas lenkų dominikonas apie žemaičių bajorus XVIII a. (apie 1780) taip rašo: “Žemaičių kalba nei šis, nei tas. Tačiau žemaičiai ją taip myli, jog labai nemėgsta, jei jos kas nemoka, ir nors keliaujas žemaitis moka lenkiškai kalbėti, tatai slepia, kol palinksmėja; bet degtinės kokį dešimt išgėręs, ir lenkiškai šiaip taip krevezuoja. Tantai ir bus didžiausia žemaičių jaunuomenės prastumo ir menko išsiauklėjimo priežastis, jog nenori savo menkos kalbos išsižadėti ir viešai pasirodyti”. Kaip jau matėme anksčiau, prieš tą lenkų kalbos įtaką stipresnė reakcija kilo XIX a., ypač nuo tautinio atgimimo laikų.

Lenkiškoji įtaka atsiliepė lietuvių kalbai skoliniais. Štai pluoštas pavyzdžių: *afierà* (iš sen. lenk. *ofiera*), *ākrentas* “laivas”, *broma* “vartai”, *drukorius* “spaustuvininkas”, *dūšià*, *gvōltas*, *heretikas*, *Jōnas*, *kešēnius*⁹¹, *kōlioti*, *krālikas*, *krōmas* “Kram, krautuvė”, *lémpa*, *lokamstvà*, *mārgas* “toks žemės ploto matas”, *parāpija*, *peklà*, *pōpierius*, *pōpiežius*, *rinkà*, *rōtūšē*, *seīmas*, *šaltįšius*, *šēpà*, *žalniērius*, *žiupōnē* “dama, įžymi moteris” ir kt.

Suprantama, kad ne visi lenkiškieji skoliniai į lietuvių kalbą pateko vienu metu. Tokie, kaip *peklà*, *lokamstvà*, atėjo su krikščionybe (apie XV a.). Ypač daug lenkybių iškilo XVIII a. tikybiniuose raštuose, kurių autoriai ir patys dorai lietuviškai nemokėjo (Pedelis

⁹¹ Iš lenkų *kieszeń*. *Kišēnius*, *kišēnē* gali būti paskolinti iš gduų *kišēn*.

miros, 1750; M. Olševskio Broma atwerta ing wiecznasti, 1753...) Ten gausu tokių žodžių, kaip *azdabnas, blogaslovyti, priklodas, marnastis, madlitva, bierzma-vonē, prūžnastis* ir kt.

Kai kurie žodžiai galėjo būti gauti tiek iš gudų, tiek iš lenkų kalbos, pvz.: *bažnýčia*⁹², *duřnas, dvāras, griėkas, kopūstas, pagadà, pōnas* ir kt.

⁹² Iš gudų **božnica** ar sen. lenkų *božnica*.

Lietuviškieji bei baltiškieji skoliniai kitose kalbose

Lietuviai ne tik skolinosi žodžių bei lyčių iš kitų kalbų, bet savo ruožtu ir patys kitiems, savo kaimynams, yra jų skolinę.

1. Žiloje senovėje — apie 1000 m. prieš Kristų ir dar kelis amžius po Kristaus — baltai, taigi ir lietuvių protėviai, buvo suomių tautų kaimynai⁹³. Šiandien tik latviai tesusiduria su suomių giminės estų tauta. Anais laikais baltų ir suomių tautų santykių būta gana glaudžių, kai kur net sąmišrai gyventa.

Šita kaimynystė suomiams atsiliepė gana gausiais baltų skoliniais. V. Thomsenas⁹⁴ jų priskaičiavo apie 250. Seniausieji jų skolinti apie 1000 m. pr. Kr., vadinasi, baltų prokalbės metu, kai lietuvių kalba dar nebuvo iš jos atsiskyrusi. Taigi tokie skoliniai gali būti laikomi tiek lietuviškais, tiek apskritai baltiškais.

Skolintieji žodžiai liečia įvairias gyvenimo sritis (žemės ūkį, trobesius, namų gyvulius, žuvis ir kt.). Jie kartu rodo ir baltų kultūrinę įtaką suomių kiltims. Štai keli pavyzdžiai: suom. *pirtti* (liet. *pirtis*, lat. *pirts*), s.

⁹³ Suomių tautų grupei priklauso suomių, estai, lybiai, vepsiai, votiakai ir kt.

⁹⁴ Savo veikalė apie suomių ir baltų kalbų santykius (Beröringer mellem de finske og baltiske Sprog, 1890).

ruhis, est. *rukis*, *ruis*, veps. *rugis*, (liet. *rugys*), est. *vagu*, *vago* (:vaga), suom. *kirves* (:kirvis), est. *sēmen* (:sēmenys), kareļų, est. *oinas* (:avinās), suom. *porsas* (:paršas), suom., karel., veps. *paimen* (:piemuo, plg. *piemenį*), suom. *ankerias*, est. *angerias* (:ungurys), suom. *heimo* (:šeima), est. *tagijas* (:dagys) ir kt.

Baltiškījeji bei lietuviškījeji skoliniai suomių kalbose, be kitko, padeda nušviesti ir kai kurias žilosios senovės mūsų kalbos lytis. Pvz. toks estų *tagijas*, kuris yra kilęs iš **dagijas*, rodo, kad estų protėviai bus skolinęsi tą žodį tada, kai lietuvių protėviai tebetarė dar **dagijas*. Tik vėliau ši pastaroji forma, per pereiginę lytį **dagijs* (iškritus *a* iš *-jas*), pavirto lytimi *dagỹs* (tarmėse ir *dāgis*). Šis senas skolinys rodo, kad dalis dabartinių mūsų kalbos daiktavardžių su galūne *-ys* (iš jos ir *-is*) yra kilę iš lyčių su galūne **-ijas*. Pvz. senovėje tarta ne *gaidys*, bet **gaidijas*, ne *žodis*, bet **žā-dijas* ir t.t.

Iš tų skolinių mes kai ką galime patirti ir apie pirmąsines mūsų kultūrą. Pvz. iš lietuvių bei latvių protėvių suomių pasiskolintoji *pirtti* “gyvenamoji dūminė troba (be kamino)” rodo, kad skolinimosi metu dabartinė *pirtis* yra dar buvusi dūminė, su krosnimi troba, kurioje buvo ne tik periamasi, bet ir gyvenama. Taip pat suomių *taivs* (kareļų *taivaš*, estų *taevas*, *taivas...*) “dangus” rodo, kad dabartinio sukrikščioninto Dievo “Gott” vietoje anais laikais dar tebebūta nesuasmenėjusio “dangaus”.

2. Lietuvių kalbos skolinių, nors ir nedaug, yra ir kitose kalbose. Gana daug jų Lietuvos lenkų tarmėje

(rytinėje Lietuvoje ir kt.), nes ja kalba daugelis sulenkėjusių lietuvių. Bet ir šiaip lenkų kalboje randame kiek lietuviškų žodžių (pvz. *więcierz* iš liet. *venteris*, *kumpie* iš liet. *kumpis* ir kt.). Taip pat lietuviškų skolinių yra rytinių kaimynų gudų (iš dalies ir rusų) kalboje, jau nekalbant vėl apie gausius lituanizmus kalboje rytinės Lietuvos (Vilniaus krašto) gyventojų gudų, kurių tarpe yra nemaža ir sugudėjusių lietuvių. Pvz. *wiencier* (taip pat ir rusų *venter'* bei *viater'*) skolinias iš liet. *venteris*, *koūš* — iš liet. *kaušas*; toliau gud. *eunia* — iš liet. *javinė*, *eūja* — iš *jauja*, *noūda* — iš *nauda*, *bonda* 'kepta duona, užtarnautas lauko gabalas' — iš *banda* ir kt.

Lietuvių kalbos įtaka taip pat yra atsiliepusi Mažosios Lietuvos bei Rytprūsių vokiečių tarmėje. Ir čia randame nemaža lietuviškų skolinių⁹⁵.

Lietuvių kalbos skolinių yra ir latvių, ypač pasienio, kalboje; taip pat, žinoma, randame latvybių (leticizmų) lietuvių kalboje.

⁹⁵ Žr. Otto Natau, *Mundart und Siedlung in nordöstlichen Ostpreussen*. Be skolinių, lietuvių kalba čia yra paveikusi vokiečių tarmės fonetiką. Vokiečių kalbininkai pažymi lietuvių artikuliacijos ir akcento įtaką (žr. A. Bach, *Geschichte der deutschen Sprache*, 1938, 108).

Bendrinė kalba

Lietuvių kalba, atskilusi iš baltų prokalbės, nebuvo griežtai vienoda, vienalytė. Amžių būvyje ji ėmė skilti į tarmes, daugiau ar mažiau viena nuo kitos besiskiriančias ir natūraliai savo keliu toliau besiplėtojančias. Tačiau šalia šios nevaržomos tarminės raidos jau nuo pat senovės, nuo pačių pirmųjų rašytinių paminklų pradžios pastebimos pastangos susikurti tam tikrai specialinei kalbai, skiriamai įvairiatarmių lietuvių bendriesiems kultūrinio visuomeninio gyvenimo reikalams. Jei kasdieniniame gyvenime artimiesiems susikalbėti, susiprasti pakako ir tarminės kalbos, tai bendruosiuose įvairių tarmių lietuvių reikaluose neapdorota liaudinė tarme jau negalima buvo beišsiversti: reikėjo kurtis tam tikrą bendrą, visiems lietuviams arba iš pradžių bent kiek galima didesniai įvairiatarmių lietuvių skaičiui prieinamą — bendrinę kalbą. Čia reikėjo pasirinkti ir tam uždaviniui tinkamą tarmę, ir kurtis savotišką žodyną, ir posakius, kurių neprireikdavo kasdieniniame artimųjų pašnekesyje, ir apskritai nusistatyti tam tikras normas, kurios būtų prieinamos ir tinkamos įvairių tarmių atstovams.

Bendrinė kalba daug greičiau susitvarkė ir nusistėjo Maž. Lietuvoje negu Didžiojoje. Tai atsitiko pirmiausia dėl to, kad Maž. Lietuvoje visas gyvenimas buvo daugiau centralizuotas, organizuotas ir bendrinės kalbos tvarkymu jau iš pat pradžių rūpinosi tam

tikros komisijos, o pačiame lietuvių kalbos plote nebuvo tokio didelio tarminio įvairumo. Didž. Lietuvoje sąlygos čia buvo kitokios.

1. Lietuvių kalbos gramatikos

Specialiai bendrinei kalbai tvarkyti, nustatyti jos normoms bei taisyklėms, kurių turėtų laikytis visi tos kalbos atstovai, buvo skiriamos lietuvių kalbos gramatikos⁹⁶. Jos ėmė rodytis apie XVII a. vidurį.

Maž. Lietuvoje pirmoji spausdinta lietuvių kalbos gramatika buvo parašyta Danieliaus Kleino (1609—1666) 1653 m. (*Grammatica Litvanica*), o 1654 m. jo išleistas sutrumpintas ir vokiškas jos leidimas (*Compendium Litvanico — Germanicum oder Kurtze und ganz deutliche Anführung zur litauischen Sprache*). Kleinas atremia priekaištus tų, kurie sakė, kad lietuvių kalbai nesą galima parašyti gramatikos, nes jos lytys esančios nenusistojusios, įvairios, kalba esanti sumaišyta su svetimais žodžiais. Kleinas atsako, jog panašiai esą ir lotynų bei graikų kalbose, bet jos gramatikas turinčios. Reikią tik nustatyti normas, ir to įvairavimo būsią galima išvengti. Tokias normas savo gramatikoje Kleinas ir stengėsi duoti tiek rašybos, tiek tarties, tiek linksniavimo, asmenavimo bei įvairių kalbos dalių vartojimo, tiek sintaksės. Kleino gramatika buvo rūpestingai ruošiama, kad įtiktų kiek galima vi-

⁹⁶ Tik vėlesniais laikais viena kita mokslininko parašyta gramatika buvo skiriama ne bendrinei kalbai normuoti, bet apskritai lietuvių kalbos dėsniams moksliskai aiškinti.

siems Maž. Lietuvos lietuviams, panaudojant pastabas ir patarimus iš įvairių Maž. Lietuvos vietų kilusių kunigų lietuvių kalbos žinovų.

Kleino gramatika turėjo didelės įtakos. Ja ypač rėmėsi įvairūs raštų, taip pat ir gramatikų autoriai. Visos vėlesnės Maž. Lietuvos gramatikos rėmėsi Kleinu, nieko iš esmės nauja nepridėdamos. Tokios lietuvių kalbos gramatikos buvo išspausdintos Sapūno-Šulco (1673)⁹⁷, Pr. V. Hako (1730), Povilo Ruigio (1747), kurią pakartojo G. Milkė (1800), G. Ostermejerio (1791). Daug platesnė, daugiau gausia gyvosios kalbos medžiaga besiremianti ir tiksliau kalbos duomenis aprašanti bei toliau Maž. Lietuvos bendrinės kalbos tradiciją tęsianti lietuvių kalbos gramatika buvo išleista Pridriko Kuršaičio 1876 m. (*Grammatik der littauischen Sprache*). Tai pirma Maž. Lietuvos gramatika, kurioje plačiai aprašytos lietuvių kalbos priegaidės ir duotos kirčiavimo paradigmos⁹⁸.

Didžiojoje Lietuvoje pirmoji lietuvių kalbos gramatika buvo parašyta Konstantino Sirvydo (apie 1630), taigi dar prieš Kleino gramatikos pasirodymą Maž. Lietuvoje. Tačiau šios gramatikos nėra išlikusio nė vieno

⁹⁷ Iš tikrųjų tai buvo pirmoji Maž. Lietuvos gramatika, dar apie 1643 m. parašyta Kristupo Sapūno (1589—1659), kuriam Karaliaučiaus universitetas 1651 m. davė ir leidimą spausdinti. Šią gramatiką po Sapūno mirties išleido T. Šulcas (1629—1673).

⁹⁸ Pirmą kartą kirčio bei priegaidės dalykus Kuršaitis iškėlė savo *Beiträge zur Kunde der littauischen Sprache* (I d. 1843, II d. 1849).

egzemplioriaus; rodos, tai tebuvo rankraštis. Pirmą spausdinta Didž. Lietuvos lietuvių kalbos gramatika yra jau anksčiau minėtoji nedidelė 1737 m. anoniminė gramatika (Universitas linguarum Lituaniae). Kaip matėme, ji yra pirmoji lietuvių kalbos gramatika, kur skiriamos ir trumpai aprašomos lietuvių kalbos priegaidės. Be to, čia trumpai kalbama apie raidyną, tarbes, apie linksniavimą, asmenavimą ir sintaksę. XIX a. buvo rašoma nemaža gramatikų, bet jų daugumas nebuvo išleistos, o ir išspausdintosios tebuvo menkos ir neturėjo kiek didesnės įtakos. Pirmą spausdinta šiame amžiuje gramatika tai buvo minėtosios 1737 m. gramatikos pakartojimas, atliktas Simono Stanevičiaus (1799—1848) 1829 m. (Trumpas pamokymas kalbos Lituwyszkos arba Żemaytyszkos), išmetus dviskaitą. Pralkalboje Stanevičius ragina rūpintis nesutvarkytos Didžiosios Lietuvos bendrinės kalbos dorėjimu. Tam reikią nusižiūrėti į įvairius autorius — Daukšą, Sirvydą, Kėdėinių kalvinistus ir Maž. Lietuvos raštus — ir iš jų pasirinkti, kas geriausia. Originalią gramatiką 1832 m. išleido Kaltinėnų klebonas Kalikstas Kasakauskis (1794—1866) lenkų kalba (Grammatyka języka Żmudzkiego. Kalbrieda leżuwio Żiamaytyszko). Joj autorius pažymi, jog būtina laikytis kalboje tam tikrų dėsnių, nes be gramatikos kalba panaši į piktžolėmis apleistą dirvą. Tuos dėsnius formuluoja pasiremdamas jau įsigalinčia ano meto Didž. Lietuvos bendrinės kalbos vartosena. Iš rankraštinių gramatikų minėtina Kretingės vienuolio Simono Groso, skirta pajūriniam žemaičiam (1835), Jono Juškos, skiriama mokykloms

(1862), ir ypač Antano Baranausko (1835—1902). Pastarasis, 1871 m. ėmęs dėstyti lietuvių kalbą Kauno kunigų seminarijoje, susidūrė su tinkamos lietuvių kalbos gramatikos trūkumu. Iš pradžių (apie 1870) buvo išvertęs Augusto Schleicherio mokslinę lietuvių kalbos gramatiką (1856), bet, kaip sakosi, pamatęs jos trūkumus, ėmė savo gramatiką rašyti. 1886 m. kun. Mykolas Miežinis išspausdino menką ir neturėjusią kokios įtakos gramatiką (Lietuviszka Gramatika).

Jau įtakingą gramatiką, tolydžio veikusią bendrinės kalbos raidą, išleido Petro Kriaušaičio slapyvardžiu Jonas Jablonskis 1901 m. (Lietuviškos kalbos gramatika. Rašytojams ir skaitytojams vadovėlis). Čia jis pasinaudojo Petro Avižonio parašyta “Lietuviška gramatikėle” (1898), kurią Jablonskis perdirbo, pataisė ir papildė. 1919 m. išėjo Rygiškių Jono (Jono Jablonskio) “Lietuvių kalbos gramatika”, kuri 1922 m. buvo išleista antru leidimu. Tai viena iš geriausių praktinių gramatikų, kuri lig šiol daugiausia buvo vartojama ir turėjo didelės įtakos bendrinės kalbos nusistojimui.

2. Tarmės pasirinkimas

Kuriant bendrinę kalbą, kuri turėtų įtikti įvairių tarmių lietuviams, nemaža keblumo sudarė pasirinkimas tinkamos tarmės. Ir čia ne iš karto, bet po didelių ir įvairių svyravimų pagaliau prieita prie vakarų aukštaičių tarmės, kuri dabar eina mūsų bendrinės kalbos pagrindu.

Žymiai greičiau tarmės klausimas buvo išspręstas Maž. Lietuvos bendrinėje kalboje. Pirmasis žinomos lietuviškos spausdintos knygos autorius M. Mažvydas, pats būdamas žemaitis, ir rašė remdamasis savo žemaičių tarme, bet jau nebegryna. Mat, jis rašė ne vieniems žemaičiams, bet ir aukštaičiams. Juk ne be reikalo savo katekizmo prakalboje jis “bylo lietuvinykump ir žemaičiųump”. Antra vertus, jo motina, rodos, buvo kilimo aukštaitė. Be to, jam turėjo įtakos ir kitatarmiai jo bendradarbiai, padėjėjai bei pirmataikai, kurių raštais jis pasinaudojo. O ilgainiui Mažvydas vis daugiau turėjo taikytis prie Maž. Lietuvos aukštaičių, kurių tarpe (Ragainėje) jis ilgus metus kunigavo. Tai ir Mažvydo žemaitiškoji tarmė atmiešiama aukštaitybėmis (pvz. jis vartoja gretimai žem. *gieid* = *geid* ir aukšt. *gieidzia* = *geidžia*). Toliau Mažvydas labiau pasuka į vakariečių tarmę. Ypač pasukimas ryškėja po Mažvydo, kai įvairių autorių veikalus (pvz. J. Bretkūno, J. Rėzos) peržiūrėdavo ir pataisydavo kalbos žinovų komisijos. Jos stengėsi tuos raštus pritaikyti kiek galima visoms Maž. Lietuvos tarmėms. Daug didesnis Maž. Lietuvos vakarų aukštaičių tarmės plotas negu žemaičių turėjo prisidėti prie vakariečių tarmės įsigalėjimo bendrinės kalbos pagrindu. Iš tikrųjų vakariečių tarmė įsistiprino nuo XVII a. pradžios, nuo pasirodymo tilžėno Jono Rėzos (1576—1629) “Psaltero Dowido” (1625). Čia Rėza pasinaudojo J. Bretkūno psalmių vertimu, jį perredagavo, o kalbos žinovų komisija tą jo darbą peržiūrėjo ir patvirtino. Tą tarmę kononizavo ir jai dėsnius nustatė Danielius Kleinas jau minėtoje savo gramatikoje

(1653). Šią tarmę jis priėmė kaip “bendriausią ir geriausią”. Nuo to laiko aukštaičių vakariečių tarmė pasiliko Maž. Lietuvos bendrinės kalbos pagrindu ir juo toliau — juo labiau tvirtėjo.

Didžiojoje Lietuvoje daug sunkiau tevyko sukurti vieną visiems lietuviams bendrinę kalbą bei jai pasirinkti tinkamą tarmę. Čia ir kraštas didesnis negu Maž. Lietuva, ir įvairių tarmių daugiau, ir platesnio organizuoto rūpinimosi vienodos kalbos nustatymu nebuvo. Ilgą laiką čia turime keletą bendrinių kalbų, besiremiančių atskiromis tarmėmis, daugiau pritaikytų didesniems ar mažesniems krašto kampams.

Pirmasis žinomas Didž. Lietuvos rašytojas Mikalojus Daukša, kilęs iš vidurio aukštaičių, rašo savo gimtosios tarmės pagrindu. Tačiau įmaišo ir kitų tarmių lyčių, ypač žemaitiškų žodžių. Mat, jis pats buvo buvęs įvairiose vietose, žemaičiuose ir rytiečiuose, ir, be to, norėjo, kad ir kitų tarmių žmonės jo raštus lengviau suprastų.

Tačiau toli gražu Daukša visiems neįtiko. Jo katekizmas (1595) rytų aukštaičiams buvęs vietomis nesuprantamas. Todėl tą patį katekizmą rytiečiai 1605 m. antrą kartą išsivertė jau į savo tarmę⁹⁹. Nežinomas katekizmo vertėjas jo prakalboje rašo:

“Atáio ausiump máno ne wieno žodzey/ kuriê neyszmanu sakos Catechismo pėrguldito/ nuog io mi-listos kúngo Mikaloiaius Dáukszozs Kanoniko Bažniczios

⁹⁹ Katechismas arba pamokimas wienam kvriamgi krikszcznivy reykiamas. Wilniuy 1605.

Žemáycziu/ iog ésus ánas pėrguldis ii Zemáytsizkay/ ir gieyde anis nuog mani/ idant Lietúwiskay butú pėrgulditas. Tey žynáu gierey/ iog io milista/ ir Lietuway ir Zemáyciamus norėdamas gierey padarit/ abėietuy Cathechismu pėrgulde/ ir todrin abeiós giminės žodžius pagulde.”

Ir rytų aukštaitis, kilęs bene nuo Anykščių, Konstantinas Sirvydas rėmėsi savo rytiečių tarme, nors irgi negryna. Pvz. jis vartoja *szwintas* ir *szwentas*, *draugi* ir *draugie* (=drauge); visur dg. vt. galūnę rašo *-se* (*kituose tarnuose, kumpuose* “kampuose”), nors rytietiškai turėtų *-si* rašyti.

Panašiu rytiečių tarmės pagrindu buvo leidžiamos ir evangelijos¹⁰⁰, kartojamos maždaug nuo XVII a. vidurio dar ir XVIII a. Jose irgi randame primaišytų kitų tarmių lyčių, kol XVIII a. pradžioje tos evangelijos imamos versti į vidurio aukštaičių bei pagaliau vakarų aukštaičių tarmę. Tam pasukimui, matyt, turėjo įtakos, be Daukšos tradicijos, ir Maž. Lietuvos bendrinė kalba su savo vakariečių tarme, kuri jau visas pusšimtis metų gramatiškai buvo kanonizuota (1653) ir įsigalėjusi.

Tam tikru tarminiu mišiniu, kurio pagrindą vis dėlto sudarė vidurio aukštaičių tarmė, rėmėsi ir anoji 1737 m. anoniminė gramatika. Pvz. čia rašoma: *antis*, *raszant*, *szątu*, *tame pone* (taigi vidurietišškai bei vakarietišškai); toliau: *płeszk*, *płesz* (=plėšk su kietu *l*, kaip

¹⁰⁰ Su lenkišku ir lietuvišku tekstu, vadinamosios lenkiškosios ir lietuviškosios evangelijos (Ewangelie polskie y litewskie).

vidurio aukštaičiai); pasitaiko ir rytietiškų lyčių (*nusigundaw, unt, skindaw*), net žemaitiškų (*didey, žodey*). Toks bei panašus tarminis mišinys paprastai susidaro bendrinėje kalboje, kol iš pradžių nėra tvirtų ir aiškių gramatinių taisyklių. Mat, autoriai pažįsta nevieną tarmę, o patys dar, norėdami įvairių tarmių atstovams įtikti, iš dalies tyčia tarmines lytis maišo, o iš dalies tai padaro netyčia, nejučiomis pasisavindami iš kitų tarmių bei kitatarmių rašytojų svetimų savo tarmei formų.

Dar ilgą laiką galutinai nenusistojo viena tarmė bendrinės kalbos pagrindu. Ir XIX a. rašoma paprastai tarminiais mišiniais, kurių pagrindu eina įvairios tarmės: rytiečių (Ažukalnis-Zagurskis, A. Strazdas ir kt.), vakarų aukštaičių (A. Tatarė, M. Akelaitis, J. A. Vištelis ir kt.) ir žemaičių (Pābrēža, Daukantas, Valančius, Ivinskis ir kt.). Tarmės požiūriu kai kurie autoriai mano įtikti įvairiatarmiams skaitytojams tuo būdu, kad autoriai rašys savo tarme, o skaitytojais jų raštus kiekvienas persiskaitys savo tarme, t. y. į savo tarmę "išsivers". Pvz. jei rytietis parašo savo tarme *žūsis*, tai vakarietis turįs skaityti *žāsis*, žemaitis *žansis*, žonšis ir t.t.¹⁰¹. Kurį laiką (apie 1850) tokio nusistatymo laikėsi ir S. Daukantas. Kiti vėl (pvz. A. Baranauskas) manė, kad rašte reikią atsižvelgti į visas tarmes, jas suderinti, o raštą perskaityti jau kiekvienas galįs savo tarme.

¹⁰¹ Ši būda siūlė kun. A. Kikutis (Kitkevičius) savo giesmyno "Hymny Ojców świętych" (1848) prakalboje.

Bet šokie sumanymai buvo nepraktiški. Todėl ilgainiui bendrinės kalbos pagrindu įsigalėjo viena tarmė — vakarų aukštaičių. Į ją vis buvo sukama jau nuo XIX a. pradžios, net ir dar anksčiau. Pvz. Valančius, nors pats kilęs iš vakarų žemaičių (vad. dounininkų) kampo, rašo paprastai aukštaitiškai vakarietiškai *wajakaj, diena, piemuo*, nors pasitaiko ir žemaitiškų lyčių (*dirbdamis* “dirbdami”, *węns* “vienas”) arba ir maišytinių (*pijmuo*), kartais net klaidingai suaukštaitintų (*mergajcze* “mergaitė”, *macze* “matė” ir t.t.).

Trumpai prieš “Aušrą” ties vakarų aukštaičių tarme galutinai sustojama, o “Aušros” laikraštyje (1883—6), kuris buvo skiriamas visiems lietuviams, jau ji pagaliau priimama, nors dar tam tikrų tarminių svyravimų ir čia pastebima. Tuo metu buvo keletas svarbesnių vakariečių tarmės įsigalėjimo priežasčių. Savo reikšmę turėjo tai, kad vadovaujančių tautinio atgimimo veikėjų bei aušrininkų tarpe buvo didesnis būrys vakariečių. Nemaža svėrė ir vakarietinė Maž. Lietuvos rašomosios kalbos tradicija. Tie veikėjai iš jos mokėsi. Bet ypač lietuviškai rašyti jie mokėsi iš įtakingų A. Schleicherio (1856) ir Pr. Kuršaičio (1876) lietuvių kalbos gramatikų, kurios rėmėsi vakarų aukštaičių tarme. Vienas aušrininkas rytietis, Stanislovas Raila, pasisakė, jog galima būtų imti bendrinės kalbos pagrindu ir rytiečių tarmę, jei tik ji turėtų parašytą tokią gramatiką, kaip Kuršaičio bei Schleicherio. Netiesiogiai prie tarmės pasirinkimo prisidėjo ir keletas įžymių kitų tautų kalbininkų (J. Karłowiczius, P. Fortunatovas...), kurie pasisakė už vakariečių tarmę mok-

slinei lietuvių kalbos gramatikai, lietuvių kalbos atvaizdavimui apskritai.

Vakarų aukštaičių tarmę gramatiškai ir Didžiajai Lietuvai kanonizavo ir jai normas nustatė Petras Kriaušaitis 1901 m. jau minėtoje “Lietuviškos kalbos gramatikoje”.

3. Posakių bei žodyno skirtingumas

Įsižiūrėję šiandien į žodžius ir posakius, kurie vartojami kasdieniniame gyvenime tarmėse, lengvai pastebėsime, kad jie daugiau ar mažiau skiriasi nuo žodžių ir posakių, vartojamų bendrinėje kalboje. Mat, bendrinė kalba yra kultūrinė kalba. Čia įvairiose srityse (matematikoje, technikoje, filosofijoje, kalbotyroje ir kt.) reikia turėti tam tikrų specialių žodžių, terminų, be kurių tarmės atstovas kasdieniniame gyvenime gali išsiversti. Taip pat čia tenka apie dalykus kalbėti sąryšingiau, tiksliau, todėl dažnai tenka vartoti sudėtingesnius sakinius, posakius, kartais griežčiau, subtiliau, atsajau (abstrakčiau) nusakančius mintį, painesnius minties santykius¹⁰².

Tam tikro bendrinės kalbos žodyno bei posakių skirtingumo būta ir seniau. Jis susidarė tuo būdu, kad, nepakankant bendrinės kalbos reikalams, tikslams terminų žodžių ar posakių, buvo mėginama kurtis naujų, neretai nusižiūrėjus į svetas kalbas, arba kartais

¹⁰² Plg. P. Jonikas, Mūsų bendrinės rašomosios kalbos kultūros problema (Ž 1937, Nr. 12).

tiesiai iš jų skolinantis, ypač ką verčiant iš kitų kalbų. Gera dalimi ta priežastis yra kalta, kad senųjų mūsų raštų kalba vietomis mums atrodo svetima, kai kurie posakiai net nesuprantami.

Jau anksčiau cituota 1605 m. anoniminio katekizmo prakalbos ištrauka nėra paprasti tarminiai posakiai. Čia yra du sakiniai, bet sudėtiniai, tarminiame pašnekesyje neįprasti. Antra, čia mintis nėra grynai lietuviškomis priemonėmis nusakyta. Pvz. žodis *perguldęs*, *perguldytas* "išverstas" atsirado pagal lenkų žodį *przełożyć* "išversti"; tarmėje tai sąvokai kasdieniniame gyvenime nebuvo gyvai prireikę savo žodžio. Dar savotiškesnis žodynas ir posakiai pvz. 1641 m. karaliaus Vladislovo IV universalu, kuris buvo verstas, greičiausia, iš vokiečių kalbos. Štai to rašto dalis: *Praneszam/ ir žinne dūme*¹⁰³ *wissiemus podraugey/ ir kožnam ipaczey/ kuriemus toktay žinoti prigul; Wissu daugiâusey betaig wissiemus Dignitariams/ alba wertysteje esantiemus ir Vrednikams/ taip Zemesa/ kaip Pillisa/ ir kitiemus/ kurios tiktay wertystes patis buti gál/ Kurū*¹⁰³ *буду Czestingi Ponai/ wiresn. waldzioghimo Rotininkai Ercikystes Prusu/ wardana žemes tos Bajoru/ musip dažnay ir didey passiskunde ira/ Jog aniemus nūg*¹⁰³ *parubežiniu Kaiminu ir sussiedu/ kaip musu padonu/ daug Kriwidos/ Jszkados ir per abyda nusiđūdasi*¹⁰³ *ir padaroma ira...*¹⁰⁴. Čia turime specialų vokiečių raštinės stilių su ilgais sudėtiniais sakiniais,

¹⁰³ Originale vietoj ū rašoma u su mažu e viršuje.

¹⁰⁴ APh. VI,1937,136.

taip pat nemaža svetimybų, skolinių. Jau anksčiau minėtų skolinių dalis yra panašiai per vertimus, raštus įsigavusi.

Tačiau kai kurios svetimybės tebuvo tikrai raštų kalbos pažįstamos, bet žmonėse nebuvo paplitusios. Pvz. Gumbinės kun. M. Mörlinas dar XVIII a. pradžioje (1706) reikalavo išmesti iš lietuvių bažnytinės kalbos svetimybes, nes jų paprastieji žmonės nesuprantą. Gir-di, tarp šimtų koki vieną terastum suprantantį, ką jos reiškiančios. Jie tų svetimybų nemoką net išarti; "jei norima žodį *Weczere* (=večērē, večerià) pasilaikyti, tai laiduoju, kad nė 2—3 iš šimto jo nesupranta".

4. Naujadarai

Tam tikroms specialioms, naujoms sąvokoms bendrinėje kalboje žodžių ne tikrai buvo skolinamasi, bet ir kuriamasi naujų savų. Tokie naujadarai buvo daromi ir tautiniais, kalbos gryninimo bei lietuvinimo sumetimais. Naujadarų kurtasi paprastai įvairių priegasų, priešdėlių ar sudurtinių žodžių pagalba arba ir gyvosios kalbos žodžiams suteikiant skirtingą specialinę reikšmę.

Naujadarų vartoja jau ir pirmieji mūsų rašytojai. Jų prireikė ir šv. Rašto vertėjui Jonui Bretkūnui, kuris vartoja pvz. *atainis*¹⁰⁵ "svetimas, Fremdling", *den-galas*, arba *dangtis* "dekis", *kenkalis*, arba *kenkulis*

¹⁰⁵ Dėl paprastumo šiame skyriuje įvairių autorių žodžiai duodami šių dienų rašyba.

“klaida, Fehler”, ir kt. Taip pat ir Simonas Vaišnoras, “Žemčiūgos teologiškos” (1600) vertėjas, buvo privers-tas kurtis (ar kitų sukurtų ieškotis) specialesnių, atsa-jesnėms sąvokoms tinkančių žodžių: *įvaizdingas* “an-sehlich”, *esiškas*, “esminis, wesentlich”, *lemtumas* “do-rumas, Tugend”, *nuoveika* “pabaiga, tikslas, Ende, Zweck”, *priematas* (accidens), *paklaigėlis* “fanatikas” ir kt.

Pasigauna specialioms savokoms žodžių, pasidary-tų bei savo reikalams prisitaikytų, ir Mikalojus Dauk-ša: *ātakia* “atgieža, kerštas”, *lākštas* “gromata”, *par-dōstē* “mugė, turgus”, *siuvikis* “siuvėjas, kriaučius”, *veizdyklē* “reginys, widziadło”, *visauimas* “visuotiny-bė, powszechność”, *antvietis* “vietininkas, namiastek” ir kt.

Daugiau naujadarų turi Konstantinas Sirvydas, ku-riam, matyt, labai rūpėjo kalbos grynumas bei lietu-viškumas. Štai keli jo naujadarai bei šiaip savaip pa-vartotos lytys: *gailē* “pakūta”, *gydytojas*, *iždas* “skar-bas”, *mokytojas* “učitelis”, *rūbasiuvis* (ar *rūbasiuvis*) “siuvėjas”, *tiesa* “teismas”, *girtuvē* “karčiama”, *išspau-stuvē* “spaustuvė”, *kirptuvē* “kirpykla”, *medžiavilnē* “medvilnė, bovelna”, *miestavaldis* “burmistras”, *nega-lētuvē* “ligoninė, szpytal chorych”, *sakytinyčia* “saky-kla”, *stebuklinē* “vaidykla, teatras”, *tiesadaris* (ar *tie-sadaris*) “teisėjas”, *valgytuvē* “valgykla” (o *valgykla* Sirvydui yra “valgis, patrova”), *ženkladarē*, arba *vai-dadarē* “fantazija” (šalia *vaidas* “ženklas”), ir t.t. Sir-vydas kartais net bendruosius kultūros žodžius lietu-vina, pvz. “kataliką” verčia *visuotinyku*, “pedagogą”—*vaikavedžiu*, “kvalitetą” — *kokybe*.

Daugiau imama kurti naujadarų XIX a. Mat, tada, viena, prireikė rašyti apie įvairius specialius dalykus (gramatikas, apie gamtos, visuomenės bei valstybės mokslus ir kt.), kur būtina sava terminologija; antra, kylant tautinei sąmonei, buvo kratomasi svetimybų.

Ambroziejus Pabrėža (1771—1849) yra kūręs bei vertęsis botanikos terminų, pvz. *barzdelžioplė* “Bartmund, Barbula”, *dievaitis* “Thymus”, *galyblapė* “Tausendblatt, Myriophyllum”, *moterūnė* “Mutterkraut, Matricaria”, *muilūnė* “Seifenkraut, Saponaria”, *ragainė* “Hornkraut, Cerastium”, *saulseka* “Sonnenwende, Heliotropium”, *statplaukė* “Orthotricum”, *šimtaauksė* “Centaurea”, *utvaisa* “Läusekraut, Pedicularis”, *žvaizdininkė* “Sternkraut, Stellaria”...

Ypač tautiniais sumetimais rūpinosi kalbos gryninimu Simonas Daukantas (1793—1864). Jis savaip prisitaikė bei prisikūrė specialioms sąvokoms naujų žodžių: *aukuras* “altorius”, *aušrėnai* “aisčiai, baltai”, *dirbinyčia* “fabrikas”, *jotis,-ies* “kavalerija”, *laikrodis* “dziegorius”, *paraktė* “raktininko padėjėjas”, *rūbdarbis* “siuvėjas”, *skersis* “kryžius”, *sukrautuvė* “sandėlis”, *teisdarys* “teisėjas”, *valdžionis* “valdovas, valdytojas”, *vandeneivis* (plg. *keleivis*) “jūrininkas”, *vienvaldis* “diktatorius”, *vypsonė* “spektaklis” ir kt. Daukantui teko pasirūpinti ir lietuviška gramatine terminologija (jis yra išleidęs abėcėlę ir lotynų kalbos vadovėlį), kurios lig tol nebuvo. Jis vartoja *daiktavardis* “substantivum”, *balsūnė* “skiemuo”, *dauglykis* “daugiskaita”, *dėsmė* “nuosaka”, *gaudė*, arba *gretbalsė* (*glaudbalsė*) “priebalsė”, *ilsis* “kablelis”, *įprasmė* “taisyklė,

dėsnis”, *įvardė* “įvardis”, *jungė* “jungtukas”, *kamlinkis* “naudininkas”, *kaslinkis* “vardininkas”, *kergė* “jungtukas”, *kienolinkis* “kilmininkas”, *klausinis* “klastukas”, *laikausena* “asmenavimas”, *laiptosena* “laipsniavimas”, *lankuotinė* “linksniuotė”, *linkis* “linksnis”, *rodbalsė,-a* “balsė”, *vardas būdinis*, arba *būdvardis*, *veiklinkis* “galininkas”, *veikrodaiškis* “prieveiksmis”, *veikrodis* “veiksmažodis”, *veikrodvardis* “dalyvis”, *vienlykis* “vienaskaita”...

Palyginti maža naujadarų terandame Motiejaus Valančiaus (1801—1875) raštuose, kuriam tiek nerūpėjo kalbos gryninimas: *ataduosmis* “portretas”, *nuodėmklausis* “spaviedotojas”, *spaudinyčia* “spaustuvė”, *teisdarys* “teisėjas”, *vaistojas* “gydytojas”, *vypsosena* “teatras” ir kt. Šalia naujų žodžių Valančius kartais vartoja paaiškinamuosius skolinius: *auka*, arba *apiera*; aš esmu *teisdariu*, arba *sūdzia*, ir t.t.

Nemaža naujadarų vartoja ir Antanas Baranauskas (1835—1902): *indėlys* “Beitrag”, *santaika* “planas”, *knygynyčia* “knygynas”, *dogodis* “hipotezė” ir kt. Baranauskas kūrėsi ir lietuviškus gramatikos terminus, nes Kauno kunigų seminarijoje turėjo dėstyti lietuvių kalbą ir lietuviškai parašė lietuvių kalbos gramatiką. Kai kurie tų terminų primena Daukantą. Štai pluoštas pavyzdžių: *būdvardžių stiebimas* “laipsniavimas”, *duodlankis* “naudininkas”, *geįstaikis* “geidžiamoji nuosaka”, *giřstaikis* “konjunktyvas”, *įvardė* “įvardis”, *laipa* “laipsnis”, *lankis* “linksnis”, *lankstýgalis* “galūnė”, *lięptaikis* “liep. nuosaka”, *mazgýbalsė* “jungiamasis balsis”, *niekatra gimė* “genus neutrum”, *nosbalsė* “nosin. bal-

sis”, *prāžadas* “priešdēlis, prielinksnis”, *priežodē* “prieveiksmis”, *rašyba* “ortografija”, *sakinys* “Satz”, *sakulyš* “objektas”, *savýveiklė* “sangražinė lytis”, *siaudė* “priebalsis”, *skaitvardis*, *skundlankis* “galininkas”, *smagūmas* “kirtis, akcentas”, *sudarymas* “sintaksė”, *šauklankis* “šauksmininkas”, *taikas* “nuosaka”, *taislan-
kis* “įnagininkas”, *tarmė* “dialektas”, *tartis* “skiemuo”, *vardlankis* “vardininkas”, *vidūlankis* “vietininkas”, *žodýnas* “Wörterbuch” ir t.t.

Minėtinas ir Baranausko mokinys, lietuvių kalbos gramatikos autorius, Kazimieras Jaunius (1849—1908), toliau varęs gramatinės terminologijos kūrimo darbą. Šalia naujų, matome jį vartojant ir iš seniau pažįstamų terminų: *apysaka* “tarinys”, *būdvardis* “nomen adjectivum”, *daiktavardis*, arba *ėsybėvardis* “n. substantivum”, *dalyvis žodis* “participium”, *daugiskaitlis* “daugiskaita”, *įvardovietė* “įvardis”, *jausmažodis* “intejectio”, *jungė* “jungtukas”, *kentėtinis veiksmas* “passivum”, *kilmėmokslis* “etimologija”, *niekatróji gimė* “genus neutrum”, *pastúrdėlis* “postpositio”, *pereiginiai veiksmoždziai* “verba transitiva”, *pirmalytė* “Grundform”, balsių *piegaidė* “accentus”, *priesagà* “sufiksas”, *priešdėlis* “prefiksas”, *prieveiksmis* “adverbium”, *prókalbė* “Ursprache”, *sąjama* “skiemuo”, *sąjunguoti* “asmenuoti”, *sakymbūdis* “nuosaka”, *sąmazgà* “jungtis, copula”, *santaikà* “sintaksė”, *sąvyveikslinis* veiksmožodis “sangražinis v.”, *smailis piegaidėženklis* “akūtas, dešin. prieg. ženklas”, *vardinis* (supr. linksnis) (taip pat ir *gimtinis*, *duotinis*, *apskūstinis*, *šauktinis*, *padarginis*, *vietolinksnis*), *veikėjas* “subjektas”, *veiksmožo-*

dis “verbum”, *vienaskaitlis* “vienaskaita” ir kt. Kaip matome, nemaža Jauniaus terminų yra ir šiandien vartojami.

Ypatingai kalbos lietuviškumu rūpinosi aušrininkai. “Aušros” šūkis buvo: šalin germanizmus ir slavizmus. Naujoms sąvokoms aušrininkų atsidėjus buvo stengiamasi vartoti lietuviškas lytis; net ir bendrieji kultūros žodžiai buvo ryžtamasi lietuvininti. Tad nemaža “Aušroje” randame naujadarų (pačių susikurtų ir iš kitur paimtų): *apšvaista* “apšvietimas”, *ateitinė* “ateitis”, *degutis* (arba *brėžukas*) “degtukas”, *dirbtuvas* “mašina”, *gintuvė* “tvirtovė”, *įspaudis* “įspūdis”, *įtalpa* “turinys”, *įtekmė* “įtaka”, *jotis,-čio* “raitininkas”, *juodpaiša* “pieštukas”, *knyginė* “knygynas”, *krautuvė* “muziejus”, *kvo-timas* “egzaminas”, *mėgis* “praba”, *mokintuvė*, arba *mokslavietė* “mokykla”, *oramieris* “barometras”, *pareigis* “kilmė”, *paišelis* “pieštukas”, *pakabas* “medalis”, *pirmokas* “atomos”, *savininkas* “egoistas”, *senraštvietė* “archyvas”, *septyndienis* “sekmadienis”, *siuvesys* “sąsiuvinis”, *statrašas* (arba *tiesraštis*) “rašyba”, *šiltamieris* “termometras”, *šviesūnus* “filosofas”, *teisdayis* “teisėjas”, *tėvynininkas* “patriotas”, *tėviškumas* “patriotizmas”, *tolkalbis* “telefonas”, *tvaras* “kūrinys”, *vaidentuvė* “fantazija”, *vaistinyčia* “ligoninė”, *valstija* “apskritis”, *visatininkas* “kosmopolitas”, *žemaprašis* “geografija”, *žolinė* “arbata” ir t.t.

Ir kiti po “Aušros” ėję laikraščiai ieškojosi kur sugriebdami savų žodžių, kūrėsi naujų. Pvz. “Varpo” vartojama: *anglirūkštė* “anglinė rūkštis”, *apystova* “aplinkybė”, *apšvaista* “apšvietimas”, *gaivalas* “elemen-

tas”, išdarbis “dirbinys”, išsiuntinys “pasiuntinys”, mokintuvė, arba mokslavietė “mokykla”, nuošimtis “procentas”, pareitė, arba pareituvė “praeitis”, prekys “pirklys”, prekysta “prekyba”, tolynžengystė “pažanga”, žemdirbystė “žemės darbas, ž. ūkis” ir t.t.

Daug prigijusių naujadarų sukūrė Jonas Jablonskis (1860—1930). Jo pasisėkimą nulėmė tai, kad jis buvo gerai išlavintas kalbininkas, turėjo gyvą kalbos jausmą ir gerai nuvokė lietuvių kalbos žodžių darybą. Daugiausia Jablonskio pastangomis įsigalėjo *antžmogis* (vietoj vīršžmogis), *apyskaita* (v. atskaita), *apžvalga* (v. peržvalga), *apšvietimas*, *švietimas* (v. apšvaista), *atvirukas* (v. atvirlaiškis, atvirutė), *bendradarbis* (v. sandarbininkas), *daugiskaita* (v. daugiskaitlis), *įspūdis* (v. įspauda), *įtaka* (v. įtekmė), *mokykla* (v. mokslinyčia, mokintuvė, mokslavietė, mokslainė), *neprīklusomybė* (v. neprigulmybė), *pažanga* (v. pirmyneiga), *pieštukas* (v. paišelis, paišiukas), *savarankiškas* (v. savystovus), *skaitmuo* (v. skaitlinė), *sostinė* (v. sostapilis), *tautietis* (v. viengentis), *turinys* (v. įtalpa), *vadovėlis* (v. rankvedis) ir daug kitų¹⁰⁶.

Visi aukščiau minėti naujadarai, kaip jau esame sakę, yra nevienodi, įvairiais keliais atsiradę.

Vieni jų yra gyvosios kalbos (tarmių) žodžiai, tik pakeistos, specialiai kuriai sąvokai pritaikytos reikšmės. Tokios rūšies dariniai bus pvz. Daukšos *lākštas* “gromatos, laiško” reikšme, Sirvydo *mokytojas* “uči-

¹⁰⁶ Dėl istorinės naujadarų raidos žr. dar Pr. Skardžius, Lietuvių kalbos žodžių daryba 590tt.

lio” reikšme arba *virtuvė* “kuchnios” reikšme. Tuo pačiu pagrindu Daukantui *pilis* yra “miestas”, J. Juškai *kalba* “tarmė, dialektas”¹⁰⁷, A. Baranauskui *smagūmas* “akcentas” (šalia *smogti* “trenkti, kirsti”, plg. *kiřtis* : *kiřsti*), J. Jablonskiui *mokinys* (kuris gyvojoje kalboje reiškė “tai, kas mokosi, pvz. jauną jautuką”), susiaurinus reikšmę, “Schüler”¹⁰⁸.

Kiti naujadarai yra atskirų autorių susidaryti nusižiūrėjus į svetimų kalbų žodžius bei terminus, į tiesioginę jų reikšmę bei sudėtį (jie paprastai vadinami reikšmės skoliniais). Pvz. taip sudarytas Sirvydo *vaikavedys* (ar *vaikavedis*) pagal graikų *paidagōgós* “vaikų auklėtojas, prižiūrėtojas” (iš vs. km. *paidós* “vaiko” ir *agōgós* “vedėjas, vadas”) arba *medžiavilnė* (plg. vok. Baumwolle=Baum “medis” + Wolle “vilna”), J. Juškos *statrašymas*, “Aušros” *statrašas* (arba *tiesraštis*), “Varpo” *statraša* “rašyba” pagal rusų *pravopisanije*, vok. *Rechtschreibung* (o šie iš lot. *orthographia* ar graikų *orthographía*, kur *orthós* “pastatytas, stačias, tiesus” ir *gráphō* “rašau” ar *graphē* “kas parašyta, raštas”). Aušrininkų (bene Basanavičiaus) pasiūlytasis *laikraštis* padarytas nusižiūrėjus į *Zeitschrift* (*Zeit* “laikas” ir “*Schrift*” raštas), *czasopismo* (*czas* “laikas” ir *pismo* “raštas, laiškas”) ir t.t.

Trečia naujadarų rūšis — savarankiškai pasidaryti žodžiai, savo vardu pavadinant kokią sąvokos ar daly-

¹⁰⁷ Jis 1861 m. išleido ir knygele, vardu “Kałbos lėtuviszko lėžuv’o”, t. y. “Lietuvių kalbos tarmės”.

¹⁰⁸ Juškos dainose mokiniai vadinami **studentais**.

ko žymę. Čia paprastai naudojamosi tam tikromis priesagomis, priešdėliais ar žodžių sudėjimu (sudurtiniais žodžiais). Šios rūšies bus pvz. Sirvydo *negalėtuvė* “ligoninė”, matyt, kad ten laikomi žmonės nesveiki, *ne(pa)gali*; Daukanto *ilsis* “kablelis”, nes čia skaitant stabelima, *ilsimasi*; *laikrodis*, nes jis *laiką rodo*; *sukrautuvė* “sandėlis”, nes ten kas nors *sukraunama*; Baranausko *žodynas* (vietoj ankstyvesnio *žodininkas*, *žodinis*), pasidarytas nusižiūrėjus į kolektyvinės priesagos žodžius, kaip *eglynas*, *beržynas* “kur yra daug eglių, beržų”; aušrininkų *mokslavietė* “mokykla”, nes ten yra *mokslo (mokymosi) vieta* ir t.t.

Kaip matėme, kai kurie naujadarai įsigalėjo ne ta reikšme, kuria jie iš pradžių buvo pasiūlyti. Taip atsitiko todėl, kad žodis, terminas, taigi ir naujadaras, iškelia vieną daikto bei dalyko žymę. Bet tokių vienodų, bendrų žymių gali turėti ir daugiau daiktų, todėl tuo pačiu vardu gali būti vadinamas ne vienas, bet keli daiktai bei dalykai. Dėl tos priežasties J. Bretkūnui *karinykas* “karininkas”, kuris iš tikrųjų žymi žmogų, kuriam rūpi karas, yra “karingas žmogus, karžygys”; taip pat ir Nesselmanno žodyne (1851) jis reiškia “karį (Krieger)”, o paskutiniaisiais laikais jis įgijo specialią “aficieriaus” reikšmę. Baranauskas *tartimi* vadino “skiemenių”, o dabar kalbininkų taip vadinamas “tarimas, vok. Aussprache”. Aušrininkas Jonas Spu-

dulis (1860—1920) siūlė *sandėlį* “sudėtis” reikšme, o šiandien juo “podėlį, padėjimą, vietą, kur kas sudedama” bevardiname. “Aušroje” *savininku* vadinamas “egoistas”, *krautuve* “muziejus”, o M. Miežinio žodyne (1894) pastaruoju žodžiu jau vėl vadinamas “sandėlis”.

Rašyba

Lietuvių kalbos rašyba ne iš karto tenusistoję. Čia trumpai, nesaikstydami visų smulkmenų, pažiūrėsime, kaip susidarė lietuvių kalbos raidynas (alfabetas) ir kuriais dėsniais kur kokie rašmenys buvo rašomi.

1. Raidynas

Lietuviai, leisdami pirmuosius spaudinius, kaip ir daugelis tautų, neišgalvojo visai naujo raidyno, bet jau kitų tautų (ypač lenkų, vokiečių) seniau vartojamą stengėsi prisitaikyti savo kalbai, jos garsams bei dėsniams.

Senieji lietuvių raštai (XVI a.) buvo spausdinami vad. gotiniais ("vokiškaisiais", švabachiniais) rašmenimis (raidėmis). Bet kai kurie rankraščiai jau tuo metu rašomi lotynų raidėmis, vad. antikva (pvz. J. Bretkūno šv. Rašto vertimas 1579—1590). Maž. Lietuvoje gotinis raidynas išliko apskritai visą laiką, o Didžiojoje Lietuvoje XVIII a. viduryje pereinama į lotyniškąjį. Atskiri žodžiai lotyniškais rašmenimis įmaišomi tekste jau XVI a. spaudiniuose. Sirvydo "Punktuose sakymų" (1629, 1644) ir skyrių antraštės jais spausdinamos, kol vėliau ištisi tekstai pasirodo lotyniškai. Rusinimo tikslais rusams 1865 m. uždraudus lietuvių raštuose lotynų raides, kai kurie lietuviški raštai valdžios pastangomis buvo išspausdinti rusiškais rašmenimis (vad. graždanka). Kai kas, norėdamas geriau tą graždanką

pritaikyti lietuvių kalbai, mėgino ją papildyti lotyniškais rašmenimis, tokiu būdu sudarydamas rusiškų ir lotyniškų raidžių mišinį. Tačiau šis rusintojų primestas raidynas neturėjo lietuvių tarpe pasisekimo.

Taikant lietuvių kalbai kitų tautų vartojamus rašmenis, ilgą laiką buvo svyruojama dėl kai kurių garsų žymėjimo būdo. Ilgai nenusistėjo rašmenų forma ypač priebalsiams *č, š, j, dž, v, l* (kietam) ir balsiams *ē, e* (plačiam), dvibalsiams *ie, uo*, taip pat *ai, ei, ui* žymėti. Priebalsių minkštinimo žymėjimas iš pradžių ilgą laiką buvo lyg visai prigijęs (*i* pagalba), bet XIX a. juo vėl kurį laiką nebeapasitenkinama, o balsių ilgio žymėjimas ligi pat XIX a. pabaigos galutinai nenusistėjo.

Suprantama, kad nemaža teko svyruoti susidarant raidyną pirmosios žinomos lietuviškos knygos autoriui Martynui Mažvydui (†1563). Jam, nežiūrint kai kurių smulkmenų, apskritai būdingas šių (gotinių) rašmenų vartojimas. Balsių “e” ir “ē” rašyboje Mažvydas neskiria, vienodai rašo *e*. Dvibalsį “ie” žymi rašmeniu *ie*, kaip ir dabar darome, o dvibalsį “uo” rašo *o*, vėliau *ū*¹⁰⁹. Dvibalsius rašo su *i* arba ir su *y* : *ai, ay, ei, ey, ui,*

¹⁰⁹ Tačiau yra galimas daiktas, kad rašmeniu *o* Mažvydas iš tikrųjų žymi vienbalsį (ilgą siaurą “o”), nes tada jo tarmėje galėjo nebūti dar atsiradusio šiųdienio žemaitiškojo to garso atitikmens. Tada *ū* būtų žymimas aukštaitiškasis atitikmuo (“uo”), nes Mažvydo raštuose yra ir aukštaitiškųjų. Gal ir dabartinio bendrinės kalbos dvibalsio “ie” vietoje Mažvydo tarmėje (šalia “o”) tada dar buvo tariamas ilgas siauras “e” (plg. **Dewa** “Dievą”, **wenas** “vienas”, **preg** “prie”); jo rašyboje *ie* galėtų reikšti ne dvibalsį, bet vienabalsį, o *i* čia tebutų priebalsio minkštinamasis ženklas (panašiai kaip **gie-rai** “gerai”).

uy. Nosinius “ą”, “ę” žymi *q*, *ę* rašmenimis, kartais ir *qn*, *ęn*, *an*, *en* (arba ir *a*, *e*). Bet kadangi tuo metu naudotasi spaustuvės turimaisiais lenkiškiems raštams taikomais rašmenimis, nosiniams “i” ir “u”, kurių lenkų kalboje nėra, Mažvydas atitinkamų rašmenų nevartoja, rašo *i*, *u* arba *in*, *un*. Balsių ilgio Mažvydas apskritai nežymi, tačiau kartais jo pėdsakų pasitaiko, rašant dvigubą balsę ar kitaip (pvz.: *suunaus* = sūnaus, *hukis* = ūkis, *praschiukiet* = prašykiat, prašykit, ir kt.).

Priebalsį “s” Mažvydas rašo dvejopai: *s* gotišką (pratišusį į abi linijos puses) ir *s* (pastarąjį paprastai žodžio gale). “š” apskritai rašo *sch*, o “ž” — *sz* arba *ż*. Jotą žymi įvairiai: *i*, *ij*, *y*, *g*, *gh*, vėliau jo raštuose retkarčiais randame ir *j*. “v” Mažvydas žymi dvigubiniu rašmeniu *w*, o kietajam “l” kartais, rodos, parašo *ł* (lenkišką). Priebalsių minkštumui žymėti, kaip ir šiandien, vartoja *i* ženklą (pvz. *czia*).

Toliau šioks raidynas kitėjo, kol galutinai (pirmiausia Maž. Lietuvoje) nusistojo.

Netrukus nosiniai balsiai “ą”, “ę” ir “i”, “u” imami žymėti tašku apačioje: *ą*, *ę*, *į*, *ų*, bet tik rankraščiuose (Bretkūno šv. Rašto vertime 1579—1590, Wolfenbüttelelio postilėje 1573 ir kt.). Spaudoje, matyti, dėl atitinkamų rašmenų trūkumo, tebuvo vartojami *q*, *ę* arba *an*, *en*, o tada šalia pastarųjų jau ir *in*, *un* (vietoj *į*, *ų*).

Baltramiejus Vilentas (†1587) “ė” kartais parašo jau *ē*, o ilgąjį “u” retkarčiais žymi irgi šiandieniškai — su brūkšneliu viršuje (*ū*).

Jonas Rēza (1576—1629) “Psaltere Dowido” (1625) ilgąjį “i” dažnai žymi dabartiniu *y*. Šalia dvibalsio *ie*

vartoja *û* (dvibalsiui “uo” žymėti). Jotui nuosakiau vartoja *j* rašmenį, nors dar teberašomas kartais ir *gh*, o “č” žymimas sudėtiniu rašmeniu *tz*, kuris retkarčiais jau ir J. Betkūno vartojamas.

Daugiau raidyną apdorėjo Danielius Kleinas (1609—1666), ypač savo lietuvių kalbos gramatikoje (1653). Nuo jo raidynas apskritai jau ir nusistojo Maž. Lietuvos raštuose. Kleinas ilgam siaurajam “ē” vartoja šiandieninį *è* (su tašku), o ilgąjį “i” gana nuosakiai žymi *y* (*y* esąs sutrauktinis *ij* rašmuo). Nosiniams šalia *q*, *ę* vartoja ir *į* *ų* (su įkypais brūkšneliais apačioje). Dvibalsius rašo dvejopai: *ai*, *ei*, *ui* ir *ay*, *ey*, *uy*. Atmetęs *sch*, priebalsiui “š” žymėti vartoja (iš lenkų raidyno) *sz* arba ir *ś*, o “č” — *cz* arba ir *ć*; “ž” rašo *ż*, o kietąjį “l” žymi *ł*. Tuo būdu Kleino gramatika duoda šitokį raidyną: *á a á q, b, c ć cz, d, é e è ę, (f), g, (h), i y į, k, l ł, m, n, o, p, r, s ś sz, t, u ū, w, (y), z ź*. Kleinas pažymi, kad *f, h, ch* lietuvių nesą vartojami.

Ženklieliai virš *a* ir *e* (išskyrus *è*) senoviniuose raštuose paprastai vartojami be kokios reikšmės. “ž” tuose raštuose ilgą laiką esti įvairios formos: *z* rašomas čia su tašku viršuje, čia su įkypu dešiniu brūkšneliu (akūtu), čia statiniu brūkšneliu, čia riestine banguota linija. Po Kleino Maž. Lietuvoje balsiui “è” įsigali *ē* (su brūkšneliu), o priebalsiams “š”, “č” — dvigubinės *sz, cz*.

Didžiojoje Lietuvoje raidyno raida buvo kiek skirtinga.

Pirmosios čia žinomos lietuviškos knygos autorius Mikalojus Daukša (†1613), atskirdamas “e” nuo “è”, plačiajam “e” paprastai (katekizme) vartoja rašmenį

e su mažučiu a viršuje, o dvibalsiams “ie” ir “uo” — *ie* ir *ũ*. Dvibalsius *ai*, *ei*, *ui*, *oi* paprastai rašo su *i*. Šalia *q*, *ę* vartoja ir *ĩ*, *ų*. Priebalsius “š” ir “č”, dar prieš Kleina, rašo (lenkų pavyzdžiu) *sz*, *cz* (“šč” — *scz*, *szcz* arba ir *ść*), o kietąjį “l” — *ł*; “v” žymi *w*, jotą — *i*. Priebalsius minkština ženkleliu *i*.

Šitoks raidynas ilgainiui po truputį kitėjo. Melkioro Petkevičiaus katekizme (1598) jau randame vietoj *ũ* vartojant *uo*, dvibalsius *ay*, *ey*, *uy* su *y*, o minkštuosius “š”, “č” rašomus *si*, *ci* (*ći*). — Toliau rašmenys *sz* ir *si* (*ś*), *cz* ir *ci* (*ć*), taip pat *ũ* ir *uo* neretai mišrai vartojami, maišomi. Pvz. 1605 m. rytiečių anoniminiame katekizme rašoma *cz* ir *ci*, *ũ* ir *uo*. Konstantinas Sirvyras (1579—1631) vartoja *sz*, *cz* ir *ś*, *ć*, dvibalsį *uo*, taip pat *ay*, *ey*, *oy*, *uy* (ir *ai*, *ei*, *oi*, *ui*). Sirvydas kai kur balsių ilgį žymi dvigubais rašmenimis, pvz. dg. vd. *akiis* (=akys). Ir kitų to meto autorių raštuose pasitaiko atvejų, kur ilgieji balsiai reiškiami dvigubomis raidėmis (*aa*, *ee*, *ii*, *oo*, *uu*).

Ypač XIX a. sujundama doroti raidyną. Ambrozijus Pabrėža (1771—1849) įsivedė savotiškų rašmenų ypač pajūrinių žemaičių (dounininkų) balsiams pavaiduoti. Pvz. “u” (kuris pajūrinių žemaičių tariamas tarp trumpų “u” ir “o”) žymėjo *ó* (*ósydedó* “užside-du”), o ilguosius balsius dvigubiniais rašmenimis: *Waardaa*=vārdā “vardai”, *tuu Taautuu*=tū tāutū “tų tautų”, *Pruusyszku* “prūsiškų”, *sóorinktuu* “surinktų”. Ir Simonas Daukantas (1793—1864) vartojo nemaža rašmenų su įvairiais diakritiniais (pridėtiniais) žen-

lais, daugiausia savo tarmės (žemaičių dounininkų) balsiams žymėti (pvz. *só* “su”, *pargóldę* “perguldė”, *Gódú* “gudų”, *ír* “ir”). Vokiečių kalbininkas A. Schleicheris (1821—1868) įsivedė *ē* dvibalsiui “ie” ir viengubinį *v* vietoj *w*. Nemaža naujovių siūlė ir filologijos kandidatas Jonas Juška (1815—1886)¹¹⁰. Iš pradžių, sekdamas Schleicheriu, jis siūlė *ē* garsui “ie” (šalia *ū* dvibalsiui “uo”), vėliau *ie* (čia *i* be taško), o ilgajam “i” iš pradžių *ī* (su dviem taškais), vėliau *y*; taip pat viengubinį *v* vietoj dvigubinio *w*. Bet jis ėjo ir dar toliau: vietoj dvigubinių *sz*, *cz* patarė rašyti *ś*, *ć* (su taškais viršuje) arba šiandieninius *ś*, *ć* (čekiškuosius). Reikią ir “dž” žymėti vienu rašmeniu; 1863 m. brolio Antano elementoriuje jau ir randame *ć* ir *d* (abi su taškais viršuje) “č” ir “dž” priebalsiams atvaizduoti. Priebalsių minkštumą (prieš *a*, *o*, *u*...) žymėti J. Juška siūlė dešininiu ženkleliu (akūtu) priebalsio viršuje iš dešinės (pvz. *tekin’o* = tekinio), nes *i*, būdama balsė, tam reikalui netinkanti. Vietoj Maž. Lietuvos raštų bei Schleicherio dvibalsių *ai*, *ei*, *ui* patarė rašyti *aj*, *ej*, *uj* (Didž. Lietuvoje jau prieš Jušką vartojamus), nes lietuviai, kaip ir slavai (lenkai, rusai), čia tarią jotą, ne balsį *i*.

Antanas Baranauskas (1835—1902) raidyne beveik nesiskyrė nuo Schleicherio, tik pasilaikė seniau įprastus *ł* ir *w*. Tačiau jo mokinys Kazimieras Jaunius (1849—1908) ilgainiui susidarė labai skirtingą ir praktikos

¹¹⁰ Žr. J. Juszka, *Kałbos lėtuviszko lėžuv’o ir lėtuviszkas statraszimas arba ortograpija* (1861).

reikalui painų raidyną. Ypač jam rūpėjo, kad raidyne atsispindėtų įvairios lietuvių kalbos tarmės; jis norėjo tarmes raidyne suderinti. Tokiu būdu pvz. dvibalsiui “ie” jis siūlė *i* su mažučiu *e* viršuje, kad aukštaičiai galėtų tarti pirma *i*, paskui *e* (ir taip gautų savo *ie*); vieni žemaičiai pirma *e*, paskui *i* (ir taip gautų savo *ei*), o kiti, nežiūrėdami į mažą viršuje patupdytą *e*, tartų *i* (ir taip gautų savo ilgą *i*). Tokiais pat sumetimais palaikė ir *ũ* dvibalsiui “uo” žymėti. Vėliau Jaunius vartojo net trejopą rašmenį dvibalsiui “ie” ir dvejopą dvibalsiui “uo”. Priebalsiui “š” reikalavo naujojo *š*, o šalia skardžiojo *dž*, kuris kilęs iš minkštojo *d* (plg. *medis:medž-io*) siūlė dusliajam “č” rašyti *tš*, nes ir jis kilęs iš minkštojo *t* (plg. *jaut-is:jautš-io*). Priebalsių minkštumo ženklų siūlė *j* (pvz. *kjaulē*). Tačiau paskui ir “č” bei “dž” priebalsiams teikė trejopus rašmenis: *ť*, *đ* su kableliais apačioje (*jauťjo* = jaučio, *međjo* = medžio), *tš*, *dž*, kur *š* ir *ž* su taškais viršuje (*džjaugsmas* = džiaugsmas, *tšja* = čia) ir *tš*, *dž* (*petšjus* = pečius).

“Aušroje” (1883—1886) iš karto didesnių naujovių nedrįstama įvesti. Bet jau tarpais pradedama vartoti *š*, *č*, kurios poaušriniuose laikraščiuose ir įsigalėjo; šalia *ie* vartojama *ũ* ir *uo*, o dvibalsiai paprastai rašomi *ai*, *ei*, *ui*.

Jau ir “Aušros” laiku skirtingo raidyno laikėsi Jonas Basanavičius (1851—1927). Vėliau jis išleido net specialią knygele, kurioje siūlė mūsų raidyną reformuoti ir lietuvininti (Prie istorijos musun rašybos, 1899). Jis čia ragino akiai nesekti kitomis tautomis, neimti tiesiai iš jų (lenkų *ą*, *ę*, čekų *š*, *č* ir kt.) rašme-

nų, bet lotyniškąsias raides savotiškai prisitaikyti savo kalbai. Tuo tikslu patarė “e” rašyti æ, “è” — e, ilgajam “i” paliekant y. Dvibalsiui “ie” siūlė e, o dvibalsiui “uo” — ū. Vietoj q, ç, ĳ, ų, laikantis senovinio tarimo, reikią rašyti an, en, in, un. Priebalsių š, č, ž diakritinius ženklus jis nukelia į apačią, rašydamas s, c, z su kabliais apačioje (ş, ç ir taip pat su kabliu z). Bet lietuviškuose žodžiuose vietoj č, dž jis siūlė ʃ, ʒ irgi su kabliais apačioje (*jauʃio* = jaučio, *meʒio* = medžio). Tačiau šis raidynas neturėjo kokios minėtinos įtakos visuomenei.

Prie dabartinio mūsų raidyno nusistojimo prisidėjo ir Jonas Jablonskis (1860—1930). Kadangi jau iš seno dvibalsiui “ie” buvo vartojamas dviraidis *ie*, Jablonskis, nuosakumo sumetimais, siūlė pasilaikyti ir dvibalsiui “uo” dviraidį *uo*, kur abi raidės taip pat rašomos gretimai (ne viena ant antros, kaip ū). Išgalvoti kokių kitokių rašmenų šiems dvibalsiams nesą prasmės: reikšią įvesti naujų raidžių, nebūsią ir estetiška. Žymint atskiru ženklu ilgąjį y, taip pat nuosakumo sumetimais reikalavo žymėti ir ilgąjį “ū”. Jam reikią arba naujo ženklo, arba vartoti jau kalbos raštuose įprastą brūkšnelinę raidę ū (kur brūkšnelis žymėjo ilgumą). Tuo būdu 1901 m. išėjusioje “Lietuviškos kalbos kramatikoje” Jablonskis vartoja jau šiandieninį mūsų raidyną (a b c ĉ d e e ğ è f g i ĳ y j k l m n o p r s š t u ų ū v z ž).

2. Rašybos dėsniai

Iš pradžių nematome didesnio nuosakumo, kur kurios raidės rašomos.

Balsių rašyboje jau nuo pat pirmųjų raštų pasirodymo svyruojama dėl *a* rašymo po minkštojo priebalsio: vienu rašoma *ia*, kitų *e* (*ie*). Pvz. Mažvydas parašo *ateisenczuiu* (su *en*) ir *wiresniams* (*iam*), Vilentas *dziaugesi*, *ieskanczem*, Bretkūnas *apskundze* ir *pa-szeidzia*, Daukša *atłėidze*, *dárqnczem'* ir *susiwercziā*, Vaišnoras (1600) *nusmerke* (=nusmerkia), *brolems*, Sirvydas *gieldzia* (=geidžia) ir t.t. Čia tas rašymas, matyt, svyruoja ir pagal tarmes: rytietis Sirvydas rašo *ia*, o Mažvydas, Bretkūnas, Daukša paprastai *e*. Daukša ir *au* po minkštojo priebalsio rašo *eu*: *sakieu* "sakiau", *pieutu* "piautų". Kita vertus, neretai ir "e" (platus) parašomas *ia*, *ea*, pvz. taip rašoma "Knygoje nobažnystės" (1653): *deangia*, *Wealniais*, *treamia*, *steabiam*. Tačiau dvibalsis *ai* po minkštojo priebalsio paprastai jau rašomas *ei*: Mažvydas *szadei* (=žādei "žodžiai"), *kunigaistei*, Wolfenbüttelio postilėje (1573) *Pirmiausei*, Vilentas *pasiantinei* (dg. vd.), *su ieys* (=jais), Bretkūnas *weikiei* (=veikiai), Daukša *liezuwiei* (=liežuviai), Vaišnoras *karalei*, J. Rēza (1625) *Apjūktojei*, Sirvydas *Priveyzdetoiey* (=priveizdėtojai), *erszkiecieys* (=erškėčiais), Knyga nobažnystės (1653) *žodžiai* šalia *Gimditojey* ir t.t. Šiam *ia* ir *iai* rašymui gramatinį pagrindą mėgino duoti Pr. Kuršaitis: esą, gramatiškai reikia rašyti *arkliai*, ne *arklei* (ar *arkliei*), nes dg. vd. esanti galūnė *-ai*, ne *-ei*. Aiškiai *ia*

nuo *e* ir *iai* nuo *ei* rašymą atskyrė A. Baranauskas. Pagal jį rašytina *jaučiai*, *žodžiai* (Baranauskas rašo šleicheriškai: *jauczai*, *žodzai*) šalia *jaut-is*, *žod-is*, nes minkštieji *t* ir *d* prieš *a* virstą *č*, *dž*, o prieš *e* išlieką (plg. *mači-au*, bet *mat-ei*, *vedži-au*, bet *ved-ei*).

N o s i n i a i ankstyvuosiuose lietuvių raštuose, matyt, rašyta, nors nenuosakiai, iš tarties. Pvz. D. Kleinas savo gramatikoje (1653) sako, jog *ą* esąs tariamas kaip *an*, tik tamsiau, lyg būtų *n* absorbuotas. Todėl senoviniuose raštuose neretai randame rašant *ranką* (vs. gl.), *darąs*, *daręs*, *darą*... Kiti parašo ir *an*, *en*... vietoj šių nosinių. Ilgainiui, tarimui pasikeitus, nosinių rašymas virto tik etimologiniu (kilminiu) bei istoriniu rašymu. Nosinius nuosakiau stengiamasi rašyti Bretkūno Biblijos rankraštyje (1579—90), iš dalies ir Wolfenbüttelio postilėje (1573). Tačiau spaudoje dažnai, ypač pradžioje, tik *ą*, *ę* — ir tai ne visur — tebuvo rašomi. Mat, buvo vartojami lenkų kalbai skirti rašmenys, kur tuodu ženklų tebuvo. Vengiant nenuosakumo, o kartais ir trūkstant pačių rašmenų, kaip kurie autoriai (pvz. ir pats Bretkūnas) spaudoje nosinių raidžių visai nevardavo arba juos pasivaduodavo *an*, *en*, *in*, *un* rašmenimis. Tačiau M. Daukša *ą*, *ę*, *į*, *ų* rašė apskritai tose pačiose gramatinėse lytyse, kaip ir dabar rašome, pvz. *wárdą*, *žimę*, *práputtį*, *sųnų* (= sūnų), *wissų karálių* (=visų karalių), *mūsų*, *tikrąses awis* (=tikrąsias avis), *turétų*, *priéięs* (=priejęs ar priėjęs), *užgulįs*. Daukša *į* ir *ų* rašė ir dg. vd.: *wagįs*, *sunųs*. Toks rašymas buvo beįsigauņas ir XX a. pradžioje siūlymu Būgos, kuris paskui jo ir pats išsižadėjo.

Mėginimų žymėti ilgus balsius tarpais užtinkame ir XVI—XVII a., bet tai nebuvo daroma nei visuotinai, nei nuosakiai. XVII a. dažniau imama rašyti ilgoji *y*, bet nuosakiai ją vartoti tepradedama Kuršaitis ir Schleicheris. Tačiau ilgoji *ū*, kuri retkarčiais pasitaiko ir XVI—XVII a. raštuose, taisyklingiau pradedama rašyti XIX a. antrojoje pusėje. Ją visur pritaiko ypač Jablonskis (savo 1901 m. gramatikoje ir anksčiau).

Minėtinas ir vienas morfologinis rašybos pagrindas, įsigalėjęs beveik vien Maž. Lietuvoje — savotiškas žymėjimas rašyboje daugiskaitos ir tam tikrais atvejais vienskaitos kilmininko. Z. Blotnas (1600 m. Vaišnoro “Žemčiūgoje teologiškoje”) dg. km. galūnę rašo *-uu* (dvigubu *u*): *Apaschtaluu, Prarakuu, Piemenuu, wissuu...* Vėliau įsigali galūnė — *ū* (su stogeliu). Dar “Aušroje” buvo aiškinama (Maž. Lietuvos lietuvio J. Mikšo), kad tuo būdu rašte kai kurių kamienų dg. km. atskiriamas nuo vs. įn. (pvz. *vyrū* = vyrų, bet *vyrū* = su vyru). XVII a. taip pat jau rašoma ir vs. km. galūnės *-ôs*, *-ês* balsiai su stogeliu, pvz. *rankôs, eglês* (atskiriant nuo dg. vd. *rankos, eglės...*).

Priebalsiai jau nuo pat pirmųjų raštų rašomi ne vien iš garsų (fonetiškai), bet ir iš kilmės (etimologiškai). Mažvydas rašo: *trakschdawa* (= trākždava), *iszdewe* (= išdevė), *passimekti* (= pasimėkti) šalia *pamegdami, iszgirsk* (= išgirsk), bet ir: *ischgirsti* (= išgirsti), *vsztrukste* (= užtrukste), *pregtam, Vszzsiebk* (= užžiebk) ir t.t. Panašiai parašo ir kiti autoriai. Tačiau ilgainiui linkstama daugiau etimologiškai rašyti, nors ir gerokai svyruojama; tai priklausė, žinoma, ir

nuo autorių kalbinio išsilavinimo, kalbos dėsnių pažinimo. Daug kur iš kilmės stengiasi rašyti Sirvydas: *augt, dirbkime, išspausti* (= išspausti, nes jis vartoja iš "iš") ir t.t. Kuršaitis savo kalbiniuose raštuose siūlė priebalsius rašyti (graikų pavyzdžiu) iš garsų, bet šiaip praktiniuose raštuose ir pats to nesilaikė, o ėjo tradiciniu keliu. A. Schleicheris, slavų (pvz. čekų) pavyzdžiu, teikė kilminę priebalsių rašybą: *vežti, dirbti, užkasti* ir t.t. To pat nusistatymo laikėsi Jaunius ir Jablonskis, tik juodu smulkiau aptarė atvejus, kur tas kilminis rašybos pagrindas taikytinas.

Ilgą laiką, beveik vieną Didž. Lietuvos autorių raštuose, priebalsių minkštumas dažnai buvo žymimas (lenkų pavyzdžiu) ir prieš *e*, ypač po *k* ir *g*. Todėl Mažvydas rašo *gierai* (=gerai), Bretkūnas *ischkielti* (=iškelti), *gielbes* (=gelbės), Petkevičius (1598) *kienčiem* (=kenčiam), *gieyždāmas* (=geizdamas), Sirvydas *kieturios* (=keturios), *draugie* (=drauge), *daugiausiei* (=daugiausiai), Valančius *gieras* ir t.t. Vėliau, pastebėjus, kad lietuvių kalboje prieš *e* priebalsiai tegali būti minkšti (išskyrus rytiečių bei viduriečių *l*), nuo minkštumo žymėjimo čia buvo atsisakyta.

Būdinga senųjų lietuvių raštų ypatybė yra ir liekas priebalsių dvigubinimas. Didž. Lietuvoje šis rašymas nebuvo paplitęs; čia senoviniuose raštuose tarpais parašomas dvigubas *s* (vartojamas ir len-

kų raštuose). Tačiau Maž. Lietuvoje (nusižiūrėjus į vokiečius) buvo dvigubinami įvairūs priebalsiai (*ss, ll, nn, rr, dd, tt* ir kt.), nors nenuosakiai, svyrinėjant. Pvz. *wissados* (Daukša), *passiputens* (=pasipūtęs), *kallawijo, tadda, Nuggi* (Bretkūnas), *suprassu, Pannos, uppe* (Kleinas) ir t.t. Maž. Lietuvoje nuo šiokio priebalsių dvigubinimo atsisakė Pr. Kuršaitis.

Lietuvių kalbos tyrinėjimai

Lyginamasis kalbų mokslas su savo tikslu specialiniu metodu tesusikūrė XIX a. pradžioje. Tada prasi-dėjo rimtas bei vaisingas ir lietuvių kalbos tyrinėjimas, kuriame ėmė dalyvauti garsiausi pasaulio kalbininkai.

Tačiau lietuvių kalbos tyrinėjimo pastangų pastebime ir žymiai anksčiau. Jau XVII a. pabrėžiamas lietuvių kalbos lyčių panašumas į lotynų bei graikų kalbas. XVIII a. pradžioje J. Šulcas prie savo Esopo pasakėčių vertimo į lietuvių kalbą davė pastabų apie kai kurių lietuvių kalbos posakių ypatingumą (idiomatiškumą). 1737 m. anoniminė gramatika trumpai aprašė lietuvių kalbos priegaides. Pilypas Ruigys (1675—1749) ėmėsi lietuvių kalbos tyrinėjimo ir 1747 m. išleido studiją apie lietuvių kalbos kilmę, esmę ir ypatybes (*Betrachtung der littauischen Sprache in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften*), kurioje kėlė lietuvių kalbos giminystę su graikų bei lotynų kalbomis, jos lyčių gausumą, malonumą bei tobulumą. Nevienas svetimtaučių mokslininkų XVIII a. domėjosi lietuvių kalba, norėdamas iš jos spręsti apie pačios lietuvių tautos pobūdį. Ypač minėtinas garsusis filosofas, Karaliaučiaus universiteto profesorius I. Kantas, kuris Milkės žodyno (1800) prakalboje pabrėžė lietuvių kalbos reikšmę tautų kraustymosi tyrimui.

Netrukus lietuvių kalbos tyrinėjimu, Varšuvos mokslo bičiulių draugijos paskatintas, susidomėjo ir Vil-

niaus universitetas, kuris tam reikalui sudarė komisiją¹¹¹. Ji 1804 m. parankiojo šiek tiek žinių apie lietuvių kalbą. Minėtinas bent susidomėjimą lietuvių kalba sukėlęs, nors mokslinės reikšmės neturėjęs, Ksavero Baužo (1746—1820) veikalas apie lietuvių tautos ir kalbos kilmę (1808)¹¹². 1822 m. Vilniaus universiteto bibliotekininkas ir adjunktas K. Kantrimas, labai populiarius Vilniaus visuomenės veikėjas, siūlė steigti Vilniaus universitete lietuvių kalbos katedrą ir dėstytoju kviestiti žemaitį Leoną Uvainį (1753—1828), mokėjusį daug kalbų ir rašiusį etimologinį lietuvių kalbos žodyną. Kantrimas įteikė tuo reikalu mokslo apygardos kuratoriui platų memorandumą, pabrėždamas, jog lietuvių kalba esanti svarbi istorijos mokslui, o jos mokėjimas būtų reikalingas klierikams ir kai kuriems kandidatams į mokytojus. Pažymėjo, kad katedros steigimo pageidaujanti visuomenė, kad Karaliaučiaus universitete jau seniai mokoma lietuvių kalbos, o Dorpato (Tartu) universitete dėstomos latvių ir estų kalbos, kuriomis juk kalbą daug mažiau žmonių kaip lietuviškai. Vis dėlto universitetas Uvainio nepakvietė ir lietuvių kalbos katedros neįsteigė.

Netrukus lietuvių kalba įtraukiama į lyginamojo kalbų mokslo sritį. Kurį laiką lietuvių kalbos pobūdis nebuvo aiškus, nevienam lietuvių kalba tebuvo slavų kalba ar įvairių kalbų mišinys. Pr. Boppas nustatė, kad

¹¹¹ Į ją įėjo J. Mickevičius, P. Golianskis, S. Malevskis, M. Šulcas ir T. Čackis.

¹¹² O początkach narodu i języka litewskiego.

lietuvų kalba yra savarankiška ištisos (vad. ide.) kalbų grupės atžala. Jis pažymėjo, kad lietuvų kalba yra tokia pat savarankiška, kaip sanskrito, graikų, lotynų bei kitos kalbos, ir pasižymi senomis gramatinėmis (ypač linksniavimo) formomis. Todėl Boppas įtraukė lietuvų kalbą į savo lyginamąją gramatiką, kurios I tomas išėjo 1833 m. (Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litthauischen, Gothischen und Deutschen)¹¹³. Netrukus galutinai atskyrė lietuvų kalbą, kaip ir apskritai baltų kalbų grupę, nuo slavų A. F. Pottas. Po to mokslininkai ir mokslų akademijos ėmė lenktyniauti lietuvų kalbos tyrinėjime.

Dėl artimumo slavų kalboms ir savo formų senumo į lietuvų kalbą ypatingą dėmesį atkreipė slavistai. Pvz. P. Preisas, kuris lietuvų kalbos mokėsi Karaliaučiuje pas prof. L. Rėzą (1776—1840) ir Pr. Kuršaitį (be kitko, iš Donelaičio “Metų”), 1840 m. pabrėžė, jog lietuvų kalbos pažinimas esąs būtinas filologui slavistui. 1853 m. Rusų mokslų akademija pasiuntė į Lietuvą S. Mikuckį, kuris turėjo tirti lietuvų kalbos tarmes ir ypač rinkti senesnius žodžius bei jų lytis lietuvų ir rusų kalbų senovinėms ir giminaitėms formoms aiškinti. Vėliau Hilferdingas primygtinai pabrėžė, kad be lietuvų kalbos slavų kalbų tyrimas nėšąs įsivaizduojamas. Rusų akademikai sudarė tam tikrą lietuvų kalbos tyrimo programą, rūpinosi lietuvų kalbos tyrinėjimu Ru-

¹¹³ II tomas išėjo 1852 m.; antras gramatikos leidimas pasirodė 1857—1861 m., trečias 1868—1871 m.

sų geografinė draugija; buvo siunčiama ir daugiau žmonių į Lietuvą kalbos tirti. Tačiau iš pradžių kokių žymesnių tyrinėjimų rusų nebuvo išleista.

Iš tarmių tyrinėtojų lietuvių XIX a. antrosios pusės pradžioje minėtinas Jonas Juška, pirmasis mūsų dialektologas, 1861 m. paskelbęs trumpą lietuvių kalbos tarmių aprašymą lietuviškai (Kalbos lėtuviszko lėzu-v'o) ir rusiškai. 1869 m. aprašė Kurtuvėnų tarmę Jonas Spudulis, o 1887—8 m. K. Naumiesčio tarmę Pranas Užupis, bet aprašai nebuvo išspausdinti. Pridrikas Kuršaitis pirmas pradėjo tiksliai aprašyti lietuvių kalbos garsus ir ypatingai nusipelnė plačiai ir tiksliai aprašydamas lietuvių kalbos priegaides (Beiträge zur Kunde der littauischen Sprache I—II, 1843—9; vėliau priegaidžių aprašymas buvo išplėstas ir paskelbtas kartu su kirčiavimo paradigmomis jo 1876 m. lietuvių kalbos gramatikoje).

Vaisingai prie lietuvių kalbos tyrimo prisidėjo Vakarų Europos mokslininkai.

XIX a. viduryje į Maž. Lietuvą lietuvių kalbos tirti atvyko Vienos mokslų akademijos siųstas A. Schleicheris (1821—1868). Tais tyrimais pasirėmęs, jis 1856 m. parašė pirmą mokslinę lietuvių kalbos gramatiką (Litauische Grammatik), pasinaudodamas ir svarbiomis žiniomis, Pr. Kuršaičio paskelbtomis (jo Beiträge zur Kunde der littauischen Sprache). 1861 m. to paties Schleicherio lietuvių kalba įtraukiama į lyginamosios ide. kalbų gramatikos vadovėlį (Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Spra-

chen), o 1869 m. į Ebelio Leskieno Schmidto ide. kalbų chrestomatiją (Indogermanische Chrestomatie). Greta kitų senųjų ide. kalbų tvirtai savo užpelnytą vietą lietuvių kalba užėmė garsioje didžiulėje K. Brugmanno lyginamojoje ide. kalbų gramatikoje (Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen), kurios I tomas išėjo 1886 m. Minėtina dar 1875 m. pasirodžiusi J. Karłowicziaus bendro pobūdžio lietuvių kalbos studija (O języku litewskim). Šiaip jau tuo metu eina specialesnis ir gilesnis lietuvių kalbos klausimų nagrinėjimas.

1872, 1874 ir 1875 m. važinėjo po Lietuvą Pr. Kuršaitis, tyrinėdamas tarmes ir šiaip rinkdamas medžiagą savo leisimai lietuvių kalbos gramatikai (1876). 1886 m. Eduardas Volteris (1856—1941) pakartojo tyrinėjimo reikalams pirmą žinomą Didž. Lietuvos lietuvių kalbos paminklą — Daukšos katekizmą (1595). Daug surinko medžiagos bei įsigilino į lietuvių kalbos tarmes Antanas Baranauskas, kuris savo tyrinėjimus paskelbė Rusų mokslų akademijos leidinyje (Zamětki o litovskom jazykě i slovarě, 1898). Keletą vertingų lietuvių kalbos tarmių aprašų į XIX a. galą paskelbė Kazimieras Jaunius rusiškame Kauno gubernatoriaus raštinės metraštyje.

XIX a. antrojoje pusėje, ypač į amžiaus galą, daug svarbių darbų išleido kitų tautų kalbininkai.

Aštuntajame dešimtmetyje A. Bezenbergeris, padėdamas ir kitų kalbininkų, leido senovinius lietuvių kalbos tekstus (Mažvydą, Sirvydą...) ir, remdamasis XVI—XVII a. raštais, mėgino aiškinti kai kuriuos lietuvių

kalbos senovinius bruožus (Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache, 1877). Vēliu (1885, 1898) jis paskelbē Maž. Lietuvos tarmių aprašymus. Įvairiais lietuvių kalbos gramatikos klausimais svarbių tyrinėjimų davē A. Leskianas: apie lietuvių kalbos akcentą bei fonetiką (Die Quantitätsverhältnisse im Auslaut des Litauischen)¹¹⁴, šaknies balsių kaitą (Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen, 1884), vardažodinę žodžių darybą (Die Bildung der Nomina im Litauischen, 1891).

Toliau iškeltnas dar visas būrys mokslininkų, XIX a. antroje pusėje daugiau ar mažiau prisidėjusių prie lietuvių kalbos tyrimo, jos mokslo. A. Fickas davē nemaža lietuvių kalbos žodžių etimologijų (kilmės aiškinimų). L. Geitleris, kalbos tyrimo reikalais važinėjęs po Lietuvą (1873), išleido savo studijas, aprašydamas lietuvių kalbos padėtį (Litva i Litvanė)¹¹⁵, paskelbdamas kai kuriuos senuosius lietuvių kalbos paminklus ir tarminius tekstus (Litauische studien. Prag 1875; Beiträge zur litauischen Dialektologie. Wien 1885). A. Brückneris išleido slaviškųjų lietuvių kalbos skolinių rinkinį (Die slavischen Fremdwörter im Litauischen, 1877) ir tyrinėjo naujadarines lietuvių kalbos lytis (Neubildungen im Litauischen)¹¹⁶. P. Fortunatovas tyrinėjo lietuvių bei baltų kalbų akcentologiją (Ueber Akzent und Länge in den baltischen Spra-

¹¹⁴ AslPh. V (1880).

¹¹⁵ Osvėta VII, 1874, 417—489.

¹¹⁶ AslPh. III—IV (1878—1880).

chen)¹¹⁷, o V. Poržezinskis tarmes, lietuvių kalbos kaitmenines galūnes ir Daukšos kalbą. V. Thomsenas pagarsėjo savo plačia studija apie baltų skolinius suomių kalbose [Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk lettiske) Sprog. Köbenhavn 1890. 308 psl.]. O. Wiedemannas paskelbė veiksmožodžio (preterito) formų nagrinėjimą ir davė naujiems XIX a. galo tyrinėjimams pritaikytą trumpą mokslinę lietuvių kalbos gramatiką (Handbuch der litauischen Sprache, 1897). J. Zubatý skelbė baltų bei lietuvių kalbos fonetikos, morfologijos ir etimologijų studijas. F. de Saussure (=Sosiūras) davė svarbių lietuvių kalbos akcentologijos tyrimų (1. A propos de l'accentuation lituanienne; 2. Accentuation lituanienne)¹¹⁸. J. Mikkola tyrė lietuvių kalbos skolinius slavų kalbose, lietuviškąsias etimologijas.

Minėtini ir šie XIX a. antrojoje pusėje pasireiškę lietuvių kalbos tyrinėtojai: A. Aleksandrovas, J. Baudouinas de Courtenay (=Boduėnas de Kurtenė), E. Bernekeris, H. Hirtas, V. Jagičas, J. E. F. Nesselmannas, H. Osthoffas, V. Piersonas, V. Prellwitzas, J. Rozwadowskis, V. Streitbergas, G. Uljanovas, H. Weberis ir kt.

¹¹⁷ Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen XXII, 1897, 153—188.

¹¹⁸ 1. Mémoires de la société de linguistique VIII, 1894, 425—446; 2. IF VI, 1896, Anzeiger 157.

Mūsų didieji kalbininkai

Žymiausi lietuvių kalbininkai yra buvę K. Jaunius, J. Jablonskis ir K. Būga.

1. Kazimieras Jaunius

Kazimieras Jaunius gimė 1849 m. gegužės mėn. 6 d. Leimbo k., Kvėdarnos vls., Tauragės aps. Devynerių metų Kaziuką tėvas nuvežė į Rietavo lenkų trijų skyrių pradedamąją mokyklą. Mokslas jam gerai sekėsi. 1861 m. jis įstojo į Telšių progimnaziją. Baigęs keturias klases, 1865 m. persikėlė į Kauno progimnazijos V klasę. Mokėsi čia iki 1868 m., baigdamas 7 klases. Tėvas norėjo sūnų išleisti į kunigus. Nors Jaunius ir abejojo dėl savo pašaukimo, vis dėlto 1871 m. stojo į Kauno kunigų seminariją, kurią išėjo 1875 m. Čia pasižymėjo gabumais, ypač senųjų kalbų moksle. Po to įstojo į Petrapilio dvasinę akademiją, kurią baigė 1879 m. teologijos magistro laipsniu. 1880 m. jis buvo paskirtas Kauno kunigų seminarijos mokytoju. Čia Jaunius dėstė lietuvių bei lotynų kalbas ir kai kuriuos tikybinius dalykus. Kartu buvo žemaičių vyskupo sekretoriumi. Besigilindamas į kalbos dalykus, Jaunius ne visada rūpestingai atlikdavo kunigui dedamas pareigas. Todėl bažnytinė vyriausybė juo nebuvo patenkinta. Buvo pagaliau atleistas iš seminarijos mokytoju; o kai parodė pasipriešinimo, negavo nė vietos Kauno vyskupijoje. Teko nusikelti į Kazanę. Gyvenimo iš-

vargintas, ėmė sirgti nervų pairimu. 1898 m. buvo pakviestas į Petrapilio dvasinę akademią profesoriumi. Dėstė senąsias klasikines kalbas, jau pirmąja paskaita sukeldamas didelį susidomėjimą klausytojuose bei profesorių tarpe. 1906 m. dėl nesveikatos iš profesoriaus pareigų atsisakė. Jaunius mirė 1908 m. vasario mėn. 25 d. Palaidotas Kaune.

Jaunius turėjo nepaprastą gabumą kalboms. Gerai mokėjo graikų, lotynų, net hebrajų kalbas, o taip pat keletą naujųjų kalbų. Gera atmintis ir šviesus protas padėjo jam išmokti įvairių kalbų ir lyginti jų lytis, darytis platesnių išvadų. Dar Kauno kunigų seminarijos mokiniu tebesant, jį gyrė jo mokytojas A. Baranauskas, o garsus lenkų kalbininkas prof. J. Baudouinas de Courtenay jau tada gėrėjosi jo kalbiniu išsilavinimu bei subrendimu.

Jaunius apie kalbos dalykus kalbėdavo su dideliu užsidegimu ir žavėte žavėdavo savo mokinius arba tuos, su kuriais jam tekdavo apie tai šnekėtis. Į kalbos klausimus jis įsigilindavo iki visiško savęs užsimiršimo. Apie juos galvodamas ar kalbėdamas, užmiršdavo savo kasdieninio gyvenimo reikalus, net valgyti, nepastebėdamas, kas aplink jį dedasi.

Į kalbos klausimus Jaunius mokėjo įsigilinti intuityviai ir kartais greitai suvokti ir išspręsti painias kalbotyros problemas. Note J. Baudouino de Courtenay, painūs kalbos klausimų sprendimai Jauniuje vyko už sąmonės ribų, bet sąmonės kontroliuojami. Todėl jam neretai staiga nušvisdavo sunarplioti kalbos gyvenimo dėsniai. Taip jis yra išsprendęs nevieną kalbos klau-

simą, o taip pat davęs nevieną genialią hipotezę, kuri teikia progos kitiems problemą narplioti, ir tuo būdu pastūmėjo klausimo sprendimą į priekį.

Jaunius, nuolat gilindamasis į kalbos klausimus, į kalbos gyvenimo slaptis, buvo pasiryžęs įrodyti ne tik ide. ir semitų kalbų giminystę, bet manė, kad ir visos pasaulio kalbos kilusios iš vienos. Nors tai šiandien nėra pagrįstas dalykas, bet tas rodo Jauniaus platų kalbų pažinimą ir sugebėjimą lyginti įvairiausių kalbų duomenis.

Geras kalbų mokėjimas, sugebėjimas įdomiai gilintis į kalbotyros klausimus Jaunių plačiai išgarsino ne tik lietuvių, bet ir svetimtaučių mokslininkų tarpe. Maskvos ir Petrapilio universitetai žiūrėjo į jį kaip į lietuvių kalbos klausimų autoritetą. Baudouinas de Courtenay laikė jį genialiu kalbininku. Vienas lenkų laikraštis (Wiara) 1908 m. rašė, kad garsusis vokiečių kalbininkas K. Brugmannas važinėjęs pas Jaunių patarimų, Delitschas klausęs jo nuomonės, Lozanos, Friburgo ir Bolonijos universitetai su pagarba minėję jo vardą, nes Jaunius buvęs genijus, atvėręs naujus akiračius. Krokuvos universitetas kvietėsi Jaunių į savo profesorius.

Jaunius labai nemėgo rašyti. Daugelį jo kalbos mokslo žinių yra užrašęs K. Būga, kuris nuo 1902 m. iki Jauniaus mirties buvo jo sekretoriumi. Per tą laiką Būga prirašė šešis didelius tomus (3043 rašomojo popieriaus puslapius). Būga norėjo tą Jauniaus mokslą paskelbti. Todėl 1908 m. išleido "Aistiškus Studijas" (I d.), kuriuose buvo surašyti Jauniaus aisčių (baltų)

prokalbės dalykų aiškinimai. Tačiau netrukus Būga, susipažinęs su tikroju kalbotyros metodu ir suėjęs į pažinęs su garsiais kalbininkais, pamatė Jauniaus klaidas, ir tų studijų išsižadėjo. Mat, Jaunius, būdamas samokslis, nors ir genialus, kalbininkas, nesivaržė visur griežtu kalbotyros metodu, sprendimuose darė stagių šuolių, kiek reikiant nepasirėmęs duomenimis. Kai kur per daug pasitikėjo viena intuicija. Todėl tarpais priedavo netikras išvadas. K. Būga sako, jog svarbiausia Jauniaus mokslo klaida buvusi jo noras įvairias skirtingas kalbos lytis išvesti iš vienos pirmykštės formos.

Svarbus Jauniaus mokslo palikimas yra jo “Lietuvių kalbos gramatika”, paskelbta 1911 m. (su Būgos vertimu į rusų kalbą 1916 m.). Ji susidarė iš Jauniaus paskaitų Kauno kunigų seminarijoje (1885—1892). 1897 m. tie užrašai buvo hektografuoti Dorpate. Gramatika nėra pilna: joje kalbama apie lietuvių kalbos rašybą ir fonetiką, priegaides, apie tarmes, daiktavardį, būdvardį, skaitvardį, kiek apie sintaksę ir plačiai apie veiksmažodį; kitų kalbos dalių neliečiama. Tačiau ji yra vertingas darbas, nes gramatika duoda daug svarbių lietuvių kalbos mokslo žinių, istorinių kalbos lyčių aiškinimų bei pastebėjimų. Jauniaus gramatiką J. Jablonskis vadino gilaus kalbos mokslo konspektu, kuriuo ir jis pats nemaža pasinaudojo savo lietuvių kalbos gramatikai. Naudojimąsi gramatika kiek sunkina savotiška Jauniaus rašyba, kuri jau anksčiau minėta. Kaip jau esame matę, nėra vykę ir lietuviškieji jo gramatikos terminai.

Vertingi yra Jauniaus lietuvių kalbos tarmių tyrinėjimai. Dėstydamas Kauno kunigų seminarijoj, 1891-1900 m. Kauno generalgubernatoriaus raštinės metraštyje¹¹⁹ jis išspausdino keletą mūsų tarmių aprašų: Ukmergės apskrities (1891), Kauno aps. (1892), žemaičių raseiniškių (1893), Zarasų aps. (1895), Panevėžio aps. (1898). 1900 m. išleido studiją apie lietuvių kalbos balsių intonaciją (priegaidę). Kadangi Jaunius turėjo labai gerą ausį, jo aprašymai vertingi ir šiandien. Lietuvių kalbos tarmių surūšiavimą, sistemą jis davė savo gramatikoje. Jauniaus lietuvių kalbos tarmių skirstymo pagrindai ir dabar tebegalioja. Jais remiasi pirmiausia mūsų mokyklinės gramatikos (pvz. Rygiškių Jono "Lietuvių kalbos gramatika").

Jaunius buvo pasinėręs teoriniuose kalbos mokslo klausimuose, ir jam bendrinė kalba tiesiogiai nerūpėjo. Tačiau prie jos dorojimo, tvarkymo ir jis yra kiek prisidėjęs. Jablonskis pats sakosi, jog lietuvių kalbos rašyboje nemaža kas yra kilę iš Jauniaus galvojimų ir pastebėjimų. Maža teturėjo įtakos Jauniaus raidynas (apie kurį esame kalbėję rašybos skyriuje), nes jis nebuvo praktiškas: per daug buvo vartojama įvairių rašmenų lietuvių kalbos tarmių derinimo sumetimais. Jaunius yra padėjęs apvalyti ir bažnytinę, poterių kalbą nuo svetimybių.

¹¹⁹ Pamiatnaja knižka Kovenskoj Gubernii.

2. Jonas Jablonskis

Jonas Jablonskis gimė 1860 m. gruodžio mėn. 30 d. Kubilių k., Būblelių (Lenistvos) vls., netoli K. Naumiesčio. Nuo 12 iki 17 metų gyveno Meiščių k., prie pat K. Naumiesčio, vėliau Rygiškių k., Griškabūdžio par., kur tėvas pirko kitą ūkį. Nuo pastarojo kaimo ir Jablonskio slapyvardis — Rygiškių Jonas. Jau Kubiliuose iš motinos ir vieno siuvėjo išmokęs skaityti, pradėdamąją mokyklą lankė K. Naumiestyje, kur buvo mokoma rusiškai, o tikybos iš lenkiško katekizmo. Jablonskis mokėsi gerai, per trejus metus baigė pradžios mokyklą. Tėvai norėjo sūnų išleisti į kunigus, todėl nuvežė Jonuką į Marijampolės gimnaziją, kur dalykai buvo dėstomi rusiškai. 1872 m., išlaikęs egzaminus, įstojo čia į I klasę. Labiausiai jam sekėsi lotynų ir graikų kalbos. Dėl vieno lotynų kalbos rašomojo darbo mokytojas pasakė, kad taip parašyti tegalėjęs Cėzaris. Marijampolės gimnazijoje jam teko mokytis kiek ir lietuvių kalbos, kurios buvo dėstoma 1 val. per savaitę. Mokytojai tik paskaitydavo kokį senesnį tekstą ir paaiškindavo vieną kitą retesnį (“žemaitišką”) žodį; jokių gramatikos taisyklių nemokė. Gimnaziją Jablonskis baigė 1881 m. Po to išvyko į Maskvos universitetą, kur studijavo senovės kalbas. Iš žymesnių jo profesorių buvo P. Fortunatovas ir Koršas. Jie atkreipė Jablonskio akis į lietuvių kalbą. Pasižymėjęs gabumais, Jablonskis čia suėjo su tais profesoriais į artimesnes pažines, kurios ne nutrūko ir jam baigus universitetą. Universitete Jablonskis, susidūręs su mokslus einančia lietuvių jaunuome-

ne, tautiškai susiprato. Pradėjęs eiti “Aušrai”, ėmė į ją rašinėti. Universitetą Jablonskis baigė 1885 m.

Išėjęs mokslą, norėjo gauti mokytojo vietą Lietuvoje, tačiau rusų valdžia čia jo, lietuvių kataliko, mokytoju skirti nesutiko. Kurį laiką mokė privačiai vaikus. 1887 m. gavo Marijampolės teismo sekretoriaus vietą, o 1889 m. pavyko jam gauti mokytojo vietą Mintaujos gimnazijoje, kur išbuvo iki 1896 m. Čia jo namai virto lietuvių židiniu lietuvių inteligentams. Atostogų metu važinėdavo į Lietuvą pasisvečiuoti ir kalbos dalykų pasimedžioti. Ragino domėtis kalba ir mokinius. Savo lietuviškaisiais dalykais atkreipė rusų vyriausybės dėmesį, ir 1896 m. buvo iškeltas į Taliną. Čia vėl apie Jablonskį susidarė lietuvių veikėjų būrelis. Rusų mokslų akademija pavedė tada Jablonskiui redaguoti Juškos žodyną. 1900 m., gyvendamas Putvinskio dvare, Graužikuose (netoli Kelmės), parašė jau mums žinomą “Lietuviškos kalbos gramatiką” (išsp. 1901 m.). Žandarų viršininko Vonsiackio lietuvių persekiojimo metu 1901 m. Jablonskis už prisidėjimą prie lietuviškojo darbo buvo atleistas iš tarnybos, o 1902 m. ištremtas iš Lietuvos. Apsigyveno Pskove, kur buvo neviešoje policijos priežiūroje. Čia toliau redagavo Juškos žodyną. 1903 m. buvo leista nusikelti į Šiaulius, kur Jablonskis įsteigė tam tikrus lietuvių kalbos kursus. 1904 m. nuvyko į Vilnių ir kiek laiko dirbo “Vilniaus žinių” dienraščio, paskui “Lietuvos Ūkininko” redakcijoje, dėstė gimnazijoje lietuvių kalbą, įsteigė draugią pigioms knygoms leisti taisyklinga lietuvių kalba. 1906 m. buvo paskirtas laisvai samdomu lietuvių kal-

bos mokytoju į Panevėžio mokytojų seminariją; dėstė ir Panevėžio realinėje gimnazijoje bei mergaičių progimnazijoje. 1909 m. buvo išrinktas Lietuvių Mokslo Draugijos nariu korespondentu. Vėliau dėl sunkių gyvenimo sąlygų jam teko kilnotis iš vienos vietos į kitą: 1908 m. persikėlė į Brestą lotynų kalbos mokytoju, 1912 m. į Gardiną, o iš čia 1914 m. iškeltas į Veližą. 1915 m. buvo paskirtas Martyno Yčo lietuvių karo pabėgėlių gimnazijos mokytoju Voroneže, nors ir čia dėl lietuvių tarpusavio nesutikimų neilgai tedirbo. 1918 m. birželio mėn. grįžo su Voronežo lietuvių kolonija į Vilnių, o 1919 m. iš lenkų okupuoto Vilniaus buvo atkraustytas į Kauną. Tais pačiais metais paskirtas lietuvių kalbos kursų aukštesniųjų ir viduriniųjų mokyklų mokytojams vedėju. 1922.II.16 įsteigus Lietuvos Universitetą, Jablonskis buvo išrinktas Humanitarinių Mokslų Fakulteto garbės profesoriumi. Kol galėjo, čia skaitė lietuvių kalbos paskaitas. Be to, taisė knygų bei veikalų kalbą, rašė daugiausia kalbos klausimais laikraščiuose, dalyvavo rašybos ir terminologijos komisijose. Jablonskis mirė 1930 m. vasario mėn. 23 d. Palaidotas Kaune, kur ilsisi Jaunius ir Būga.

Jonas Jablonskis yra įžymiausias mūsų kalbininkas praktikas. Jo svarbiausias gyvenimo žygis — mūsų bendrinės kalbos sutvarkymas. Daugiausia jo rūpesčiu ir pastangomis ji buvo apdorota ir jau įgavo tas formas, kurių dabar laikosi. Jablonskis aiškius pėdsakus paliko tiek rašyboje, tiek bendrinės kalbos sintaksės bei formų lietuvinime ir sutaisyklinime (taisyklingume), tiek žodyno gryninime.

Rašyba Jablonskis rūpinosi beveik visą savo amžių, ir jai sunormuoti, suvienodinti daug yra padaręs, nors ne viskas, ką jis siūlė, įsigalėjo. Rašyboje jis daugiausia rėmėsi jau beįsigalinčiais įpročiais, Kuršaičiu, Schleicheriu, Jaunium ir vėliau Būga.

XIX a. gale buvo beveik prigiję *š*, *č* priebalsių rašmens. Jablonskis (kaip ir Jaunius) šalia tada vartojamo *dž* (*medžio*) dėl nuosakumo siūlė vietoj *č* ir *tš* (*jautšio*), nes *dž* ir *tš* yra fonetiškai tie patys garsai (panašiai kaip *ž* ir *š*), tik pirmasis skardus, o antrasis duslus¹²⁰. Tačiau *tš* visuomenei neįtiko, ir Jablonskis nuo to junginio paskui atsisakė. Bet jau prigijo *ie*, *uo*, kuriuos Jablonskis palaikė vietoj kitų siūlomų *i* su mažu *e* viršuje ir *ũ* ar dar kitaip rašomų raidžių. Iš lengvo ilgainiui prigijo ir nuosakumo sumetimais Jablonskio reikalaujamas *ũ* (ilgojo) žymėjimas šalia jau anksčiau įsigalėjusio *y* (ilgajam balsiui reikšti). Jablonskis smulkiau ir nuosakiau išdirbo ir rašybos dėsnius (Mūsų rašyba, Voronežas 1917). Nemaža jo siūlymų prigijo, bet kai kurie visuomenės buvo atmesti. Prigijo pvz. jo palaikomas rašymas *bėk*, *verk*, bet neprigijo *vezdamas*, *mezdamas* (ne *vesdamas*, *mesdamas*).

Tačiau svarbiausias Jablonskio nuopelnas, kad jis bendrinę kalbą, kurioje iki jo buvo nemaža įsiveisusių svetimybų, sulietuvino. Jablonskis apvalė bendrinės kalbos sintaksines, darybines bei morfologines lytis ir žodyną nuo svetimų įtakos, tolimesnę bendrinę

¹²⁰ P vz. *vežti* — tariamas *ž* kaip *š*, o *nešdamas* — *š* kaip *ž*.

kalbos raidą įstatė į lietuviškąjį kelią, kuriuo ji plisdama, įvairėdama ir toliau eina. Jablonskiui, sėkmingai išėjusiam kalbotyros mokslą ir turinčiam gyvą kalbos jausmą, tai padaryti gerai pavyko.

Svetimosioms lytims pažinti jam padėjo įsigilinimas į gyvąją žmonių kalbą, į tas jos lytis, kurios nebuvo svetimų kalbų užkrėstos, ir jos dėsnių suradimas. Taigi susirasti lietuviškumo bei kalbos taisyklingumo kriteriją, matą jam padėjo gyvoji žmonių kalba. Štai pvz., norėdamas iširti, koks linksnis gyvojoje, svetimybų nesugadintoje, žmonių kalboje sakomas po lyties *vdinasi*, jis sakosi taip daręs: kartą, pasivertęs kvailiu, rodąs į ąžuolą ir klausiąs kaimietį: “Kaip šis medis *vdinas?*” Žmogus nustebejęs ir sakąs: “Tai ar nežinai? Šitas medis *vdinasi* ąžuolas”.¹²¹

Tokiu matu remdamasis, jis persijojo bendrinės kalbos posakius bei sintaksines lytis, ir, kur buvo rastos nereikalingos, svetimos, buvo pasiūlytos pakeisti lietuviškomis. Taip pat buvo taisomi ir netaisyklingai sudaryti žodžiai. Štai pora pavyzdžių. Jablonskis atmetė Jauniaus vartotą *įvardovietę* “įvardį”, nes ji sudėta iš žodžių *į vardo vietą*. O tokių sudurtinių žodžių lietuvių kalba nedaranti: juk iš *į trobos vietą*, *į šuns vietą*, *į kelio vietą* nesą sakoma “*įtrobovietė*”, “*įšunvietė*”, “*įkelivietė* (*įkeliavietė*)”. Taip pat netikęs ir Jauniaus *sakymbūdis* “nuosaka”, nes iš veiksmazodinių daiktavardžių su priesaga *-ymas (-imas)* ir šiaip daiktavardžių

¹²¹ Pastarasis sakiny s įrašytas jo “Lietuvių kalbos gramatikos” pavyzdžiuose.

žmonių kalba nedaranti sudurtinių žodžių: *rašymas* ir *plunksna*, *vežimas* ir *kartis* mūsų kalba nededanti į krūvą ir iš jų vieno žodžio nelipdanti. Arba Jablonskis atmetė anuo metu vartotą *viengentį*, *vientautį*, nes jie ne pagal žmonių kalbos dėsnius sudaryti. Mat, žmonių esą sakoma: *vienplaukis* (be kepurės), *vienmarškinis* (be trinaryčių, be švarko) bėgioja; *vienaakis* (su viena akim) senis; mes *vienmečiai*, *vienvardžiai*. Iš to esą matyti, kad šie žodžiai mūsų kalboje tegalį būti būdvardžiai. Todėl vargu kas galėjęs girdėti sakant: atėjo mano *vienmetis*, *vienvardis*, *vienžemis*. Tai nereikėtų sakyti nė “mano *viengentis*, *vientautis*”, “mylimas *viengenti*”. Ar nebūtų geriau tam reikalui susidaryti *tautietį*: kaip sakoma “mano *giminietis* (giminaitis)”, t. y. priklausąs prie mano giminės, taip ir “mano *tautietis*” būsiąs priklausąs prie mano tautos.

Tokios netaisyklingos ar nelietuviškos lytys buvo Jablonskio skelbiamos laikraščiuose. 1912 m. išėjo ir atskira knyga, vardu “Rašomosios kalbos dalykai”, turėjusi nemaža įtakos bendrinei kalbai nusistojant. Tie taisymai Jablonskio buvo skelbiami straipsniais ar įvairių knygų, vadovėlių recenzijų proga visą amžių¹²². Tas nuolatinis klaidų taisymas, nuolatinis lietuviškų ir taisyklingų lyčių priminimas bei kalimas į galvą ilgainiui labai apvalė ir apdorojo mūsų bendrinę kalbą. Juoba, kad Jablonskis geros — taisyklingos, aiškios ir sklan-

¹²² Dabar Jablonskio taisymai pasidarė gerai prieinami išleidus jo raštus (Jablonskio raštai I—V. Red. J. Balčikonis. Kaunas 1932—36).

džios — kalbos mokė ir mokykloje, universitete, įvairiuose kursuose ar privačiai, taip pat taisė prieš spausdinant įvairių autorių raštus.

Išmokyti visuomenę, pirmiausia jaunuomenę, grynos, taisyklingos ir gražios bendrinės kalbos padėjo paties Jablonskio darbas mokyklose (jaunuomenės mokymas), ypač jo įvairūs kalbos vadovėliai, kuriuos daugis ir ligi šiol vienokia ar kitokia forma kartoja ir jais naudojasi. Kaip jau anksčiau esame minėję, 1901 m. jis paruošė pirmą įtakingą Didž. Lietuvoje “Lietuviškos kalbos gramatiką”. 1919 m. išėjo perdirbta “Lietuvių kalbos gramatika” (P. Kriaušaičio ir Rygiškių Jono slapyvardžiu), 1922 m. antras papildytas jos leidimas (jau Rygiškių Jono slapyvardžiu), o 1925 m. trumpesnis “Lietuvių kalbos vadovėlis”. Suprasdamas, jog lietuviškos bendrinės kalbos negalima sukurti numokant išdėti minties pagal mūsųosius kalbos dėsnius, neturint savos sintaksės, jau 1911 m. Seinuose išleido “Lietuvių kalbos sintaksės” pirmąją dalį (sakinio mokslą), kurią vėliau P. Klimas pritaikė mokyklų reikalui. Kiti sintaksiniai dalykai, kaip linksnių (kuriuos trumpai palietė ir 1901 m. gramatikoje) ir prielinksnių vartojimas, jo atskiru veikalu paskelbti 1928 m. (Linksniai ir prielinksniai).

3. Kazimieras Būga

Kazimieras Būgà gimė 1879 m. lapkričio 6 d. Pažiegėje, Dusetų vls., Zarasų aps. Pradžios mokslą ėjo Dusetų pradedamojoje mokykloje, o vidurinį Petrapilyje, kur 1892—1895 m. mokėsi triklasėje privatinėje

mokykloje. 1895—6 m. lankė ketvirtąją progimnazijos klasę prie šv. Onos bažnyčios. Po to stojo į Petrapilio katalikų kunigų seminariją, bet dėl savo lietuviško nusistatymo lenkuojančios seminarijos vadovybės buvo pašalintas. Negaudamas tėvų paramos, kurį laiką vertėsi privačiomis pamokomis, kol paskui už kyšį gavo skaičiuotojo vietą Petrapilio fizikos observatorijoje. Atspėjamu nuo tarnybos laiku studijavo lietuvių kalbą, tarmes, kirčiavimą, latvių kalbą ir t.t. Kartu įsitraukė ir į lietuvių kultūros darbą. Kelerius metus buvo Petrapilio lietuvių susišelpimo draugijos sekretorium, vertė į lietuvių kalbą dramos veikalus, su kitais net pats rašė mėgėjų teatrui, taisė veikalų kalbą, buvo teatro suflerius, kartu su kitais leido nelegalų “Žiburį”. Kalbos klausimais visi vertino Būgōs nuomonę. Rašinėjo, daugiausia rašybos ir kalbos klausimais, lietuvių laikraščiuose. Netrukus, pastebėjęs jo kalbinius gabumus, Petrapilio universiteto privatdocentas E. Volteris supažindino jį su Petrapilio dvasinės akademijos profesorium K. Jaunium, jau tada išgarsėjusiu (nors ir savamoksliu) lietuvių kalbos žinovu. Nuo 1902 m. Būga liko Rusų mokslo akademijos apmokamu Jauniaus sekretorium, pastatytu tam, kad išgautų iš Jauniaus lietuvių kalbos gramatiką ir tarmių aprašymą, nes Jaunius pats labai nemėgo rašyti. Čia jis turėjo progos išgirsti ir pasisavinti Jauniaus kalbos mokslo žinias. 1905 m. Būga eksternu išlaikė brandos egzaminus ir tais pačiais metais įstojo į Petrapilio universiteto istorijos filologijos skyrių, kuriame dirbo eilė garsių profesorių mokslininkų: J. Baudouinas de Courtenay, A. Šachma-

tovas, A. Sobolevskis ir kt. Iš pradžių ir universitete jis tesidomėjo K. Jaučiaus aisčių (baltų) kalbotyros žiniomis. 1905 m. Būga surašė tą jo mokslą ir 1908 m. išleido atskirą knygą (Aistiški Studijai). Tačiau netrukus (1909), susipažinęs su tikruoju kalbotyros metodu, pats to paskelbtojo mokslo išsižadėjo. Universitetą baigė 1911 m., už darbą apie slavų skolinius lietuvių kalboje gavęs aukso medalį. Mokslą išėjęs, buvo paliktas universitete ruoštis profesoriaus darbui prie lyginamojo kalbų mokslo katedros. Šalia jam buvo Rusų mokslų akademijos pavestas tolimesnis A. Juškos žodyno redagavimas. 1914 m. pradžioje gavo stipendiją specializuotis užsienyje, buvo nuvykęs į Karaliaučių, bet tuoj turėjo vėl grįžti, nes vasarą prasidėjo karas. 1916 m. pavasarį išlaikė magistro egzaminus ir tuojau buvo paskirtas Petrapilio universiteto privatdocentu, o netrukus perkeliamas į Permės universitetą, kur 1917 m. tapo ekstraordinariu profesorium. Tačiau prasidėjusi Rusijos revoliucija darbą sutrukdė; kurį laiką dirbo lietuvių tremtinių komitete Sibire. 1920 m. vasarą grįžo į Lietuvą ir pradėjo dirbti Švietimo Ministerijoje, kuri jam pavedė lietuvių kalbos žodyno leidimą. Lietuvos Universitete skaitė lietuvių kalbos ir bendrosios kalbotyros paskaitas. Intensyviai ir sunkiomis sąlygomis dirbdamas, suardė sveikatą, ir 1924 m. gruodžio 1 d. mirė Karaliaučiuje, kur buvo išvykęs gydytis. Palaidotas Kaune.

Būga yra įžymiausias mūsų kalbininkas mokslininkas, turįs didelių nuopelnų ne tik savo tėvynės, bet ir pasauliniam kalbotyros mokslui.

Svarbiausias Būgos uždavinys buvo lietuvių kalbos žodyno leidimas. Jis norėjo paruošti didelį žodyną, į kurį įeitų visas lietuvių kalbos žodžių turtas: tiek bendriniai, tiek ir tikriniai žodžiai; tiek gyvosios kalbos, tiek raštų bei kitų žodynų; tiek gyvi, tiek ir mirusieji; tiek savi, tiek ir skoliniai. Be to, jame turėjo būti duodama ir žodžio reikšmė, ir žodžio vartosena, ir jo etimologija (kilmė), ir istorija, ir dialektologija (tarminės lytys). Medžiagos jau buvo surinkęs labai daug, tačiau tesuskubo išleisti vieną sąsiuvinį (Lietuvių kalbos žodynas. Sudarė K. Būga. I sąs. Kaunas 1924); antrasis sąsiuvinis išėjo jau po jo mirties (1925).

Nemaža laiko yra skyręs Būga ir lietuvių kalbos skolinių studijoms. Daugiausia jis nagrinėjo slaviškuosius skolinius lietuvių kalboje¹²³. Čia jis gana vykusiai beveik vien iš garsų yra nustatęs, kad tokie skoliniai, kaip *asilas*, *birkavas*, *pipiras*, *ridikas*, *šilkas*, *turgus*, yra skolinti iš gudų kalbos ne vėliau kaip 1200 m., o *bačka*, *barštis*, *čestis* ir kt. — po to laiko.

Kaip jau esame minėję, anksti Būga ėmė studijuoti ir lietuvių kalbos kirčio bei priegaidės klausimą. Pirmąsias žinias jis sėmė iš Kuršaičio gramatikos bei žodyno ir H. Weberio paskelbtojo Baranausko “Anykščių šilelio” (Ostlitauische Texte, 1882). Savo tyrinėjimų gaumenis vėliau jis išdėstė “Kirčio ir priegaidės moksle” (Lietuvių kalbos žodyne, XIX—LII psl.). Jis čia vykusiai aiškina kirčio raidą, dvejopą senovinį (šak-

¹²³ Lituanica (Izvěstija XVII, 1912,I,1—16); Litauisch-weissrussische Beziehungen und ihr Alter (ZslPh. I, 1924,26—57).

ninį ir galūninį) kirčiavimą ir vėlyvesnį šių dviejų kirčiavimo grupių mišimą bei kirčio šokinėjimą iš šaknies į galūnę ir atvirkščiai.

Svarbūs yra Būgos ir asmenvardžių tyrinėjimai (Apie lietuvių asmens vardus, išsp. "Lietuvių Tautoje" II,1,1—50). Jis išaiškino daugelio senovinių lietuvių asmenvardžių darybą ir pirmas nustatė tikrąsias lietuvių kunigaikščių vardų lytis, kurios kitų tautų šaltinių buvo įvairiaip rašomos. Būga nustatė, kad mūsų kunigaikščių lietuviški vardai yra buvę: *Jogáila, Jógilas, Lengvėnis, Mindaugas, Traidėnis, Treniota, Vaišvilkas, Vaišalgas, Výtautas, Vytėnis* ir kt.

Bet ypač mėgiama Būgos sritis buvo vietovardžių tyrinėjimas (Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje, 1924; Lietuvių įsikūrimas šių dienų Lietuvoje — TŽ II,1—28; Upių vardų studijos ir aisčių bei slavėnų senovė — ibid. I, 1—44). Iš jų jis sprendė ne tik apie lietuvių kalbos praeitį, bet ypač apie žiląją lietuvių bei baltų senovę, jos senąsias gyvenamąsias vietas bei santykius su kaimynais. Radęs daug lietuviškų bei baltiškų vietų vardų toli į rytus nuo dabartinių jų sodybų, Būga išvedė, kad senovėje lietuvių bei latvių protėvių gyventa prieškarinėse Smolensko, Mogilevo, Minsko ir iš dalies Vilniaus gubernijose; Pripetės upė pietuose juos skyrusi nuo slavų. Vėliau, V—VII a. lietuviai ir latviai, slavų stumiami, pamažu palikę savo gyvenamąsias vietas, beveik šių dienų Gudo žemę, ir atėję į dabartines savo sodybas. Nors vėlesni tyrinėjimai kai kurių Būgos teorijos teigimų nepatvirtino, vis dėlto palieka tiesa, kad seniau baltų bei lietuvių sodybos buvo toliau nutįsusios į rytus.

Mėgo Būga ir etimologizavimą, t. y. žodžių kilmės tyrinėjimą. Ši kalbos sritis yra paini ir slidi, čia lengva suklysti. Iš pradžių kartais klydo ir Būga; bet vėliau davė daug gerų lietuvių kalbos žodžių bei lyčių kilmės aiškinimų. Štai pora paprastesnių jo etimologijų. *Bā-ras* neskirtinas nuo *beṛti* (plg. *svār-as: sveṛti*): tai yra pirmiausia tam tikras ruožas, kurį žmogus sėdamas gali ranka užbeṛti. *Lavónas* tenka sieti su *liáutis*: taigi *lavónas* yra *pasilióvęs* (paliovęs gyventi) žmogus ar gyvulys. Kad pirmojo žodžio yra kietas *l* (*lav-*), o antrojo minkštas (*liau-*) prieš *a*, tai niekuo nekliūva, nes ir daugiau kalboje yra tos rūšies pavyzdžių (plg. *káu-šas : kiáušas*). O *dirvā* yra *diriamóji*, ji neskirtina nuo *dirti*. *Oras*, kaip rodo latvių dainos, iš pradžių nebuvo skiriamas nuo *orē* “arimas”; *árti* dabartinę savo reikšmę gavo iš *arimo*, *ariamo* lauko. *Krósnis* neskirtina nuo buvusio veiksmazodžio **kroti* (kaip tai matyti iš latvių *krāt* “rinkti, krauti, häufen”). Nemaža šiokių etimologijų Būga yra paskelbęs savo “Kalboje ir senovėje” (Kaunas 1922).

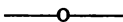
Kaip jau galėjome pastebėti, Būgai kalba nebuvo vien sauskyra, savyje užsidariusi sistema. Kalbos duomenys dažnai jam tarnavo mūsų praeičiai, žilajai lietuvių bei baltų kilčių senovei, jų santykiams nušviesti. Kalbą Būga vadino archyvu, dokumentų rinkiniu: “Kalbos praeitį tirdami tuo patim jau tiriamo ir tąja kalba kalbančio žmogaus gyvenimo istoriją. Kalba prityrusiam kalbininkui — tikras istorijos šaltinis, nes šių dienų kalboje atsispindi praeitas žmogaus gyvenimas, visa jo senovė. Ir mes, áisčių vaikai, vadinasi, lietūviai,

lātviai ir prūsai, norēdami pažinti savajā senovē, turime šauktis liudytoju kalbās, kuri viena tegali šandien savo šviesa pratikti mūsu senovē uždengiančią miglā. Kalbā galime pavadinti archyvu, senovēs dokumentu rinkiniu. Kiekvienas kalbos žodis, kaip pirma gyvenu-sių kartū padaras, yra mums istorijos dokumentas, šį tą pasakās apie žmogū, to žodžio darytoją ir jo gyvenimą” (Kalba ir senovē, 1922; Kalbų mokslas bei mūsų senovē, 1913).

Nors Būgai rūpējo grynoji kalbos tiesa, teoriniai kalbos mokslo klausimai, bet jam nebuvo svetimi ir mūsų bendrinēs kalbos praktikos dalykai. Savo autoritetu jis yra prisidējēs prie mūsų bendrinēs kalbos nusistojimo, padējēs apsaugoti ją nuo iškreipimo iš sveiko ir natūralaus raidos kelio. Būga yra pagelbējēs išsprēsti kai kuriuos painesnius rašybos klausimus ir ją stabilizuoti (Rašybos mažmožiai, 1913). Laikraščių ir žurnalų straipsniuose jis yra išaiškinēs ir nurodēs, kaip reikia vartoti tokius žodžius, kaip *elgeta*, *dosnus*, *du-buo* ir kt.; arba tokius posakius, kurie kai kam atrodē neįmanomi, absurdiški, kaip *nieku būdu*, *mokslo keikiamas straipsnis* ir kt. (plg. Kalbos mažmožiai, 1914).

Pastaraisiais savo gyvenimo metais jis sulaikē kai kurių neapsityrusių kalbos taisytojų pastangas išmesti iš bendrinēs kalbos tariamas svetimybes, kurios pasirodē esančios niekuo nedēti žodžiai, kaip *skriauda*, *sarmata*, *riba*, *užgaida* ir t.t. (Kalba ir senovē 9,19—24,25—41,42—59).

Žurnalų pavadinimų sutrumpinimai: APh. — Archivum Philologicum, Kaunas 1930tt; AslPh. — Archiv fuer slavische Philologie. Berlin 1876tt; FBR — Filologu Biedribas Raksti. Riga 1921tt; IF — Indogermanische Forschungen. 1892tt; IFA — Indogermanische Forschungen-Anzeiger. 1892tt; K — Kalba. Kaunas 1930; LE — Lietuviškoji Enciklopedija. Kaunas 1930tt; LT — Lietuvių Tauta. Vilnius 1907tt; NR — Naujoji Romuva. Kaunas 1931tt; StB — Studi Baltici. Roma 1931tt; ŠD — Švietimo Darbas. Kaunas 1919tt; TŽ — Tauta ir Žodis. Kaunas 1923tt; V — Vairas. Kaunas 1928tt; ZslPh. — Zeitschrift fuer slavische Philologie. 1924tt; Ž — Židiny. Kaunas 1925tt.

Alminauskis, K., Die Germanismen des Litauischen I. Kaunas 1934.

—, Vyskupo Antano Baranausko laišakai Hugo Weberiui (APh. Itt).

Alseikaitė-Gimbutienė, M., Kaip vokiečių proistorikai sprendė baltų protėvynės klausimą (šviesa, Erlangen 1948, Nr. 4).

124

Čia duodamas pluoštas raštų, kur skaitytojas galės plačiau apsitirti įvairiais lietuvių kalbos praeities klausimais. Daugiau literatūros galima susivaikyti iš V. Biržiškos "Lietuviškosios bibliografijos", "Bibliografijos žinių", "Knygų Lentynos," Lietuvių Bibliografinės Tarnybos biuletenio (dabar leidžiamo JAV, 602 Harvey St., Danville, Illinois), "PMLA (Publications of The-Modern-Language-Association of America)", kur duodama ir bibliografija, ir iš "Indogermanisches Jahrbuch." — Per korektūrą čia įtraukta dalis ir vėliau pasirodžiusių straipsnių bei veikalų.

- Arumaa, P.**, Untersuchungen zur Geschichte der litauischen Personalpronomina. Tartu 1933.
- Avižonis, P.**, Žodis kitas apie Joną Jablonskį (K I,2,48-55).
- Bagdonas, J.**, Iš mūsų rašybos istorijos (K I,2, 55-59).
- Balčikonis, J.**, Jauniaus mokslo darbai (ŠD 1928, 231-240).
- Baranowski-Specht**, Litauische Mundarten I-II. Leipzig 1920-1922.
- Bezenberger, A.**, Beitræge zur Geschichte der litauischen Sprache. Auf Grund litauischer Texte des XVI. Jahrhunderts. Goettingen 1877.
- Biržiška, M.**, Svetimosios kalbos lietuvių rašto istorijoje (Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos I, 59-69. Kaunas 1931).
—”—. Rinktiniai mūsų senovės raštai. Kaunas 1927.
- Biržiška, V.**, Dar dėl Jaknavičiaus ir Ewangelie polskie y litewskie (APh. VIII, 1939, 49-82).
—”—, Senųjų lietuvių knygų istorija. Antras papildytas ir pataisytas leidimas (rankr., spausdintas 1950-51 m. “Naujienose” Nr. Nr. 125tt; skyriai: Lietuvių kalbos turto rinkimas, Lietuvių kalba oficialiniuose raštuose). I leidimas: Lietuvių knygos istorijos bruožai I. Kaunas 1930.
- Bruožis, A.**, Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos. Kaunas 1935.
- Būga, K.**, Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje. Kaunas 1924.
—”—, Aistiškos kilmės Gudijos vietovardžiai (TŽ I, 1923, 20-44).
—”—, Apie lietuvių asmens vardus (LT II, 1911, I, 1-50).
—”—, Baltica. Varšava 1911 (Russkij Filologičeskij Vestnik 65, 1911, 302tt).
—”—, Die litauisch-weissrussischen Beziehungen und ihr Alter (ZslPh. I, 1924, 26-57).
—”—, Die Metatonie im Litauischen und Lettischen (KZ LI, 109-142; LII, 91-98, 250-302).
—”—, Kalba ir senovė. Kaunas 1922.
—”—, Kalbos dalykai. Kaunas 1909.
—”—, Kalbos mažmožiai. Kaunas 1914.
—”—, Kalbų mokslas bei mūsų senovė. Kaunas 1913.

—", Kann man Keltenspuren auf baltischem Gebiet nachweisen? (Rocznik Slawistyczny 6, 1913, 1-38).

—", Kirčio ir priegaidės mokslas (Lietuvių kalbos žodynas XIX-LII).

—", Lietuvių isikūrimas šių dienų Lietuvoje (TŽ II, 1924, 1-27).

—", Lietuvių tauta, kalba bei jos artimieji giminaičiai (Lietuvių kalbos žodynas LIII-CXLIX).

—", Lituanica (Izvestija XVII, 1912, I, 1-16).

—", Rašybos mažmožiai. Kaunas 1913.

—", Upių vardų studijos ir aisčių bei slavėnų senovė (TŽ I, 1923, 1-20).

Dagys, J., Kaip kun. A. Pabrėža augalų vardyną kūrė (Gamta 4, 1937, 231-235).

Endzelin, J., Altpreussische Grammatik. Riga 1944.

—", Ievads baltų filologija. Riga 1945.

—", Lettische Grammatik. Heidelberg 1923.

—", Par prūšu valodas radniecibas sakariem (FBR XI, 1931, 189-193).

—", Senprūšu valoda. Ievads, gramatika un leksika. Riga 1943.

—", Ueber die Sprache und Nationalitaet der Kuren (Finnisch-ugrische Forschungen XII, 59tt).

Engel, C., Herkunft und Urheimat der baltischen Voelker (Fuehrer durch die vorgeschichtliche Sammlung des Dommuseums 35-45. Riga 1933).

Falkenhahn, V., Der Uebersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer. Berlin-Koenigsberg 1941.

Fenzlau, W., Die deutschen Formen der litauischen Orts- und Personennamen des Memelgebiets (Teuthonista XIII, Halle 1936).

Fraenkel(is), E., Apie kalbininkus, tyrinėjusius lietuvių kalbą (Aidai, USA 1950, IX, 410-418).

—", Apie Mažvydo katekizmo kalbą (APh. II, 1931, 140-143).

—”—, Apie vokiečių mokslininkus, tyrinėjusius lietuvių kalbą (Aidai, Augsburg 1948, Nr. 19).

—”—, Bedeutungsveränderung von Woertern der heutigen litauischen Schriftsprache (ZslPh. VI, 85-104).

—”—, Die baltischen Sprachen. Heidelberg 1950.

—”—, Letticismen in Daukantas “Wortschatz” (FBR XI, 1931, 52-63).

—”—, Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchung des kalvinistischen litauischen Katechismus des Malcher Pietkiewicz von 1598. Goettingen 1947.

—”—, Syntax der litauischen Kasus. Kaunas 1928 (TŽ IV, 1926, 187-231; V, 1928, 1-169).

—”—, Syntax der litauischen Postpositionen und Praepositionen. Heidelberg 1929.

Gerullis, G., Baltica (AslPh. XXXIX, 1925).

—”—, Baltische Voelker (Eberts Reallexicon der Vorgesichte s. v.).

—”—, Die altpreussischen Ortsnamen. Berlin-Leipzig 1922.

—”—, Kęstutis prūsų atmintyje (TŽ II, 1924, 27-28).

—”—, Mažvydas. Kaunas 1922 (Mosvid. Heidelberg 1923).

—”—, Senieji lietuvių skaitymai I. Kaunas 1927.

—”—, Zu Johannes Bretke (StB V, 1935/6, 48-61).

—”—, Zur Beurteilung des altpreussischen Enchiridions (Streitberg Festabe 96—104. Leipzig 1924).

—”—, Zur Sprache der Sudauer-Jatwinger (Festschrift Adalbert Bezenberger, 1921, 44-51).

Gustaitis, M., Petras Kriaučiūnas. Monografija. Kaunas-Mariampolė 1926.

Hermann, E., Die litauische Gemeinsprache als Problem der allgemeinen Sprachwissenschaft (Nachrichten der Akademie der Wissenschaften zu Goettingen, 1929, Nr. 1).

—”—, Litauische Studien. Berlin 1926.

—”—, Ueber die Entwicklung der litauischen Konjunktionsaetze, Jena 1912.

[**Jablonskis, J.**] Jablonskio raštai I—V. Redag. J. Balčikonis. Kaunas 1932-1936.

Jablonskis, K., Kelios XVIII amžiaus priesaikos ir kitos lietuvių kalbos liekanos Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos aktuose (APh. VII, 1938, 142-148).

—, Kiek naujų žinių apie kanauninko Mikalojaus Daukšos kilimą ir gyvenimą (TŽ VII, 1931, 353-421).

—, Lietuviški žodžiai oficialinėje Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės raštinių kalboje. Kaunas 1937.

Jonikas, P., Apie "Aušros" rašomąją kalbą (V 1944, Nr. 1).

—, Fridrichas Kuršaitis (V XIII, 1, 73-77).

—, Gimtojo žodžio baruose. Čikaga 1952.

—, Iš lietuvių kalbos rašybos istorijos (APh. VIII, 1939, 22-30).

—, Jablonskinės rašybos pagrindai (Ž 1940, 1, 43-50).

—, Jablonskio kalbos tyrimo charakteristikos bruožas (K I, 2, 63-65).

—, Jablonskio žygis bendrinės kalbos kūryboje (NR 1940, 12-13, 252-254).

—, Jonas Juška (Tautos Mokykla, 1936, birž. mėn.).

—, Jonas Spudulis aušrininkas kalbininkas (V 1936, 7-8, 746-753).

—, Kleino gramatikų bendrinė kalba (APh. VII, 1938, 57-72).

—, Kodėl rašome aukštaitiškai? Tarmės problema lietuvių bendrinėje kalboje (Aidai, Schwaebisch Gmuend 1949, 25, 159-165).

—, Lietuvių bendrinės rašomosios kalbos idėja priešaušrio metu (APh. VI, 1937, 36-73).

—, Lietuvių bendrinės rašomosios kalbos kūrimasis priešaušrio ir "Aušros" laikais (rankr. studija apie 260 psl. Vilnius 1942).

—, Lietuvių kalba ir jos gaivinimas prieš "Aušrą" (Mūsų Senovė III, 1940, 1, 1-35).

—, Maž. Lietuvos bažnytinės kalbos reformos projektas 18 a. pradžioje (APh. VI, 1937, 74-83).

—, Mažosios Lietuvos rašto kalba (Ž 1935, 12, 514-519).

—”—, Mūsų kalba caro laikais. Iš Dr. K. Griniaus atsiminimų (Naujienos, Chicago 1950, Nr. Nr. 89, 92, 95).

—”—, Nuo Mažvydo iki Jablonskio (Literatūra 119—147. Chicago 1950).

—”—, Par Andreja Dirika leišu latviešu valodas rokrakstu (Celi, Riga 1935, VI, 203-208).

—”—, Zu den litauischen Ortsnamen (Beitraege zur Namenforschung, Jahrg. II, Heidelberg 1950-51, Heft 1, 1-32 psl.).

Jonynas, I., Lietuvių gentys iki XIV amžiaus (NR 1937, 17, 361-368).

Kabelka, J., 1647 metų evangelijos (APh. VII, 1938, 73-87).

Kalwaitis, W., Lietuwiszķų Wardų Klētele. Tilzē 1910.

Kantrimas, J., Ką pasakoja mūsų žemē. (Lietuvių vietovardžiai.) (Mūsų Kelias, Dillingen 1949, Nr. Nr. 8-23).

—”—, Kas leido “Aušrą” (Lietuvių Žodis, Detmold 1948, Nr. Nr. 15-17).

—”—, Lietuvių kalbos gyvatos raida Maž. Lietuvoje (Aidai, Augsburg 1948, 18, 368-373).

—”—, Lietuvių pavardės ir jų kilmė (Lietuvių Žodis, Detmold 1948, Nr. Nr. 19-24).

—”—, Mūsų kalba amžių būvyje (Mintis, Memmingen 1948, Nr. Nr. 107-115).

—”—, Mūsų kalba amžių glūdumose (Pėdsakai, Fulda 1946, 1-4).

—”—, Prūsai ir jų kalba (Žingsniai, Stade 1948, 12, 52-63).

Kiparsky, V., Kurenfrage. Helsinki 1938.

—”—, Baltische Sprachen und Voelker (Baltische Lande, 1939, I, 48-59).

Krahe, H., Baltische Ortsnamen westlich der Weichsel (Alt-Preussen VIII, 1943, 3, 11-12).

—”—, Sprachverwandschaft im alten Europa. Heidelberg 1951.

Leskien, A., Aus Arbeiten litauischer Gelehrter ueber ihre Sprache (IFA XII, 1902, 93-97).

—”—, Die litauischen zweistaemmigen Personennamen (IF XXXIV, 296-333).

Maciūnas, V., Andrius Ugianskis (Ž 1936, 5, 517-528).

—”—, Bohušo veikalas apie lietuvių kalbą (APh. VI, 1937, 84-99).

—”—, Lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje. Kaunas 1938 (skyrius: Kalba 100-172).

—”—, J. Šulco Ezopas (APh. V, 1935, 134-148).

Margeris, A., Amerikos lietuvių kalba (Naujienos, Chicago 1952, Nr. Nr. 204tt).

Matusas, J., Pirmieji Lietuvos ir kaimyninių kraštų gyventojai (V 1938, 5, 257-266).

Merkelis, A., Jonas Jablonskis (K I, 2, 7-36).

Mikkola, J., Vecakie sakari somu un baltu valodu starpa (Izglitibas ministrijas mēnešraksts, Riga 1930, 436-446).

Plakis, J., Die baltischen Voelker und Staemme (Die Letten. Riga 1930).

—”—, Leišu valodas rokas gramata. Riga 1926.

Puzinas, J., Aisčiai istorinių šaltinių šviesoje (Aidai, Augsburg 1948, 12, 97-103).

—”—, Kalbotyra apie lietuvių protėvynę (Lietuva, New York 1952, 1, 46-53).

Salys, A., An Ancient Language (The Marian, Chicago 1950, Nr. 9).

—”—, Apie mūsų vardus ir pavardes (Ž 1933, V-VI, 484-488).

—”—, Aukštaičiai (LE s. v.).

—”—, Baltų kalbos ir tautos (LE s. v.).

—”—, Baranauskas kalbininkas (LE s. v.).

—”—, Die žemaitischen Mundarten. Kaunas 1930 (TŽ VI, 173-314).

—”—, Kelios pastabos tarmių istorijai (APh. IV, 1933, 21-34).

—”—, Kretingos vienuolyno lietuviškieji rankraščiai (ŠD 1927, 1, 16-24).

—", Language Lore: Names and Surnames (The Marian, Chicago 1951, Nr. Nr. 6-7).

—", Lietuvių kalba savo giminių tarpe (NR 1937, psl. 110).

—", Lietuvių kalbos tarmės. Tuebingen 1946 (spausd. rotatorium).

—", Prof. K. Būgos rašto palikimas (TŽ III. 1925, 563-577).

Salopiata, Das Verhaeltnis der Evangelientexte in den aeltesten litauischen Drucken. Goettingen 1929.

Schmidt, P., Sprachliche Zeugnisse ueber die Urheimat der Balten und ihre Kultur (Die Letten 71-88. Riga 1930).

Schmittlein, R., Sur le toponymie lituanienne (Zeitschrift f. Ortsnamenforschung XIV, 233-248; XV, 57-71, 158-179).

—", Etudes sur la nationalite des Aestii. Baden-Baden 1951.

Schultze, P., Der Ausklang der litauischen Sprache im Kirchspiel Pillupoenen, Kreis Stallupoenen. Halle (Saale) 1932.

Senn, A., Einiges aus der Sprache der Amerika-Litauer (StB II, 1932, 35-58).

—", Lithuanian Dialectology. (Supplements to The American Slavic and East European Review, Nr. 1).

—", On the Degree of Kinship between Slavic and Baltic (The Slavonic and East European Review XX. 1941).

—", Polish influence upon Lithuanian (Language 2, 1938, 148-153).

—", Prof. K. Būgos reikšmė kalbų mokslui (Humanitarinių Mokslų Fakulteto raštai I, 274 — 293. Kaunas 1925).

—", Standard Lithuanian in the Making (The Slavonic and East European Review XXII, 1944, 102-116).

—", The Historical Development of the Lithuanian Vocabulary (Quarterly Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America, July 1943).

—", The Lithuanian Language. A Characterization. Chicago 1942.

—”—, *The Lithuanian Surnames* (*The American Slavic and East European Review*, vol. IV, 1945, Nos. 8-9).

—”—, *Zu den litauischen Zahlwoerter fuer 11-19* (StB V, 1935/6, 69-84).

Skardžius, Pr., *Aisčiai ir baltai* (Tėviškės Garsas, Schweinfurt 1948, III. 11).

—”—, *Daukša pirmasis bendrinės kalbos kūrējas* Didž. Lietuvoj (APh. IV, 1933, 7-20).

—”—, *Daukšos akcentologija*. Kaunas 1935.

—”—, *Del Universitas linguarum Lituaniae auctoriaus* (APh. I, 1930, 115-119).

—”—, *Die slavischen Lehnwoerter im Altlitauischen*. Kaunas 1931 (TŽ VII).

—”—, *J. Jablonskis ir dabartinė lietuvių bendrinė kalba* (APh. VI, 1937, 12-35).

—”—, *J. Jablonskis kalbininkas* (Aidai, USA 1950, 4, 149-154).

—”—, *Jaunius* (LE s. v.).

—”—, *Kazimieras Būga* (V 1934, 514-526).

—”—, *Lietuvių kalba ir jų senovinė kultūra* (Aidai, Augsburg 1947, 8, 345-348).

—”—, *Lietuvių kalba, jos susidarymas ir raida* (Tremties metai 417-442. Tuebingenas 1947).

—”—, *Lietuvių kalba. Jos vieta indoeuropiečių kalbų tarpe* (Mūsų Kelias, Dillingen 1947, Nr. Nr. 30-31).

—”—, *Lietuvių kalbos žodžių daryba*. Vilnius 1943 (skyrus: Natūralinė žodžių daryba ir naujadarai).

—”—, *Lietuvių rašomosios ir bendrinės kalbos susidarymas* (NR 1935, 12-13, 298-299).

—”—, *Martynas Mažvydas, jo raštai ir kalba* (Tėviškės Garsas, Schweinfurt 1947, Nr. 62-65).

Specht, Fr., *Die Bedeutung des Nasalvokals bei Daukša* (TŽ IV, 1926, 85-100).

—”—, *Eine angebliche litauische Instrumentalkonstruktion und die Anfaenge einer litauischen Schriftsprache in Ostpreussen* (Zeitschrift fuer vergleichende Sprachwissenschaft auf

dem Gebiete der indogermanischen Sprachen LV, 279-293).

—", Šyrwids Punktay sakimu. Goettingen 1929.

Stakauskas, J., Lietuvių kalbos kelias į Žemaičių Kunigų Seminariją (Tiesos Kelias 1937, 281-287, 340-356, 442-451, 533-537, 592-598; 1938, 16-23).

Stang, Chr. S., Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas vom Jahre 1547. Oslo 1929.

—", Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen. Oslo 1935.

Šmits, P., Par zemgaliešu un sēlu tautību (FBR I, 1927, 47-51).

Thomsen, V., Beroeringer mellem de finske og baltiske (litauisk lettiske) Sprog. Koebenhavn 1890.

Trautmann, R., Die altpreussischen Personennamen. Goettingen 1926.

—", Die altpreussischen Sprachdenkmaeler. Goettingen 1910.

—", Ueber die sprachliche Stellung der Schalwen (Streiberg Festgabe, 1924, 355-358).

Trubetzkoy, N. S., Gedanken ueber das Indogermanenproblem (Acta Linguistica I, Copenhagen 1932, 81-89).

Vasmer, M., Balten und Finnen im Gebiet von Pskov (StB III, 1933, 27-34).

—", Beitrage zur historischen Voelkerkunde Osteuropas. I. Die Ostgrenze der baltischen Staemme (Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften XXIV, 1932).

Vileišis, V., Tautiniai santykiai Maž. Lietuvoje. Kaunas 1935.

Volter, E., Litovskij katicizis N. Daukši. Po izdaniju 1595 goda vnov' perepečatanyj i snabžennyj objasnenijami E. Vol'terom. Priloženie k LIII-mu tomu Zapisok I. A. N. Nr. 3. Sanktpetersburg 1886.

Wijk, van N., Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme. Amsterdam 1923.

—", Die pronominalen Adessivformen des Altlitauischen (APh. IV, 1933, 47-56).

RODYKLĒS

1. Dalykinēs

- afrikatų (č, dž) atsiradimas 55
- aisčiai 25, 30, 216
- albanų šaka 21
- alfabetas, žr. raidynas
- anglų kalba 17, 21, 49
- antikva 181
- armėnų šaka 21
- asmenvardžiai 16, 48t, 63, 131tt, 218
- aukštaičių rytiečių tarmė 54, 61tt, 70, 83, 85, 89, 92, 97, 111t, 165tt, 192
- aukštaičių tarmė 60t, 164, 182, 187
- aukštaičių vakariečių tarmė 61, 63, 163tt, jos išigalėjimas bendrinėje kalboje 168t
- aukštaičių vardas 47tt, aukštaičių viduriečių tarmė 77, 83, 97, 111, 165, 192
- baltai 19, 25tt, 140, 155, 216, 218t
- baltiškieji skoliniai 155tt
- baltų kalbotyra 216
- baltų kalbos 25tt, 49, 140, 197, 201
- baltų kalbų palyginimas 41tt
- baltų kiltys 25tt, 48, 59, 138, 147
- baltų prokalbė 25tt, 70, 155, 159, 205t
- baltų protautė 25
- baltų protėvynė 25tt, 139
- baltų šaka 21, 25
- baltų vietovardžiai 138tt
- Rytprūsioose 140
- Rusijoje 138t
- balsių kaita 200
- bangų teorija 22
- bartai 31
- bendraties galūnė 107
- bendrinė kalba 55, 61, 85, 114, 159tt, 207, 210tt, 220
- būdvardžiai 206, 213
- įvardžiuotinės lytys 84t, 95, 102, 112
- u- kamienų naujovinis linksnivimas 114
- vietininkiniai 71, 85, 95, 102
- bulgarų kalba 21
- cieksai 63
- cikiai 63
- ciktūnai 63
- čekų kalba 21
- čeikiškieji rašmenys 186t

- daiktavardis 206, 212t
 kirčiavimas 56tt, 81tt
 kamienu mišimas 99tt, 113t
 priesagos 100
 žr. dar galūnė
- dalyviai 106t, 114
- danų kalba 21
- daugiskaita dviskaitos vietoje
 109
- diakritiniai ženklai 182tt
- dviskaita 109, 113
- dzūkų tarmė 63t, 97t
- enklitinių įvardžių vartojimas
 76, 86, 95, 103t
- estų kalba 18, 156, 196
- etimologijos 200t, 217, 219
- fonetika 14, 53tt, 69tt, 75t,
 83tt, 92, 98t, 201, 206
- galindai 30t, 37
- galininkas su dalyviu 109
- galūnės 166
 būdvardžių 76, 94, 101t,
 114
- daiktavardžių 15, 50, 76,
 84tt, 93tt, 99tt, 113t
- dalyvių 106t
- dvibalsių suvienbalsėjimas
 55
- įvardžių 85, 102, 104
- senovinės 53tt, 71, 76, 102
- sutrumpėjusios 53t, 69t,
 75, 84t, 99
- tautosilabiniai n dvibalsiai
 75t, 98t
- veiksmazodžių 54, 105, 114
- germaniškieji skoliniai 147tt
- germanizmai 176
 žr. dar vokiečių kalba
- germanų šaka 21
- germanų kalbos 21, 51, 147t
- gimtosios kalbos reikšmė 78
- gyvoji kalba 212t
- gotų kalba 21, 51, 148t
- gotiniai rašmenys 181t
- graikų kalba 17t, 21, 32, 49tt,
 56, 74, 90, 126, 160, 178,
 195, 197, 204, 208
- graikų šaka 21
- gramatika 90, 97t. 101, 103t,
 111tt, 125, 160tt, 168, 184,
 195, 198tt, 201, 206tt, 212,
 214t
- jos terminai 173tt, 206
- gramatinių lyčių apžvalga 97tt
- graždanka 116, 181
- gudų kalba 21, 135, 141, 144,
 150t, 153t, 157, 217
- gudiškieji skoliniai 149tt, 217
- hebrajų kalba 74, 204
- hetitų šaka 21
- hipernormalizmai 168
- homonimai 14

idiomatizmai 195
ilatyvas 72, 108, 113
ilgųjų balsių rašmenys 183tt,
188
ilirų šaka 21
indoeuropiečių kalbos 17tt,
49t, 122, 197, 199, 205
indoeuropiečių prokalbė 17tt,
21tt, 25t, 49tt
indoeuropiečių protautė 19,
23,
indoeuropiečių protėvynė 19,
23
indų iranėnų šaka 21
ispanų kalba 21
italikų šaka 21
italų kalba 21
įvardžiai 76, 85tt, 102tt
 asmeniniai priešdėlinėse ly-
 tyse 86t, 104
įvardžiuotinių lyčių vartojimas
109

jotvingų kalba 33
jungtukai 108, 109

kaitmeninių galūnių giminystė
18
kalba ir istorija 131, 138tt,
218tt
kalbos geografija 22
kalbos gryninimas 171tt, 207,
209tt, 220
kalbos istorijos šaltiniai 14tt

kalbos kitimo priežastys 13t
kalbos komisijos 74, 160, 164,
196.
kalbos norminimas 159tt
kalbos taisyklingumas 210,
212tt, 220
 žr. dar gramatika
kpcionai 63
karelių kalba 156
keltų šaka 21
kilmės medžio teorija 22
kirtis 14, 32t, 50, 55tt, 78,
81tt, 161, 198, 200t, 215,
217
jo kilnojimas 55tt, 111t
jo vietos žymėjimas 78
naujovinis 56tt, 82t
tarminis 81, 83
senovinis 56tt, 79tt, 217t
šakninis ir galūninis 56tt,
81tt
vardažodžių 55tt, 81tt, 101,
111t
veiksmazodžių 57t, 81, 112

klaipėdiškių tarmė 97
klasikinės kalbos 204
krikštavardžiai 132t
kroatų kalba 21
kuršiai 37tt, 45, 59, 73
kuršių kalba 25, 37tt, 73t, 97

latviai 34tt, 218, 220
latvių kalba 17, 21t, 26, 28,

- 31tt, 50, 129, 157, 196,
215, 219
rašyba 36
- leidžiamosios nuosakos lytys
106
- lenkiškieji rašmenys 181, 183t,
186t, 190
- lenkų kalba 21, 50, 67, 77,
89t, 115t, 125, 128t, 135,
141t, 144t, 148, 150, 152tt,
156t, 170, 190, 208
jos įtaka 152t
- lenkiškieji skoliniai 152tt
- leticizmai 157
- liaudinė etimologija 148
- liepiamosios nuosakos lytys
72, 86, 95, 106, 114
- lietuviškieji pamokslai 115,
123, 145
- lietuviškieji skoliniai kitose
kalbose 155tt
- lietuvių didieji kalbininkai
203tt
- lietuvių gyvenamosios vietos
45
- lietuvių kalba bažnytiniuose
oficialiniuose raštuose 144t
- lietuvių kalba oficialiniame
gyvenime 141tt
- lietuvių kalba teismuose 144
- lietuvių kalbos draudimas 115
- lietuvių kalbos gaivinimas
115tt
- lietuvių kalbos mokymas 117t,
122t, 163, 196, 208t, 210,
213t
- lietuvių kalbos nykimas Maž.
Lietuvoje 117tt
- lietuvių kalbos tyrinėjimai
188, 195tt
- lietuvių kalbos senumas 49tt,
122
- lietuvių kalbos reikšmė ide.
kalbų mokslui 49
- lietuvių kalbos vadovėliai 123,
214
žr. dar gramatika
- lietuvių latvių prokalbė 34,
59
- lietuvių lenkėjimas 115t
- lietuvių rusėjimas 116t
- lietuvių tautos vardas 47
- lietuvių vokietėjimas 117t
- lyginamasis indoeuropiečių
kalbų mokslas 16tt, 49, 122,
127, 195tt, 216
- linksniavimas 99tt, 160, 162,
197
galūnių senumas 50t
žr. dar galūnė
- linksnių vartojimas 214
- lotynų kalba 17tt, 21, 32, 51,
74, 77, 90, 125, 128, 135,
141, 144, 160, 178, 182,
195, 197, 203t, 208, 210
- lotynų raidynas 181, 188
jo uždraudimas 116t
- morfologinės lytys 71t, 76,
84tt, 99tt, 113t, 201

- morfologinē rašyba 191
- nadruviai 31
- naujadarai 169, 171tt, 200
 rūšys 177tt
 reikšmēs įvairavimas 179t
- naudininkas su dalyviu 109
- neindoeuropiečių kalbų šeimos
 18
- niekatroji giminē 32
- norvegų kalba 21
- nosinių žymėjimas 183t, 188
- notangėnai 30
- oficialiniai pirmieji liet. raštai
 142, 145t
- oficialinė valstybės kalba 150,
 152
- olandų kalba 21
- pagudėnai 30
- pamedėnai (pamediečiai) 30
- paminklinis laikmetis 17, 60t,
 65, 141, 159
- pasturdėliai (postpozicijos)
 72, 84, 94, 101, 107t, 113t
- pavardės 132tt
- kilmė 133t
- slavinimas 135
- svetinimas 135
- žr. dar asmenvardžiai
- portugalų kalba 21
- posakių skirtybės bendrinėje
- kalboje 169t
- prancūzų kalba 21, 149
- priebalsių dvigubinimas 192t
- priebalsių minkštumo žymėji-
 mas 182t, 185tt, 192
- priegaidės 15, 50, 58t, 78, 81,
 85, 111t, 161t, 198, 206t,
 217
- prielinksnių vartojimas 214
- priesagos 72, 92t, 99t, 171,
 179, 212
- priešdėliai 103t, 171, 179
- priešpaminklinis laikmetis 17,
 53tt, 60, 64t, 69, 97, 141
- prieveiksmiai 87, 99, 108
- probalčiai 25, 27
- proistorė 27, 33, 38
- prūsai 29tt, 45, 59, 73, 147,
 220
- prūsų kalba 22, 25t, 28, 31tt,
 73t
- kirčiavimas 32t
- paminklai 32t
- rašyba 66, 81, 86, 99, 171,
 181tt, 206t, 210t, 215, 220
- raidynas 150, 162, 181tt,
 207, 211
- rašybos dėsniai 75, 98t,
 160, 189tt, 211
- tarmių derinimas (polifone-
 tizacija) 167, 187, 207
- rašomoji ir šnekamoji kalba
 14

- reakcija prieš lietuvių kalbos neigimą 119tt
- reakcija prieš svetimybes 173, 176t
- prieš svetimias kalbas 153
- reikšmės skoliniai 178
- rytiniai baltai 27, 33tt
- rytinių baltų kalbos bei tarmės 34tt, 53
- romanų kalbos 21
- rumunų kalba 21
- rusų kalba 17t, 21, 32, 50, 116, 125, 129, 139, 141t, 144, 149, 157, 178, 197, 208
- rusų kalbos įtaka 149tt
- rusiškai lotyniškas raidynas 182
- rusiškosios raidės 116, 181t
- rusiškieji skoliniai 149tt
- sangražinės dalelytės vartojimas 86, 103t
- sėliai 37, 40, 45, 59
- sėlių kalba 25, 40t
- sembai 31
- semitų kalbos 205
- senovės indų kalba 17t, 21, 49tt, 56, 140, 197
- senovės slavų bažnytinė (senovės bulgarų) kalba 17, 51, 141, 150
- serbų kalba 21
- siekinio galūnė 107
- sintaksė 108t, 160, 170t, 206, 210tt
- skaitvardis 206
- daryba 13, 71, 104
- skalviai 31
- skandinavų kalbos 148
- skardieji priebalsiai 72
- skoliniai 15, 34, 92, 147tt, 170t, 174, 200t, 216t
- kronologija 15, 148t, 151, 153, 217
- skoliniai ir pirmąją kultūra 156
- skoliniai ir senovinės lytys 156
- slavizmai 170t, 176
- slavų kalbos 49, 149tt, 176, 196t
- slovakų kalba 21
- slovėnų kalba 21
- specialiniai žodžiai 171tt
- specializacija ir intelektualizacija bendrinėje kalboje 169
- sritinės bendrinės kalbos 165tt
- sūdai (sūduviai) 30t, 33
- sudurtiniai žodžiai 171tt, 212t
- suomių kalba 18, 51, 155t, 201
- suomių (somų) kalbos 18, 155t
- suomių ugrų šaka 18
- svetimbės 92, 98, 171, 207, 211tt, 220
- svetimosios įtakos 147tt
- žr. dar skoliniai
- švabachiniai rašmenys 181
- švedų kalba 21

- tarmės 15, 21tt, 33tt, 48, 51, 53tt, 59tt, 69t, 77, 83, 85, 89, 92, 97t, 111t, 159t, 163tt, 168t, 177t, 182, 185tt, 192, 197tt, 200, 206t, 215, 217
atsiradimas 36, 59tt
derinimas bendrinėje kalboje 167, 187, 207
kanonizavimas bendrinėje kalboje 164tt, 169
klasifikacija 97t, 207
mišimas 22t, 111, 164tt, tyrinėtojai 197tt
- tarmė ir bendrinė kalba 163tt
tautosilabinių n dvibalsių išvartimas prieš sibiliantus 54
terminai 169, 173tt, 206, 210
žr. dar specialiniai žodžiai
tikriniai vardai 16, 49, 131tt, 217
žr. dar asmenvardžiai, pavardės, vietovardžiai
- tocharų šaka 21
trakų frigų šaka 21
- ukrainiečių kalba 21
- vakariniai baltai 27tt
vakarinių baltų tarmės 29tt
vakarinių rusų kalba 150
vandenių vardai 136t
vardai, žr. asmenvardžiai, pavardės, vietovardžiai
- vardažodžių kamienų mišimas 76, 85t, 99tt, 104
žr. dar galūnė
- varmėnai (varmiečiai) 30
vartosena 162, 217
veiksmazodis 201, 206
dviskaita 95
priesagos 72, 100
asmenavimas 162
atematinė asmenuotė 105, 114
būtojo dažninio laiko lytys 76, 100
193
preteritinės esamojo laiko lytys 87, 95
sangražinės lytys 86, 105
tariamiosios nuosakos lytys 72, 86, 95, 106, 114
- vengrų kalba 18
vepsių kalba 156
vertėjai 141, 143, 150, 165, 172, 215
vertimai 14, 123, 143t, 150, 166, 170t, 195
vietovardžiai 16, 27, 34, 39tt, 48t, 61, 63t, 131, 136tt
kilmė 136tt
lietuviškieji Rusijoje 139
lietuviškieji Rytprūsijoje 140
tyrinėjimas 218
vietovardžiai ir istorija 131, 138tt
vilniečių tarmė 97

vokiečių kalba 17t, 21, 51,
66, 74, 117. 125tt, 135, 141,
147tt, 157, 170, 178
įtaka 147tt
plitimas Maž. Lietuvoje 117t
skoliniai 147tt
vokiečių sulietuvėjimas 117

žemaičiai 153

jų vardas 47t
žemaičių tarmė 61, 69t, 83,
97, 111, 164tt, 182
atsiradimas 60t
patarmės 61, 63, 168, 185,
187
žiemgaliai 37, 45
žiemgalių kalba 25, 39t
žodynai 125tt, 196, 209, 216t
žodynas (žodžių lobynas) 14,
87, 98, 169tt, 211, 220
tarminis 98
lietuvinimas 171tt, 211tt,
218
skirtumas bendrinėje kalbo-
je 169tt
žodžio istorija 217
žodžio reikšmė 14, 169tt,
177tt, 217
žodžių daryba 92t, 99tt, 177,
200, 211, 218
žodžių kaityba 71, 76, 84tt,
93t, 100tt, 113t

II. Pavardinės

Aleksandrov, A. 201
Andruškevičius 128
Akelaitis, M. 128, 143, 167
Arminas, P. 123
Avižonis, P. 163
Ažubalis Zagurskis 167

Bach, A. 157
Balčikonis, J. 213
Balinski 45
Baranauskas, A. 123, 163,
167, 174t, 178t, 186, 190,
199, 204, 217
Basanavičius, J. 120, 178, 187
Baudouin de Courtenay, J.
201, 204t, 215
Berneker, E. 201
Bezenberger, A. 199
Bylaukis, J. 74
Biržiška, Vc. 66, 89, 128, 146
Blotnas, M., vyr. 74
Blotnas, Z., vyr. 74, 191
Bohlen, P. v. 50
Bohušas (Baužas), K. 120,
196
Bopp, F. 196t
Bretkūnas, J. 66, 73tt, 78, 97,
101, 104t, 164, 171, 179,
181, 183t, 189t, 192t
Brodovskis, J. 127
Brueckner, A. 200
Brugmann, K. 199, 205

Būga, K. 25, 30, 38, 129, 138,
190, 203, 205t, 210t, 214tt
Butkevičius, A. 128
Butkevičius, B. 145

Čackis, T. 196

Daukantas, S. 120t, 167, 173,
178t, 185

Daukša, K. 128

Daukša, M. 54, 77tt, 90, 95,
97, 121, 162, 165t, 172,
177, 184, 189t, 193, 201

Delitsch 205

Donelaitis, K. 123, 197

Dusburgietis, P. 31, 47

Ebel 199

Esopas 195

Fick, A. 200

Fortunatov, F. 168, 200, 208

Gaidys (Gallus), D. 74

Gedkantas, J. 74

Gedkantas, T. 67

Geitler, L. 200

Gerulis, J. 146

Gilferding 197

Gintila, J. Ch. 123

Golianskis, P. 196

Grigalius XIII 145

Grosas, S. 162

Grunau, S. 32

Hakas, P. V. 126t, 161

Hirt, H. 19, 50, 201

Hopneris, J., vyr. 74

Hurtelijus, J. 125

Ibrahim-ibn-Jakub 30

Ivinskis, L. 123, 167

Jablonskis, J. 129 163, 177t,
188, 191t, 203, 207tt

Jacoby, K. R. 127

Jagič, V. 201

Jaunius, K. 25, 175t, 186t,
192, 199, 203tt, 210t, 215t

Jedinaitis, K. 127

Jomantas, A. 67, 73

Jones, W. 17

Jonikas, P. 102, 169

Jumskis 128

Juška, A. 129, 186, 209, 216

Juška, J. 129, 162, 178, 186,
198

Kanizijus 36

Kant, I. 119, 195

Kantrimas, K. 196

Karłowicz, J. 168, 199

Kasakauskis, K. 162

Kelkis, P. 127

Kikutis (Kitkevičius), A. 167

Kleinas, D. 75, 97t, 101, 104,
125, 160, 164, 184, 190,

Klimas, P. 214

Korš 208

- Kriaučiūnas, P. 123
 Kriaušaitis, P. 163, 169, 214,
 žr. Jablonskis
 Kulvietis, A. 66t
 Kuršaitis, P. 127, 161, 168,
 189, 192t, 197tt, 211, 217
- Lannoy, G. de 38
 Lapaitis 127
 Leskien, A. 199t
 Lopacinskis, K. 128
- Malevskis, S. 196
 Masalskis, P. 74
 Masvidius, M. 67, žr. Mažvy-
 das
 Mažvydas, M. 49t, 65tt, 74t,
 84, 97, 101, 164, 182, 189,
 192, 199
 Meillet, A. 49
 Mickevičius, J. 196
 Miežinis, M. 129, 163, 180
 Mikkola, J. 201
 Mikšas, J. 191
 Mikuckis, S. 197
 Milkē, K. G. 119, 127, 161,
 195
 Moerlinas, M. 126, 171
 Mosuids 67, žr. Mažvydas
 Mosvidius, M. 67, žr. Mažvy-
 das
 Musa, J. 74
- Natau, O. 157
- Nesselmann, G. H. F. 127,
 179, 201
- Ostermejeriai 117
 Ostermejeris, G. 161
 Ostermejeris, Z. 120
 Osthoff, H. 201
- Pabrēža, A. 167, 173, 185
 Parčevskis, P. 145
 Partatijus, P. 126
 Perkūnas, J., jaun. 126
 Petkevičius, M. 185
 Pierson, V. 201
 Poržezinskij, V. 201
 Pott, A. F. 197
 Poška, D. 121, 128
 Preis, P. 197
 Prellwitz, W. 201
 Pretorijus, P., vyr. 125
 Ptolemējas 30
- Rapolonis (Rapagelanus), S.
 66t, 73
 Rask, R. K. 17
 Rēza, J. 164, 183, 189
 Rēza, L. 120, 197
 Richteris, J. 126
 Rygiškių Jonas 163, 207t, 214,
 žr. Jablonskis
 Rimbertas 38
 Rodūnionis, A., jaun. 74
 Rodūnionis, A., vyr. 67
 Rozwadowski, J. 112, 201

Ruigys, Pil. 120, 126t, 195
Ruigys, Pov. 161

Salys, A. 43, 45, 64, 132
Sapūnas, K. 98, 101, 161
Saussure, F. de 201
Siautila, M. 74
Sirvydas, K. 64, 89tt, 93tt,
125t, 128, 161t, 166, 172,
177tt, 181, 185, 189, 192,
199
Sirvidovič, J. 89
Skardžius, P. 177
Sobolevskij, A. 216
Spudulis, J. 179t, 198
Stanevičius, S. 121, 128, 162
Suškevičius, D. 128
Schleicher, A. 17, 22t, 163,
168, 186, 191t, 198, 211
Schmidt, J. 22t, 199
Schmidt, P. 26
Specht, F. 91
Streitberg, W. 201

Šachmatov, A. 215t
Širvydas, K. 89, žr. Sirvydas
Šliūpas, J. 121, 150
Šulcas, J. 126, 195
Šulcas, M. 196
Šulcas, T. 98, 101, 161

Tacitas 29
Tatarė, A. 113, 167
Thomsen, V. 155, 201
Trubetzkoy, N. 23

Ugenskis, A. 128t
Uljanov, G. 201
Urbonas VIII 145
Uvainis, L. 196
Užupis, P. 198

Vaišnoras, S. 74, 172, 189,
191,
Valančius, M. 77, 123, 145,
167t, 174, 192
Vilentas, B. 66t, 101, 183, 189
Vištelis, A. 122, 167
Vytautas Didysis 47
Volteris, E. 199, 215
Weber, H. 201, 217
Wiedemann, O. 201
Will, A. 32t

Zabitis (Nezabitauskis), K.
128
Zablockis, J. 67
Zengštokas, 107
Zippelis, R. A. 127
Zubaty, J. 201

ON THE DEVELOPMENT OF THE LITHUANIAN LANGUAGE

The Lithuanian language belongs to the satem group of the Indo-European family of languages. Together with the living Lettish, the dead Old Prussian, Curonian, Selonian and Zemgalian languages it forms the Baltic or (according to K. Jaunius and K. Būga) the Aistian branch. The ancient Baltic tribes, for many centuries before Christ, lived in their ancestral fatherland bounded on the west by the middle part of the Vistula River or even by the Persante River, on the east by the Tver-Kaluga line, on the south by the swamplands of the Pripet River, and on the north by the middle part of the Dvina (Daugava) River. The Primitive Baltic language, according to K. Būga, began to split about the fourth or third century B. C., at first forming two groups: the Western, which formed the Old Prussian, and the Eastern from which, probably about the 7th to 12th centuries A. D., the Lettish and Lithuanian languages separated. Thus, the oldest evolutionary step of the Baltic branch is the Prussian language (of which a few minor monuments are still extant), the more recent one being the Lithuanian and the most recent the Lettish. Lithuanian is one of the very oldest living Indo-European languages. It has preserved many old words and phonetic as well as inflectional forms which no longer exist in other living Indo-Euro-

pean languages of today. For that reason it is of utmost importance in comparative Indo-European linguistics.

The Lithuanians are mentioned by name for the first time by a scout of Charlemagne (768—814). The Polish chroniclers refer to Lithuania for the first time in 1009 A. D., while the Russian Nestor chronicle of the latter part of the 11th or the early part of the 12th century record it as *Litva*. The people call themselves *lietuviai* or *lietuvininkai* (*lietuvelykai*). The Samogitians (*žemaičiai*), a part of the Lithuanian nation, are referred to as such for the first time in 1215 A. D. in the chronicle of Volynia, and the name of the High Lithuanians (*aukštaičiai*) emerges for the first time in 1323 A. D.

There are number of characteristics which indicate the antiquity of the Lithuanian language. It preserves the twofold long syllable intonation — the acute and the circumflex. Along with the bases inherited from the primitive language it has also retained the case endings intact: *-as*, *-is*, *-us* (cf. *vilka-s*: Russian *volk*, Polish *wilk*, German *Wolf*, English *wolf*, Greek *lyko-s*, Ancient Indian *vrka-h*). The Standard Lith. form *rankà* to this day, after a millennium, is older than the 9th century Old Slavonic Church language form *roka* which is equivalent to *ronka* of the Eastern High Lithuanian dialect of the present-day.

All major changes in the Lithuanian language occurred in the pre-monumental period (before 1547).

During that period (before the thirteenth century A. D.) the acute nominal endings *-ā*, *-ī* (long vowels) were

shortened to *-a*, *-i* (**rankā* became *rankà*, **gražī* became *graži*, cf. *gražýji*), also the acute endings *-uo*, *-ie* changed to monophthongs *-u*, *-i* (**sukúo* became *sukù*, **sukie* became *suki*, cf. *sukúosi*, *sukiesi*; **gerie* became *geri*, cf. *geriejī*). As late as the 14th century the tautosyllabic diphthongs *an*, *en*, *in*, *un* before *s*, *z* (and *š*, *ž*) had not yet changed to monophthongs, which are pronounced as long vowels *ā*, *ē*, *ī*, *ū* (written *a*, *e*, *i*, *u*) in the Standard Lithuanian and in some dialects of present-day. Partly, even in the 14th century, the sound combinations **tj*, **dj* were still in use; but later, under certain conditions, became the affricates *č*, *dž*.

During the pre-monumental period accentuation and intonation underwent a change. At that time in all declensions (except the fifth or the consonant-stem declension) there were 2 accentuation groups: in one the stress was on the root, and in the other on the ending. Now, however, these two groups are mixed; in some case forms the accent has been moved from the ending to the base, while in the other group the base accent has been shifted to the ending. During that period also, the intonations changed before and after the stressed syllables in the nomina. Today all syllables before the stress have a rising (circumflex) intonation, those following the stress have falling (acute) intonation. Earlier the intonations occurred freely.

The main Lithuanian dialects developed during the pre-monumental period. The most striking characteristic of High Lithuanian, which developed from the sound combinations **tja*, **dja* (*a* is short), appears at

the end of the 14th or the beginning of the 15th century. In High Lithuanian these combinations changed to *čia*, *džia*, but in Samogitian to *te*, *de*; thus, **svetjas* became *svečias*, Samogitian *svet(e)s*, **medjai* became *medžiai*, Samogitian *mede(i)*. Subsequently three subdialects of Samogitian evolved during the monumental period in the 16th century or the first part of the 17th century. The diphthongs *ie*, *uo* of the present Standard Lithuanian are equivalent to Klaipėda (Memel) Samogitian *ē*, *ō* (narrow vowels), to Telšiai (Northwestern) Samogitian *ei*, *ou* (the first diphthong components being narrow), and Raseiniai (Southeast) Samogitian *ī*, *ū* (long vowels). The East High Lithuanian dialect, with its hard *l* before *e*, *ę*, *ē*, was formed in certain regions not later than the 14th century. The Dzūkai dialect, with its characteristic *c*, *dz* instead of the soft *t*, *d* before *i*, *y*, *ie*, also developed before the end of the fourteenth century.

The first known monument of the Lithuanian language is the translation by Martin Mažvydas (d. 1563) of the Lutheran catechism, "Catechismvsa prasty szadei" published in Koenigsberg in 1547. The earliest known monument of Lithuania Major is Mikalojus Daukša's (about 1527/8—1613) translation of Ledesma's Catholic catechism "Katechismas arba mokslas kiekvienam kriszczionii priwalvs" published in 1595 in Vilnius. However, the most important monument of Old Lithuanian is Daukša's translation of Wujek's "Postilla Catholica" published in 1599. Also of value to linguistic research are the works of two other writ-

ers: the unpublished translation of the Bible (until World War II preserved in the Prussian State Archives in Königsberg) by Jonas Bretkūnas (1536—1602), and “Punktay sakimu” by Konstantinas Sirvydas (1579—1631) with the text in Lithuanian along with a Polish version, published at Vilnius (part I in 1629, part II in 1644).

The oldest forms of the monumental period are to be found in the writings of the 16th and 17th centuries; the forms in later writings do not in general differ from present forms.

There is an abundance of material for the study of 16th century accentuation in the works of M. Daukša, especially in his “Postilla Catholicka”, which is accented throughout. It is evident that the position of the stress in nouns in some instances was governed by rules different from today: e. g. *viešpatis*, *viešpatiēs*, *keleivys*, *kėleivio*, *vaisiūs*, *vaisiaūs* . . . ; derivative nouns and adjectives retained the accent of the original word: *kálnas*, *kálnelis*, now *kalnėlis*; *brángus*, *brángesnis*, now *brangėsnis* or *brangėsnis*; *padėti*, *padėjėjas*, now *padėjėjas* . . . There were adjectives as well as nouns with fixed root accents: *áiškus*, *lýgus* . . . There were present tense plural verb forms with stressed endings: *imamė*, *imatė*; also the past tense: *juokėš*, *stojōš*, beside *stójos*; in the future tense: *ateisiū*, *iškalbėšies*, beside *kalbėsiu*; in the subjunctive mode: *būčià*, *duotūs*; and in the past participle: *ne buvėš*, *stojėš*, beside *būvęs*. Therefore, Daukša’s accentuation was not uniform, old forms were at times intermixed with neologisms which are still used today.

In the 16th and 17th century there were some old phonetic forms which have since disappeared. We meet with the Old Baltic *ā* (long) in Mažvydas' earlier writings only; it occurs also in the writings of K. Sirvydas. The Old Baltic *ā* is still common in some East High Lithuanian dialects, while in the Samogitian dialects it evolved through the *o* degree into the diphthong *uo*. In some forms *a-* interchanges with *e-*: *ekmuo*, *elkūnē*, *eš* beside *aš* . . . In the 16th and even in the 17th century the tautosyllabic diphthongs *an*, *en*, *in* *un* in endings had not yet become monophthongs even though the *n* had been partly absorbed by the preceding vowel. The present Standard Lithuanian diphthongs *uo*, *ie* (Old Baltic long *ō* and *ei*) were probably pronounced as narrow long *ō*, *ē* by Mažvydas (as in the Klaipėda Samogitian of today), or perhaps like the diphthongs *ou*, *ei* (with a narrow *o* and *e* as in the present Telšiai Samogitian). In the 16th century the short vowels *a*, *e*, and, in certain instances, possibly *u* are dropped from final syllables, at least in Mažvydas writings, even though the full endings are still used (*gals*: *galas*, *dirbam*: *dirbame*, *viesiems vaikamus*: *viesiems vaikams*, *vietona*: *vieton* . . .).

In the writings of that period there is a variety of suffixes as well as inflections in general: e. g. nom. pl. *karalėliūs* (or *karaleliūs*) beside nom. pl. *karaliūs*. Rather frequently one finds derivatives of monosyllabic noun-roots formed with the suffix *-tojas* (*neštojas*); nouns with the suffix *-imas* were formed from the present tense stem of verbs: *kariaujimas*, now *kariavimas*.

Instead of the present suffix *-inti*, the suffix *-inoti* was used: *pažeminoti*, beside *pažeminti*; past frequentative verbs in *-davo* and *-(d)lavo* also occur: *įnešdlavo*, *pa-mušlavo*.

Beside the loc. pl. ending in *-su*, the 16th-17th centuries also used *-sa* and *-se*: *dangusu*, *rankosu*, *rankosa*, *rankose*. The *-iu-* stem was more frequently used then than today with an *-u-* stem ending: dat. pl. *karaliums*, instr. pl. *karaliumis*, today *karaliams*, *karaliais* . . . The adessives and allatives are abundant: *Dieviep*, *Dievop*, *Dievip*, *vaikump*, *savump*, *motinaip*, *šventumip*, *jam-pi...*; today only several of these forms are commonly used: *galop*, *rudenop*, *pavasariop*... Quite common are examples of intermixing of nominal stems: nom. pl. *akmenes* : *akmenys* : *akmeniai*; acc. pl. *piemenis* : *piemenius*... In the *-u-* stem adjective declension there were more cases with the old stem ending than there are at the present time: instr. sg. masc. *saldumi*, loc. sg. masc. *saldume*, instr. pl. masc. *brangumis*, acc. pl. masc. *sotus*... Beside the nom. sg. form of the type *auksinis* they also wrote *auksinas*, with the nom. pl. in both instances *auksini* (beside the present-day nom. sg. *auksinis*, nom. pl. *auksiniai*). Not infrequent is the definite adjective ending *-yji* (*gražýji*) and the so-called locative form (*dangujėjis* and the later form *dangujėsis*), although the later form is gradually replaced by *-inis*, *-iškas* forms (*danginis*, *dangiškas*). The definite adjectives, to a certain degree, have the unshortened endings: e. g. *vyriausiamuojam*, *naujamejame*, *šventuosejuose* . . . beside today's *vyriausiajam*, *naujajame*, *šventuosiuose*, al-

though *naujamejame*, *naujameje*, etc. still occur in dialects. The enclitic pronouns *mi*, *ti*, *si* do not yet have a fixed position. Personal pronouns are not infrequently inserted between the prefix and the root: *pajoprasto* “paprastojė”, *sujiespausti* “suspaustieji”. The ordinal numbers 11th-19th are used with *liekas* (from *likti*) : *liekas* “11th”, *antras liekas* or *liekas antras* “12th”, *trečias liekas* “13th”, etc.; but in the 16th century the present-day forms begin to appear: *vienuoliktas*, *dvyliktas*... The athematic conjugation of verbs is widely used in the 16th and 17th centuries: 1 sg. *duomi* “duodu”, 2 sg. *duosi*, 3 sg. *duosti*, 1 pl. *duome*, 2 pl. *duoste*. In the subjunctive mode there is an abundance of long endings, although there are some that shortened: 1 sg. *būčia*, *būčio*, *būčiau*, 2 sg. *būtumbei*, *galētumbi*, 1 pl. *galētumbime* (*galētumbim*), *turētumb*, 2 pl. *galētumbite* (*galētumbit*), *pažintumbeit*...; also used were: 2 sg. *galētumei*, *galētum*, 1 pl. *galētumbe* (*galētumb*), *galētume* (*galētum*), *galētumime* (*galētumima*), *būtumim*..., 2 pl. *galētumb*, *būtumite* (*būtumit*)... In the imperative mode besides the present-day *-k(i)* forms, as well as in the permissive mode, the following forms occurred in the 2nd person singular: *duodi*, *veizd*, *neved*, *gailies*, *teužgriūvi*...; also *darai* “daryk”, *padaraime* (1 pl.), *žinait* “žinokite”, *pamirodai* “parodyk man”... Beside the participial form *santi* (nom. sg. fem.), *sančio* (gen. sg. masc.)... one also finds the forms with the initial *e-* (*esanti*...). There was the nom. sg. masc. *ejąs*, nom. sg. fem. *enti* (today *einąs*, *einanti*).

The Lithuanians, from ancient times living as neighbors of the Slavic and Germanic peoples, have borrowed words and forms from them. There are very few loan words from Old Germanic (*alūs, šárvas, midus, kliēpas, kvietỹs, gātvē...*). The German influence becomes more prominent starting with the 13th century, when the Teuthonic Knights appeared along the Lith. borders, as well as when relations with them continued in times of peace. Loan words borrowed from Low German during the Middle Ages are: *kūnigas, penigas* (later changed to Lith. *pinigas*), *āmatas, bakūžē, bálkis, brangvỹnas*, etc.; words taken from the German at a later time (mostly in Lithuania Minor and along the German border): *ākas* "Hacke", *brūnas* "braun", *ceitunga, kambarỹs, liúosas*, etc.

From ancient times the Lithuanians had come in contact with the ancestors of the White Russians and the Western Russians. Some White Russian words were borrowed by the Lithuanians not later than the 8th century, others about the middle of the 9th century (*balanà, kaladà*, later changed to *kalādē*), others before the 10th century (*lénkas*), others before the 13th century (*āsilas, krikštyti, pipiras, tuřgus*), and still others at a later time (*smeřtis, verbà, Velykos...*). Conditions for Polish influence became favorable from the time Lithuania accepted Christianity and during the Lithuanian-Polish Union (14th century, especially during the successive centuries). Further loan words were acquired from the Polish in later ages: *ākrentas, peklà, rinkà, seĩmas...* When Lithuania was subjected to Rus-

sian rule at the end of the 18th century a small number of Russian loan words came into use: *slīėdovėtelis*, *ujīėdas*, *vōlastis*..., these, however, did not become deep-rooted.

Many of the above-mentioned loan words occur only in dialects, and not in the present-day Standard Lithuanian.

There are, on the other hand, Lithuanian words borrowed by the neighboring people. The Finnic languages have numerous words borrowed from the Balts, as well as from the Lithuanians, e. g. Finn. *heimo*: Lith. *šeimà*; Finnish, Karelian, and Vepsian *paimen*: Lith. *piemuō*, acc. *piemenj*; Estonian *tagijas*: Lith. *dagỹs* (from earlier form **dagijas*), and others. Lithuanian words are found in the German dialects of both Lithuania Minor and East Prussia, where Germanized Lithuanians are numerous.

The Lithuanian written language began to take shape at the time of the earliest known written monuments. But the written form of Standard Lithuanian for all Lithuanians was finally formed during the second half of the 19th century, especially from the time of "Aušra" — The Dawn, 1883-86, a national periodical dedicated to all Lithuanians.

At first regional written languages developed. The Standard Lithuanian of Lithuania Minor, based on the West High Lithuanian dialect, took shape at the time of the publication of Jonas Rėza's (1576—1629) "Psalteras Dowido" (1625). The grammatical norms for this language were fixed by the first published Lithuanian

grammar written by Danielius Kleinas (1653, 1654). But in Lithuania Major several regional standard languages developed, each intended for people of a particular region. The Central-High Lithuanian speaker, M. Daukša, wrote for Central-High Lithuanians; while the East High Lithuanian, K. Sirvydas, wrote for the people of that region. Even though each of the above mentioned languages was based on a particular dialect, as in the case of standard languages, words and forms of other dialects were included. From the beginning of the 19th century there was a tendency to favor West High Lithuanian, which today is the foundation of the Standard Lithuanian language. Even at this time individual authors still wrote in own dialects with an admixture of forms from other dialects: some wrote in Samogitian, others in East High Lithuanian; still others in West High Lithuanian. In the process of stabilizing of the Standard Lithuanian, in the second half of the 19th century, with West High Lithuanian as a foundation, important parts were played by an increasing number of influential West High Lithuanian speakers among the contributors to the periodical "Aušra", by the grammars of F. Kuršaitis and A. Schleicher, by the tradition of the written language of Lithuania Minor, and by linguists of other nations (e. g. J. Karłowicz, F. Fortunatov) who chose West High Lithuanian when writing about the Lithuanian language in general.

The written language at first included many foreign forms, especially in translations from other languages (mostly Polish and, in Lithuania Minor, German); more

so when in later times priests and intellectuals had studied at schools with Polish, German (in Lithuania Minor) and Russian cultural backgrounds. A great reaction against foreign and loan words became evident in the 19th century, especially during the time of national renaissance — the time of “Aušra”. The famous practical linguist Jonas Jablonskis (1860—1930) placed Standard Lithuanian on the road to natural development when he purified it by eliminating foreign forms, by writing an influential Lithuanian grammar (1919, 2nd ed. 1922), and various articles and reviews, as well as by personally making corrections in everyday speech. He also invented a number of successful neologisms. Momentous contributions to modern Lithuanian were made by K. Būga (1879—1924), the most famous scholar of linguistics of Lithuania, who was internationally respected for his research in the Baltic and Slavonic languages and in comparative Indo-European studies in general.—

This book “Lietuvių kalbos istorija” (which is an outline of the history of the Lithuanian language) is intended primarily for laymen and in part for Lithuanian secondary schools. It is a survey of the development of the Lithuanian language up to the end of the 19th century. It includes chapters on: Primitive Indo-European; the split of Primitive Indo-European; the Baltic languages; the dwelling places of ancient Lithuanians; the Lithuanian nation — its name and language; the antiquity of Lithuanian linguistic forms; the Lithuanian language in the pre-monumental period; the mon-

umental period; Mažvydas; Bretkūnas; Daukša; Sirvydas; general survey of Lithuanian forms of the 16th and 17th centuries; the anonymous grammar of 1737; the Lithuanian language and its revival in the 19th century; Lithuanian dictionaries; the Lithuanian surnames and place names; the Lithuanian language in public life; foreign influences; loan words; Standard Lithuanian; orthography; research in the Lithuanian language; our distinguished linguists (K. Jaunius, J. Jablonskis, K. Būga).

Printed in USA